

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MEZOPOTAMYA VE İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI
ANLAYIŞI

YASİN ÇETİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUAMMER ULUTÜRK

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MEZOPOTAMYA VE İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI
ANLAYIŞI

YASİN ÇETİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUAMMER ULUTÜRK

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasin ÇETİN		
	Numarası	168105011007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Eskiçağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Mezopotamya ve İran Mitolojilerinde Tanrı Anlayışı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yasin ÇETİN
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasin ÇETİN
	Numarası	168105011007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Eskiçağ Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Muammer ULUTÜRK
	Tezin Adı	Mezopotamya ve İran Mitolojilerinde Tanrı Anlayışı

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Mezopotamya ve İran Mitolojilerinde Tanrı Anlayışı başlıklı bu çalışma 18/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Muammer ULUTÜRK	
2	Doc. Dr.	Fatih Mehmet BERK	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ	

MEZOPOTAMYA VE İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

ÖZET

Sümer kültüründe, kent merkezli bir tanrı anlayışı oluşmuştur. Kent tanrısının, ailesi ve hizmetkârlarıyla tapınakta yaşadığına inanılmıştır. Kent tanrılarının heykelleri yapılmıştır. Uruk, Eridu ve Nippur kentleri ön plana çıkararak, Sümer panteonun gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Akad Devleti ile beraber Sami halkları, Sümer tanrı anlayışından etkilenerek, kendi sentezlerini oluşturmuşlardır. Sümer tanrılarında, Sami isimleri verilerek Sami inançlarında yer verilmiştir. Orta Babil Dönemi'nde Marduk, tanrılarının efendisi konumuna yükseltilmiştir. Asur'da, tanrı Asur en önemli tanrıdır ve Asur'da diğer Mezopotamya tanrılarında da inanıldığı görülmektedir. Zamanla tanrı Asur, tanrılarının kralı olarak görülmüştür. Yeni Asur Dönemi'nde ise tanrı Marduk ile özdeşleştirilmek istenmiştir. Babil Yaratılış Destanı'nın, Asur versiyonu oluşturulmuş, tanrı Marduk'un yerine tanrı Asur geçirilmiştir.

Eski İran'da, Ahemeniş ve Gatha'lar olarak iki farklı gelenekte tek tanrı olarak Ahura Mazda'ya inanıldığı görülür. II. Artakserkses dönemi ile beraber Anahita ve Mitra'ya da Ahemeniş kitabelerinde yer verilmiştir. Gatha'lar sonrası Avesta metinleri, tek tanrı yapısını kaybederek, çok tanrılı bir yapıya dönüşmüştür. İlk dönemlerde tanrı heykeli ve tapınak yapımı yoktur. II. Artakserkses'den sonra tanrı heykeli ve tapınak heykeli yapılmaya başlanmıştır.

Eski Mezopotamya ile Eski İran tanrı anlayışları birbirinden farklı olarak gelişmiştir. Eski Mezopotamya tanrı anlayışı, kent tanrı anlayışından, tanrılarının efendisi olduğu panteon yapılarına dönüşmüştür. Eski İran tanrı anlayışı ise tek tanrı anlayışından, çok tanrılı bir anlayışa doğru değişmiştir. Eski Mezopotamya'da insanlar, tanrılarının işlerini yapması için Enki tarafından yaratılmıştır. Eski İran'da ise insan ve insanın mutluluğu Ahura Mazda tarafından yaratılmıştır. Eski Mezopotamya ve İran'da evreni, insanı, kültürü tanrı/tanrılar yaratmıştır. Eski Mezopotamya ve Eski İran'da hükümdarlar yönetme yetkisini tanrılardan almış ve kendilerini tanrılarının vekili olarak görmüşlerdir.

THE THINKING OF GOD IN MESOPOTAMIA AND IRAN MYTHOLOGIES

SUMMARY

In the Sumerian culture emerged a city-based god understanding. It was believed that the city-god lived in the temple with his family and servants. Statues of the city-gods were made. Coming to the forefront, Uruk, Eridu, and Nippur cities contributed to the development of the Sumerian pantheon.

Together with the Akkad State, the Semitic peoples were influenced by the Sumerian understanding of god and formed their own synthesis. By giving Semitic names to the Sumerian gods, they made them a part of their Semitic belief. In the Middle Babylonian Period, Marduk was promoted to the master of the gods. In Assur State, the God Assur is the most important god, and in Assur State is seen that the other Mesopotamian gods were worshiped. In time, the God Assur was seen as the king of the gods. In the Neo-Assyrian Period, he was wanted to be consubstantiate with the god

Marduk. The Assyrian version of the Epic of Babylon Creation was created and the God Marduk was replaced by the God Assur.

In two different traditions of the the Ancient Iran, which is the Achaemenis and the Gathas, It is seen that Ahura Mazda is worshiped to be the only god. With the reign of Artakserkses II, Anahita and Mitra were also mentioned in the inscriptions of Achaemenis. Aftermath of the Gathas, Avesta texts is lost their monotheistic structure and became a polytheistic structure. In the early periods there was no statue of god and temple construction.. After the reign of Artakserkses II, the statue of god and the statue of temple started began to be built.

The understandings of god in the Ancient Mesopotamia and the Ancient Iran developed differently from each other. The understanding of god of the Ancient Mesopotamia has changed from the conception of the city-god to the pantheon structures, which in this structure a god is the master of the other gods. On the one hand, the understanding of god in the Ancient Iran has changed from the monotheistic to the polytheistic. In the Ancient Mesopotamia, people were created by Enki to do the work of the gods. On the other hand in the Ancient Iran, human and human happiness was created by Ahura Mazda. In the Ancient Mesopotamia and the Ancient Iran, the gods or the god created the universe, man, and culture. In the Ancient Mesopotamia and the Ancient Iran, the rulers took the authority from the gods and regarded themselves as the deputy of the god.

İÇİNDEKİLER

MEZOPOTAMYA VE İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI.....	i
ÖZET	i
SUMMARY.....	i
KISALTMALAR.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
GİRİŞ.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
ESKİ MEZOPOTAMYA VE ESKİ İRAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	7
1.1. ESKİ MEZOPOTAMYA.....	7
1.2. ESKİ İRAN	17
İKİNCİ BÖLÜM	28
ESKİ MEZOPOTAMYA MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI	28
2.1. SÜMER MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI	28
2.1.1. URUK’UN TANRISI ANU VE TANRIÇASI İNANNA.....	33
2.1.2. LAGAŞ’IN TANRISI NİNGİRSU	39
2.1.3. NİPPUR’UN TANRISI VE TANRILARIN KRALI ENLİL	43
2.1.4. ERİDU’NUN TANRISI VE BİLGE TANRI ENKİ	48
2.1.5. UR’UN TANRISI NANNA	54
2.2. ASUR-BABİL MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI	55
2.2.1. TANRI ASUR	60
2.2.2. TANRI MARDUK.....	67
2.2.3. NABU.....	81
2.2.4. ENLİL	83
2.2.5. EA	85
2.2.6. İŞTAR.....	91
2.2.7. ANU	100
2.2.8. ŞAMAŞ.....	102
2.2.9. ERRA.....	108
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	111
ESKİ İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI.....	111

3.1. ESKİ İRAN DİN POLİTİKASI	112
3.2. ASUR VE YUNAN KAYNAKLARINDA ANTİK İRAN DİNİ VE TANRI ANLAYIŞI	118
3.3. AHURA MAZDA	124
3.4. ANAHİTA	139
3.5. MİTRA	142
SONUÇ	145
KAYNAKÇA	151
EKLER.....	156
1. EK: LİPİT-İŞTAR KANUNUNDA TANRILARIN GEÇTİĞİ BÖLÜM.....	156
2. EK: HAMMURABİ YASASININ GİRİŞİ	158
3. EK: I. TİGLAT-PİLESER'İN YILLIKARINDAN BİR ALINTI.....	162
4. EK: ARDAHŞİR'İN ÖĞÜDÜ	164
5. EK: AVESTA'NIN ABAN YEŞT BÖLÜMÜ	165
GÖRSELLER.....	167
HARİTALAR	169

KISALTMALAR

- a.g.e: Adı geçen eser
a.g.m: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tez
A.Ü.: Ankara Üniversitesi
Ayr. Bkz: Ayrıca Bakınız
bkz: Bakınız
c: Cilt
C.B.Ü.: Celal Bayar Üniversitesi
Çev.: Çeviri
D.E.Ü.: Dokuz Eylül Üniversitesi
Ed.: Editör
M.E.B: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.: Milattan önce
M.S.: Milattan sonra
s: Sayfa
S.D.Ü.: Süleyman Demirel Üniversitesi
sy: Sayı
T.C.: Türkiye Cumhuriyeti
T.T.K.: Türk Tarih Kurumu
y: Yıl
YKY: Yapı Kredi Yayınları
yy: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Mitoloji kavramı Antik Yunanca ‘mitos’(μῦθος) kavramında gelmektedir. Antik Yunanca dilinde mitos, ‘kelime’, ‘konuşma’, ‘zekâ’, ‘düşünce’, ‘haber’, ‘hikaye’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Anlatı analizine de gelen ‘logos’(λόγος) kavramından ziyade, olağan üstü şeylerin anlatımında kullanılan bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Antik Yunanca dilindeki ‘efsane’ kelimesi de ‘mitos’ kavramı ile ilişkilidir. Modern zamanda ise mitoloji kavramı, halkların olağan üstü hikâyeleri ve inançlarına dair metinlerin incelenmesi anlamında bir disipline dönüşülmüştür. Her bilim dalı mitoloji kavramını kendine göre yorumlamış ve yorumlamaktadır. Felsefe için daha çok logos kavramından önceki düşünce dünyasını anlamak için incelenen bir alandır. Antropoloji ise yazısız toplumların mitleri aracılığıyla, onların toplumsal anlayışlarını ortaya çıkarmaya çalışmakta, ayrıca yazılı mitlerle karşılaştırarak, mitin sebebini anlamaya çalışmaktadır. Psikoloji ise insanın bilinçaltı ile mitler arasında bir bağ olduğu fikrinden yola çıkarak mitoloji alanına ilgi duymaktadır. Dini bilimler açısından mitlerin incelenmesi ise, onların kutsal kavramları üzerinde, o topluluğun inançsal sistemini ortaya koymanın amaçlandığı söylenebilir. Bu alanların arasına birçok disiplini dâhil edebiliriz. Sosyoloji, tarih ve antropoloji alanları, insan odaklı disiplinlerdir. İnsanı, toplumsal bir kavram olarak anlamaya çalışır. Bu alanlar için mitolojinin toplumsal konumu ön plana çıkmaktadır. Toplumların mitlerini kullanarak, toplumsal yaşantılarını ortaya koymayı amaçlarlar. Bu anlamda kurumlarla, mitler arasındaki ilişkiye odaklandıkları söylenebilir.

Bu çalışma, Mezopotamya’da yazının doğusundan(M.Ö. 3400), Sasani Devleti’nin yıkılışına(M.S. 7. ortası) kadar olan dönemi kapsamaktadır. Birinci bölümde, Antik Mezopotamya’nın ve Antik İran’ın tarihsel ve kültürel yapısını inceledik. Bu bölüm aynı zamanda ileride değineceğimiz farklı geleneklerin anlaşılmasını sağlamak için konulmuştur. İkinci Bölümde ise Antik Mezopotamya’da Sümer kent devletlerinden başlayarak, Sümer devletleri, Akad, Babil, Asur devletlerinin zaman içindeki tanrı fikrini anlamaya çalıştık. Bunun yanında saray ile tapınak ilişkisini, tanrı anlayışı ve bu bağlamda oluşan farklı gelenekleri inceledik. Üçüncü bölümde ise Antik İran’ın tanrı anlayışı, tanrı Ahura Mazda, tanrıça Anahita ve tanrı Mitra konusu incelenmiştir. Ahameniş geleneği, Zerdüş geleneği, Arsak geleneği ve Sasani gelenekleri açısından tanrı anlayışının ne anlama geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bir yıl boyunca şahsıma sağladıkları maddi destekten dolayı Hayat Sende Gençlik Akademisi Derneği’ne, Semih Elbir ve Didem Avar Elbir’e teşekkür ederim. Gülsüm Avar’a hem maddi hem de manevi katkısı için müteşekkirim. Sohbetler ve dersler aracılığıyla düşünce

dünyamı geliştiren Prof. Dr. Recai Tekoğlu ve Prof. Dr. Doğan Göçmen'e teşekkürü borç bilirim. Arkadaşlarım Fatih Kozak, Onur alık ve A. Onur çalışır'a katkılarından dolayı teşekkür ederim. Manevi desteklerinden dolayı ablam Hatice Güleç, abim Mustafa etin, halam şerife elik, yiğenim Destan Kaan Güleç ve Güleç ailesine teşekkürü borç bilirim. Kimi zaman nefesleri ile nefes olan sokak kedisi Sarı Gelin, yavruları Apollon, Mitra ve Artemis'e de teşekkür ederim.

Yüksek lisans semineri ve yüksek lisans tezi konusunun belirlenmesinde, gelişiminde ve bittiminde tüm aksaklıklara rağmen güleryüzle yardımları ve yol göstermesinden dolayı tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Muammer Ulutürk'e şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Yunanca ‘mitos’(μῦθος) kelimesinin ‘anları, hikâye’ anlamları vardır ve efsane kelimesi de mitos kelimesi ile bağlantılıdır. Bu kelimedden yola çıkarak, mitoloji kavramı ortaya çıkmıştır. Mitoloji kavramı birçok alan için farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Basit bir edebi anlatım kabul edilmesinden, toplumların inanç sistemi olarak kabul edilmesine kadar farklılık ihtiva etmektedir. Sosyal bilimler açısından, mitoloji toplumları bir arada tutan dinamiklerden birisidir. Bir toplumu oluşturan unsurlar, toplumun neredeyse her kesimi tarafından kabul edilen, gerçek veya hayali unsurlardır. Mitoloji içerikli metinler, daha çok gerçekten yola çıkılarak, gerçekliği kanıtlanamayacak unsurları kapsamaktadır. Birkaç örnek vermemiz gerekirse, dağın gerçekliğini veya toplumların dağı tanrı kabul etmesini kanıtlayabiliriz ama dağın tanrı olduğunu kanıtlayamayız. Rüzgârın varlığını kanıtlayabiliriz ama rüzgâr tanrısını kanıtlayamayız. Bir hükümdarın varlığını göstermek mümkünken, hükümdarın tanrıdan yetki aldığını gösteremeyiz.

Biz burada mitoloji kavramını, gerçekliği kanıtlanamayacak ama toplumların kabullerine dayanan anlatılar olarak ele almaktayız. Kâinatın yaratılması (Kozmogoni), tanrıların ortaya çıkışları (Teogoni), insanların yaratılması (Antropogoni), eşyaların yaratılması (Etiyoloji) içerikli mitoloji metinleri incelenmiştir. Tanrı anlayışının yönetim ve hukuk metinlerine yansımından dolayı, çalışmamızda yönetim ve hukukla ilgili olan metinlere de yer verilmiştir.

Tezin konusu, M.Ö. 3000 yılı ile M.Ö. 539 yılında Babil’in ele geçirilmesine kadar Mezopotamya’da tanrı anlayışını ve M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 7. yüzyılın ortasına kadar Eski İran tanrı anlayışını ihtiva etmektedir. Ayrıca aralarındaki benzerlikler ve farklılıklara işaret edilmiştir. Tezin zaman bakımından sınırı, Eski Mezopotamya için, Sümer (yaklaşık M.Ö. 3000-2400) , Akad (yaklaşık 2300-2100), Asur (yaklaşık M.Ö. 1800 M. S. 610) ve Babil’in (yaklaşık M.Ö. 1700- M.Ö. 530) tanrı anlayışdır. Eski İran için, Ahameniş (M.Ö. 550-330), Arsak(M.Ö. yaklaşık 240-227), Sasani(M.S. 227-651) dönemleri Eski İran tanrı anlayışdır.

Tezin amacı, Eski Mezopotamya ve Eski İran mitolojilerindeki tanrı anlayışlarını incelemektir. Sümer kent tanrılarını, farklı Sümer teolojilerini(Uruk, Eridu, Nippur), Akad, Asur, Babil tanrı anlayışlarını ve aralarındaki ilişkiyi incelemeyi amaç edinmektedir. Ayrıca, Eski İran’da Doğu İran (Gatha’lar Dönemi Zerdüştlük), Ahameniş, Arsak ve Sasani dönemleri

tanrı anlayışlarını incelemeyi amaç edinmektedir. Bu tez genel olarak ikinci el kaynaklara yönelmiş ve birinci el kaynak çevirileri kullanılmıştır. Eski Mezopotamya için ağırlıklı olarak Samuel Noah Kramer'in ve Jean Bottero'nun telif ve çeviri çalışmalarından yararlanılmıştır. Özellikle Jean Bottero'nun *Mezopotamya Mitolojileri* isimli kitabında yayınlanan tablet çevirileri kullanılmıştır. Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü tarafından çevrilen *Babil Yaratılış Destanı* başlıca kaynaklarımızdan olmuştur. Saray yazıtları çoğunlukla Amelia Kuhrt'un iki ciltlik *Eskiçağ'da Yakındoğu* eserinden alınmıştır. Mezopotamya hukuk metinleri, Manbure Tosun ve Kadriye Yalvaç tarafından hazırlanan, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı* isimli eserden kullanılmıştır. Eski İran kaynakları olarak Ahameniş, Arsak ve Sasani kitabe çevirileri ve Avesta'nın çevirisi kullanılmıştır. Eski İran hakkında bilgi veren *Herodot'un Tarihi*, *Eski Ahit*, Herakleitos'un *Fragmanları*, Diogenes Leartius'un *Ünlü Filozoflar Yaşamı ve Öğretileri* eserlerinin çevirileri kullanılmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde erken Eski Mezopotamya kültürleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünün ilk kısmında M.Ö. 2900 tarihinden sonra Eski Mezopotamya tarihi hakkında temel bilgiler vermek amaç edinilmiştir. İkinci kısmında ise Eski İran tarihi hakkında genel bilgilerin verilmesine çaba harcanmıştır. Hem Eski Mezopotamya hem de Eski İran'daki siyasal ve kültürel değişimlerin, tanrı anlayışındaki değişimlerle arasındaki ilişkinin anlaşılması istenmiştir. İkinci bölüm de iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda başlıca Sümer kent tanrıları, Uruk, Eridu ve Nippur teolojilerinde tanrı anlayışı ele alınmıştır. İki kısımda ise Akad, Asur ve Babil tanrı anlayışlarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Eski İran din politikası, dini ve tanrı anlayışı hakkında, kaynakların verdiği bilgiler irdelenmiştir. Ardından Eski İran tanrıları Ahura Mazda, Anahita ve Mitra ele alınmıştır.

Sümer dilinde tanrı kelimesi “diğir”(dingir) kelimesi ile karşılmaktadır ve bu kelime aynı zamanda tanrıça içinde kullanılır.¹ Akad dilinde tanrı kelimesi için “ilu”; tanrıça kelimesi için “iltum” kelimeleri kullanılmaktadır.² Eski Farsça çiviyazılı metinlerde tanrı kelimesi için “aura” kelimesi kullanılmaktadır.³

Eski Yakındoğu sınırları “*Türkiye'nin Ege kıyılarından Orta İran'a ve Kuzey Anadolu'dan Kızıldeniz'e uzanan bölgeyi*” kapsar. Yakındoğu veya Önasya terimleri en basit

¹ <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>

² *A Concise Dictionary of Akkadian*, (Ed. Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, s. 127; *The Assyrian Dictionary*, (Ed. A. Leo Openheim), c. 7, The Oriental Institute, Chicago, Illinois, U.S.A., 2004, s. 91.

³ Herbert Cushing Tolman, *Ancient Persian Lexicon and Text*, American Book Company, Newtork-Cincinnati-Chicago 1908, s. 60.

anlamıyla, Mezopotamya merkezli olan çiviyazısını kullanılan bölgeleri tanımlamak için kullanılır. Sümer, Akad, Asur ve Babil haricinde Hitit, Luvi, Pala, Hatti, Mitanni, Ugarit, Ebla, Elam, Urartu ve Pers kültürleri de çiviyazısını kullanmıştır.⁴ Yakındoğu sınırları içinde bizim konumuzu ilgilendiren bölgeler Mezopotamya ve Eski İran'dır. Mezopotamya kelimesi Yunanca bir kelimedir ve Yunanca'da "iki nehir arasında"⁵ anlamına gelir; Dicle ile Fırat'ın arasında kalan bölgeyi göstermek için kullanılır.⁶ Bizim çalışmamız açısından Mezopotamya sınırları içinde kalan Sümer, Akad, Asur ve Babil ele alınacaktır.

Günümüzden yaklaşık 500 bin yıl önce Mezopotamya kültürleri takip edilmeye başlanır. Paleolitik ve Neolitik döneme dair eserler ele geçmiştir. M.Ö. 7000 yılında tamamen tarımla uğraşan köyler, tarım için yeterince yağmurlu olan bölgelerde kurulmuşlardır. Bu sulama teknikleri ile kısmen değişecek bir durumdur, nehir suyunun kullanılabilceği yerlerde de yerleşimler kurulacaktır. Mezopotamya'da ancak 6000 ile 5500 arasında kalıcı yerleşim yerleri yaygınlaştı.⁷ M.Ö 7. binyılda oluşan kültüre "proto-Hassuna" denilebilir, o dönemi sırası ile şu kültürler takip etmiştir: Hassuna, Samarra, Halaf, Obeyd.⁸

⁴ Marc Van de Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (Çev. Sinem Gül), Homer, İstanbul 2018, s. 1; Recai Tekoğlu, "Yazının Tarihi ve Anadolu'ya Gelişi", *Aktüel Arkeoloji*, sy. 36, Kasım-Aralık 2013, s.21; Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2000, s. 52-53

⁵ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı, İstanbul 2011, s. 424; James Moorwood, John Taylor, *Pocket Oxford Classical Greek Dictionary*, Oxford University Press, New York 2002, s. 208.

⁶ Mieroop, *a.g.e.*, s. 1; "Eski Yunanlar, iki büyük nehir Fırat ile Dicle arasındaki bölgenin kuzey kısmına Mezopotamya, güney kısmına ise Babilonya diyorlardı. Toroslar'ın güney yamaçlarından, yani Aladağlar'dan Basra Körfezine kadar uzanan bölgenin tamamı ilk kez MS 1. yüzyılda Yaşlı Plinius tarafından Mezopotamya olarak adlandırıldı." Bkz. Barthel Hrouda, *Mezopotamya*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Alfa, İstanbul 2016, s. 7

⁷ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim, İstanbul 2015, s. 37-42; Mieroop, *a.g.e.*, s. 10-14; Dönemle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Çev. Z. Zühre İlkelen) Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2015, s. 19-45; Hrouda, *a.g.e.*, s.16-18.

⁸ Hassuna kültürünün özelliği 6-7 odalı evler, çanak çömlek yapımı için fırın ve tandırlardır. Hassuna seramiği yayıldığı alan ise kuzeyde Güneydoğu Anadolu'ya, batıda Suriye'ye ve güneybatıda Filistin'e kadar yayılmıştır. M.Ö. 6 binin içinde Samarra çömlekleri öncekinin yerini almıştır ve kuzeyde Diyarbakır'a kadar yayılmıştır. Dicle'nin sularını tarlalarına getirmek için ilk kanal yapan insanlarda bu kültür döneminde görülmüştür. Arpa ve buğdayın yanında ketende yetiştirdikleri anlaşılmaktadır. Halaf döneminde(5600-5000) yeni bir ev tipi- Bu ev tipine "tholos" denir, 3 ile 7 metre arasında yuvarlak bir oda ve bu odaya eklenmiş dikdörtgen yapıdan oluşur-, yeni çanak-çömlek tipi(gövdesinde geniş bir bant veya bezemeler-"bezemeler arasında kuş yılan, balık kılçığı, dalgalı çizgiler, içi dolu kareler, üçgenler, noktalar/benekler ve dama tahtası biçiminde olanlar yaygındır." - alttan bir bantla sınırlanılacak şekilde) görülür. Bu kültür grubunun yayıldığı alan ise Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu'yu kapsarken etkisi daha geniş bir alana yayılmıştır. Halaf ile hemen sonraki dönemde uzak bölgelerle ticaret olduğunu gösterecek kanıtlar vardır. Bunlardan en önemlisi Anadolu'da bulunan obsidyenlerin görülmesidir. Halaf döneminde arpa ve buğday yanından mercimek ve nohut üretimi de görülür. Yukarıda saydığımız kültür grupları Kuzey Mezopotamya'da gelişim göstermişlerdir. Halaf kültürü geliştiği dönemlerde Güney Mezopotamya'da Obeyd kültürünün geliştiği döneme "erken Obeyd" dönemi ismi verilmiştir. Neolitik dönemde ilk kez yerleşim gören Obeyd M.Ö. 6. Binin biraz ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkmıştır ve M.Ö. 4000'e kadar sürmüştür. Tüm Mezopotamya'ya yayılmayı başaran kültür Obeyd olmuştur. Bu dönemde yeni bir ev tipi, yeni çanak çömlek tipleri görülür. İnsanların iş bölümü yaparak kanallar inşa etliği ve sulamayı organize ettikleri düşünülür. İleride oluşacak Mezopotamya kültürlerinin temelleri bu dönemde başlamıştır. Eridu'da keşfedilen tapınak alanında 17 tane ayrı tapınağın yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bu yapıların M.Ö. 6000'lerde yapılmaya başlandığı düşünülür. Üçüncü binyılda ise burada büyük bir tapınak yer almıştır. Bu dönemin çanak-çömleği yavaş bir çarkta yapılmaya başlanmış ve dönemin sonuna doğru çömlekçi çarkı gelişmiştir. Bu dönemin çanak-çömleğinde yeni bezemeler - "Ana motifler zikzaklar, üçgenler, şevronlar, haç ve gamalı haçlar, kareler, baklava ve dairelerden oluşur- görülür. Obeyd zamanında ticaretin önem kazandığı ve yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bkz. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 42-48; Mieroop, *a.g.e.*, s. 13-15; Nissen, *a.g.e.* s. 52; 54-56; 67; 71-75; Amelia Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330*, (Çev. Dilek Şendil), c. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 26-27; Hrouda, *a.g.e.*, s. 19-2.

M.Ö. 4. binin başında, çanak-çömlek önceliklerden farklıydı, yeni üretim çarkın yarattığı seri üretim ile beraber, bezemeli çanak-çömlekler bir kenara bırakılarak kaba ve bezemesi olamayan çanak-çömleğe yerini bıraktı. M.Ö. 4. binin ortalarında, Uruk ismi verilen dönem başlar; Obeyd döneminin gelişmelerinin bir devamı olarak görülebilir. 3500 ile 3100 arasında kalan tarihe “Geç Uruk Dönemi” denir. Temeli atılan birçok yeniliğin geliştiği bir dönem olmuştur. Dönemin en büyük özelliği kentlerdir. Uruk Dönemi’nin en önemli özelliği Mezopotamya’da devletin kuruluşuna götürecek temelleri atmasıdır. Kent toplumu oluşacak, nüfusun artması ile çanak-çömlek⁹ üretimi artacak, kalabalık bir nüfusun bir arada yaşayabilmesi için önceliklere oranla daha gelişmiş bir sınıf ayrılığı oluşmaya başlayacaktır. Bu hiyerarşi oluşumu ve yönetim anlayışı ile beraber Neolitik çağ içinde başlamış olan baskı mühür geleneği yerini silindir mühürlere bırakmış; “piktogram yazı” kullanılmaya başlanmıştır. Tarım ve ticarete gelişmeler öne çıkmaktadır. Yapılan işlerde uzmanlaşmanın olduğu görülür. Ailelerin kendi kendine yetemediği ve aralarındaki takası düzenleyecek bir otoriteye ihtiyaçları oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde oluşan gelişmeler geliri artıracak, yönetici sınıf güçlenecek ve büyük inşaat projelerine girişeceklerdir.¹⁰ Tapınak inşaları yeni bir gruba daha yer açtı, tapınak idarecilerine. Uruk toplumunda başta bulunan kişinin yetkisini tapınaktan aldığı düşünülmektedir, bu yüzden “rahip-kral” olarak adlandırılmaktadır. Tapınak bir odak noktası olmuş, vergi sistemi ile bölgeyi birbirine bağlamıştır. Dört binyılın sonunda kent yönetimi diyebileceğimiz bir bürokrasi gelişmişti. Uruk’un ilerleyen döneminde piktografik yazıdan gelişen “Proto çiviyazısı” denilen yazılar ortaya çıkmıştır.¹¹ Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan Uruk kültürünün geniş alana yayıldığı düşünülür. Batı İran, Kuzey Suriye ve Güney Türkiye’de Uruk dönemine ait arkeolojik veriler bulunmuştur. Uruk’un etkisi bazı bölgelerde görülürken bazılarında görülmez. Uruk yayılımından önce Hamukar gibi gelişen kültürler kent merkezler kurmaya başlamış, yerleşim hiyerarşileri oluşmaya başlamıştır. Uruk’un etkisinin yayılımı yerel olarak başlayan bu süreçleri hızlandırmış olabilir. Etkileşimin olduğu anlaşılacakla beraber, boyutlarını kestirmek zordur. Uruk yayılımının etkisi ile oluşan yerler,

⁹ Bu dönemin çanak çömleğine “devrik ağızlı” ya da “eğik ağızlı kenarlı” denir. Bkz. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 50; Mieroop, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰ Tarımda saban, ulaşımda tekerlekli araba, nehir taşımacılığında kayıklar görülür. Ticaret aracılığıyla maden, değerli taşlar ve kereste sağlanıyordu. İş yapımında uzmanlaşmanın oluşmaya başladığını gösteren kanıtlar vardır: Balık tutma ve av kuşu avlama; tahıl, meyve, özellikle hurma yetiştiriciliği; koyun ve keçi yetiştiriciliği, sütü için manda yetiştiriciliği; kumaş dokumacılığı; ticaret. Ailelerin kendi kendine yetemediği ve aralarındaki takası düzenleyecek bir otoriteye ihtiyaçları oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde oluşan gelişmeler geliri artıracak, yönetici sınıf güçlenecek ve büyük inşaat projelerine girişeceklerdir. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 49-52; Mieroop, *a.g.e.*, s. 19-20; 23-24; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 28; Eric H. Cline, Mark W. Graham, *Mezopotamya’dan İslam’ın Doğuşuna Antikçağ İmparatorlukları*, (Çev. Ekin Duru), Say, İstanbul 2017, 26.

¹¹ Mieroop, *a.g.e.*, s. 24-25; Tekoğlu, “a.g.m.”, s. 21-22; “*Hem Mezopotamya’da hem de Mısır’da karşılaşılan ilk yazılı belgelerin piktogram(resim yazısı) olması nedensiz değildir. Yazının ilk kez nerede doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bazıları Mezopotamya’yı bazıları da Mısır’ı yazının doğduğu memleket olarak kabul eder.*” Tekoğlu, “a.g.m.”, s. 20.

Uruk döneminin sonunda ortadan kalktı(Habuba Kabira gibi). Kuzey Mezopotamya'da köy yaşamı ve toplumsal örgütlenme yeniden kural haline geldi. Batı İran'daki Susa, göçmenlerin eline geçti. M.Ö. 3100 ile 2900 arasına Cemdet Nasr dönemi denir.¹² Kuzey Mezopotamya'da ise Gawra isimli farklı bir kültür yaşamıştır ve Güney Mezopotamya ile ticari düzeyde bir ilişki söz konusu olmuştur. Güney Mezopotamya'daki gelişmeler çok sonra bu bölgede görülecektir.¹³

¹² Bu dönemi ayırt eden çanak-çömlek kırmızı siyah renkte, geometrik ve doğadan alınmış motiflerle süslüdür. Güneşte kurutulmuş kerpiç inşaatta kullanılmaya başlanmıştır. Kerpiçle düz damlı ve drenaj sistemli bir resmi/dini yapı inşa edilmiştir. Bu dönemde Sümerce tabletler, Cemdet Nasr, Ur ve Tel Ukair'de bulunmuştur. İran ile etkileşimin olduğu düşünülmektedir. Uruk dönemine oranla dış bölgelerde bulgular daha azdır. Cemdet Nasr'da bulunan silindir mühürlerde Ur, Larsa, Nippur, Uruk, Kiş, Zabalam, ve Urum gibi kentlerin isimleri geçmektedir. Mieroop, *a.g.e.*, s.32-35; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 55-56; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 28-29; Hrouda, *a.g.e.*, s. 26.

¹³ Mieroop, *a.g.e.*, s.36-37; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 57; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 28-29;

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ESKİ İRAN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1. ESKİ MEZOPOTAMYA

M.Ö. 2900 tarihiyle beraber Sümer kentlerinin önem kazandığını görürüz. Bu döneme Erken Hanedanlar Dönemi (M.Ö. 2900-2350) denir. Güney Mezopotamya’da çiviyazısı bulunan kentler, Adab, Kiş, Nippur, Umma, Ur, Uruk ve Lagas’tır. Ayrıca Fırat üzerinde bulunan Mari kentinde de çiviyazılı belgeler ele geçmiştir. Kiş kenti ilk önemli kentlerden birisi olmuş, Güney Mezopotamya’da “Kiş Kralı” unvanı önemli bir yer edinmiş, birçok kral kendine bu unvanı yakıştırmıştır. Kiş kenti yanı sıra Ur ve Uruk, Sippar, İsin, Nippur, Adab, Zabalum, Şuruppak, Girsu, Badtibira, Larsa, Eridu, Lagas ve Umma kentlerinin de önemli kentler olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde bölgede on sekizi büyük olmak üzere otuz beş tane kent-devleti vardı. Kırsal alanların kentlere dönmesi, başta aralarında uzak sınırlar olmasını ortadan kaldırdı. Ayrıca nüfus artışı kent-devletlerini kontrolünü sağlayacak fazla alan isteğine itti. Tarım topraklarının ele geçirilmesi amacıyla kent-devletleri arasında rekabet ve savaşlar ortaya çıktı. Bunun üzerine kent-devletinin yönetiminde askeri rol önem kazandı. Yeni askeri yönetici, rahip-kral gibi tapınakla değil, saray ve krallıkla özdeşleştirilir. Tapınaklar şehirde önemli yapıları ve ziggurat yapıları bu dönemde görülür. Bunun yanında ilk defa saray yapıları kurulmaya başlanmıştır. Lagas’ta tapınak ve saray arasında, tanrının ismine yararlı olacak ama sarayın tanrının mülklerine sahip olacağı bir düzenleme yapıldı. Bu da ilahi ve dünyevi iktidar ayrımını ortadan kaldırdı; ilahi ve dünyevi iktidar kaynaştı. Ayrıca krallar, iktidarı oğullarına bırakarak, sülale yönetimini oluşturdular. Kent devletleri arasında diplomatik ilişkiler söz konusuydu.¹⁴ Şuruppak’ta bulunan bir metin, M.Ö. 2500 civarında Ur, Adab, Nippur, Lagas ve Umma askerlerinin bu kentte, Şuruppak askerleri haricinde oldukları anlaşılmaktadır. Aynı belgeden Umma, Lagas ve Adab arasında “Unken” isimli bir ittifak birliğinin olduğu da anlaşılmaktadır. Bu ittifaklara Umma ve Lagas arasındaki sınır çatışmaları son verdi. M.Ö. 2400 yılları civarında Uruk kralı Lugalkignedudu, Ur’da krallığını ilan etmiştir. Erken Hanedan Dönemi’nin sonunda Umma kralı Lugalzaggisi, Ur ve Uruk’u fethettikten sonra Lagaslı Uruinimgina’yı yenilgiye uğratmıştır. Lugalzaggisi’nin bölgedeki hâkimiyetine yeni

¹⁴Mari’de bulunan Ur kralının isminin yazdığı boncuk, kent-devletleri arasında hediye verme olgusunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Lagas ve Adab arasında hükümdar eşlerinin hediye değiş tokuşu yaptıkları bilinmektedir. Kent-devletleri arasında ticaret üzerinden anlaşma yaparak, kendisinden daha üstün bir otoriteyi kabul ettiği ittifaklar görülmektedir. Bkz. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 59-61; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 52.

bir güç olan Akad'ın hükümdarı Sargon son verdi ve tüm Mezopotamya'yı ele geçirerek merkezi bir devlet kurmayı başardı.¹⁵

Erken Hanedanlar Dönemi'nde yazı sistemi gelişti, piktografik(resim) özellikli olan yazı, ilk biçimler olan resim özelliğini bir kenara bıraktı. Piktografik yazı, çiviyazısına bu dönemde evrimleşti. Yazı, kil tablete, eğik uçlu bir kamışın bastırılması ile yazılıyordu. Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da kullanılacak olan çiviyazısı, Güney Mezopotamya etkisi ile kullanılmaya başlanacaktır.¹⁶

Akkad Devleti, M.Ö. 2340 ile 2159 veya 2296 ile 2105 arasında varlık göstermiştir. Akad Devleti ortaya çıkmadan önce Sümer kentlerinde bilinen Sami nüfusları vardır. Akad Devleti'nin kurucusu Sargon, Kiş kentinde halktan biriyken önemli bir konuma ulaştı. Sargon'un hayatını anlatan "Doğum Efsanesi" Mezopotamya edebiyatında bilindik bir figürdür. Kiş kentinin iktidarını ele geçirdi ve "Şarukkin"(kral meşrudur) taht adını aldı. Bunun dışında Kiş kralı unvanını taşıdığını belirtmek gerekir. Sargon yönetimi daha önceden önemsiz bir kent olan Akad kentine taşıdı. Bundan sonra bir yazıttan Uruk, Ur ve E-Nin-kimara isimli bir kenti fethettikten sonra "Lagaş'tan denize kadar" olan toprakları fethettiğini ve Umma'yı yenilgiye uğrattığını iddia eder. Bu kadar geniş bir alanda hâkimiyet kurmak kent-devleti anlayışı ile olamayacağı için Mezopotamya'da yeni bir idari üslup gelişecektir. Bu merkezi bir devlet sistemi kurmanın ilk kayda değer denemesidir. Sargon'dan(muhtemelen M.Ö. 2334-2279) sonra torunu Naram-Sin (muhtemelen M.Ö. 2254-2218) Akad'ın etkin hükümdarı oldu. Akad Doğuda, Elam, Parahşum ve Simmurum gibi kent veya devletlerle karşılaştı; Kuzeyde Tuttul kentine kadar ulaştı. Mari ve Ebla bu dönemde ele geçirildi. Bu dönemde tarihte bilinen ilk antlaşma metni de Akad ile Elam arasında imzalanmıştır. Akad ne kadar Elam'ı yenilgiye uğratmış olsa da Elam özerkliğini korumaya devam etmiştir.¹⁷

Sargon döneminde "Kiş Kralı"¹⁸ unvanı yeni bir içerikle kullandı. Naram-sin döneminde, "(evrenin) dört köşe(si)nin kralı"¹⁹ unvanını kullanıldı. Bu dönemde Akad kent-

¹⁵ Mieroop, *a.g.e.*, s. 42-44; 46-48; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 59-62; Cline-Graham, *a.g.e.*, s. 26-29; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 47; 50; 52; 55-56.

¹⁶ Tekoğlu, "a.g.m.", s. 21; Mieroop, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁷ Mieroop, *a.g.e.*, s. 58-61; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 61-64; 69; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 76-79; Cline-Graham, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁸ Dönemi içinde kent-devletleri arasında arabuluculuk yapanların kullandığı bu unvan, bahsettiğimiz dönemde "dünyanın kralı" anlamına gelmeye başladı.

¹⁹ "Akkad kralı, güçlü Naram-Sin: (evrenin) dört köşe(si) hep birlikte ona düşmanlık ettiğinde, İstar'ın ona duyduğu sevgi sayesinde tek bir yılda dokuz savaştan galip çıktı ve kendisine başkaldırmış kralları tutsak aldı. Kriz döneminde kentini koruyabilmiş olduğundan, kenti(nin) sakinleri) Eanna'dan İstar'dan, Nippur'dan Enlil'den, Tuttul'dan Dagan'dan, Keş'ten Ninhursag'dan Eridu'da Enki'den, Ur'da Sin'den, Sippar'da Şamaş'tan ve Kutha'da Nergal'dan onun Akad kentinin kralı

devleti tipi yerine tüm dünyayı yönetmeyi amaçlayan bir merkezi devlet olmayı amaçlamıştır. Bu amaç bölgede yeni bir dünya düzeni anlayışının başlangıcı olmuştur.²⁰ Sümerce kullanılmakla beraber, Akadlar çiviyazısını kendi dillerine uyarlamışlardır.²¹

Naram-Sin'den sonra devlet bir süre daha devam etse de sonunda Akad bir kent-devleti konumuna düştü. Gutiler bölgede etkin olan bir gruptu ama birçok kent-devleti bağımsızlığını koruyordu. Sümer Kral Listelerinde bulunan bir ifade dönem hakkında yeterince fikir vermektedir: “Kral kimdi? Kim kral değildi?”²² Akad sonrası Yakınoğu’da durum eskisine dönmüştür. Bu dönemden sonra “Yeni Sümer” olarak lanse edilen, III. Ur Hanedanlığı(M.Ö. 2112-2004) ortaya çıkmıştır. Lagaş’da Gudea’nın iktidara geçtiği dönemde, Uruk’ta Utu-hegal bağımsızlığını ilan etmiş, Ur kentine Ur-Nammu’yu(M.Ö. 2112-2095) yönetici olarak atamıştır. Ur-Nammu kentin idaresini ele geçirmiş, Sümer ve Akad’ın mirasçısı olduğu iddiası ile “Sümer ve Akad ülkelerinin kralı” unvanını kullanmış ve Ur’u başkent ilan etmiştir. Ur-Nammu²³, Doğu’da Elam’da Kuzey’de Asur kentinde merkezi kontrolün sağlandığı bilinmektedir. Şulgi zamanında “Sümer ve Akad ülkelerinin kralı” unvanı yanına “dört bir yanın kralı” unvanı eklenmiştir. III. Ur Hanedanı Dönemi’nde kentleşme ve nüfus artışında önceki dönemlere oranla artış vardı. Ur kentinde yapılan inşa faaliyetleri bu dönemde ilgi çekmektedir. Ur’da Ziggurat, tapınak ambarları, konutlar ve dini saray gibi yapılar vardı. Uruk, Nippur, Eridu, Diyala, Eşnunna, Lagaş, Kiş, Larsa gibi önemli kentlerde de özellikle kutsal alanlar olmakla beraber inşa faaliyeti içine girmişlerdi. İran topraklarıyla diplomasi ilişkisi içindeydi, Basra Körfezi ile ise ticari temaslar sürmekteydi. Suriye devletleri ile dostane ilişkiler kurulmuştu. III. Ur Hanedanı Dönemi’nin toplamda beş tane kralı oldu. Devlet ve yapılanması aniden yıkıldı.²⁴

“Hiçbir kral kendi başına güçlü değildir. Babilli Hammurabi’yi, Larsalı Rim-Sin’i, Eşnunnalı İbal-pi-El’i ya da Katnalı Amut-pi-El’i on ila on beş kral takip eder; Yamhadî Yarim-

olmasını istediler ve Akad’ın ortasına onun için bir tapınak yaptılar.” Mieroop, a.g.e., s. 62; Kuhrt’un verdiği çeviride ise “Akad’ın kral” yerine “Akad’ın tanrısı” ifadesi verilir. Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 67; Köroğlu, a.g.e., s. 84.

²⁰ Mieroop, a.g.e., s. 62; Köroğlu, a.g.e., s. 84-85.

²¹ “Çiviyazısına gerçek kimliğini kazandıranlar Asurlular olmuşlardır. M.Ö. 2500’ler civarında Asurlular yazışma aracı olarak çiviyazısını benimsemişlerdir. Bir Sami dili olduğu için daha önce Sümer fonetik yazılışlarında kullanılmamış pek çok yeni işaret çiviyazısına kazandırmış, bu yazı sisteminin tüm Ön Asya’da yayılmasını sağlamıştır.” Tekoğlu, “a.g.m.”, s. 21.

²² Mieroop, a.g.e., s. 65; Köroğlu, a.g.e., s. 83.

²³ Ur-Nammu önemli bir yasa koyucu olarak anılır. Bu yasa korunmuş en eski hukuk yasasıdır.

²⁴ Bu yıkılmada Elam akınları ve Amurru akınlarının etkisi olmuştur. Etkin bir merkezi yönetim kuran III. Ur Hanedanı’nın yıkılışı ile ilgili ağıtlar²⁴ ilgi çekicidir. Bunlardan biri şöyledir: “(Sonsuza dek) üstünlüğü elinde tutacak bir krallık gören olmuş mudur? Onun (yani Ur’un) krallığının saltanatı gerçekten uzun sürdü ona artık bitkin düştü. Ey benim Nanna’m (ay tanrısı ve Ur’un koruyucu tanrısı) uğraşma (boşuna), kentini terk et!” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 75-77; 80; 83-84; 86; 92-94; Köroğlu, a.g.e., s. 87-91; Cline-Graham, a.g.e. s. 30; Mieroop, a.g.e. s. 68-75.

Lim'i ise yirmi kral.” M.Ö. 18. yüzyıla ait yukarıdaki metin III. Ur Hanedanı dönemi sonrası durumu özetlemektedir. Burada değinmemiz gereken, III Ur Hanedanı döneminde bölgede gözüken Amurruların²⁵, bazı kent-devletlerde yükselerek iktidara gelmiş olmalarıdır. Fakat Amurrular kendi kültürlerini bir kenara bırakarak, Mezopotamya’daki mevcut kültürü benimsemişlerdir. Bu dönemde Güney Mezopotamya ve Kuzey Mezopotamya’da önemli gelişmeler yaşanmıştır. İşbi-Erra(M.Ö. 2017-1985), Mari kentinde görevde bulunduğu sırada krallığını ilan etmiş ve önemli kentlerde(Nippur, Uruk, Eridu) hak iddia etmiştir. Gelenek haline gelmiş, “*dört bölgenin kralı*” unvanını kullanıyordu. Gücünü bu kentleri kontrol etmekten ve körfez kıyılarına giden ticari yolları kontrol etmesinden alıyordu. Bu denetim sayesinde Arap ve Hint ticaretinden yararlanıyordu. Kontrolü altındaki bölgede inşa faaliyetine girişmiştir. İşbi-Erra’nın devleti, Larsa’da bir Amurru hanedanı üyesi Gungunum’un(M.Ö. 1932-1906) kral olması ile güçlü bir rakiple karşılaşır. Larsa güçleri, Ur, Uruk ve Susa’yı ele geçirmiştir. İkili arasındaki mücadeleyi kuzeyde farklı gelişmeler izleyecektir. Larsa, Ur’u ele geçirmekle körfez ticaretinin ana limanını ele geçirmiş oluyordu. 1834’de Larsa, Elam kökenli bir Kudur-Mabuk tarafından ele geçirildi ve oğlunu burada tahtta bıraktı. Bundan sonra tahta diğer oğlu Rim-Sin(M.Ö. 1822-1763) tahta çıktı. M.Ö. 1830 yılında babasının öldüğü sırada önemli bir güç haline gelmişti. M.Ö. 1810 yılında Babil, İsin ve Uruk koalisyonunu yenilgiye uğrattı. M.Ö. 1800 yılında Uruk’u yıktı, M.Ö. 1793 yılında ise İsin’i fethetti. Sadece Babil kalmıştı, M.Ö. 1792 yılında Babil’de Hammurabi tahtta geçti. Rim-Sin bu tarihten itibaren hâkimiyet alanında idari sistemi kurmak ve kent-devletlerin bağımsızlıklarını ortadan kaldırmakla uğraştı. İleride Hammurabi’nin kuracağı merkezi devletin altyapısını hazırladığı söylenebilir. Bu dönemde Eşnunna kent-devleti de Hammurabi’nin ele geçirmesine kadar önemli bir siyasal güç haline gelmiştir.²⁶

Kuzey Mezopotamya’da ise durum Asur’un kurduğu ticaret ağı²⁷(M.Ö. 1920-1750) ile önem kazanır ve bunun en önemli tanığı Anadolu’da bulunan Karum-Kaniş’tir. İran ve Babil ürünleri Asur üzerinden Anadolu’ya giriyordu. Asur kent ismi olarak ilk defa Akad döneminde karşımıza çıkar. Ayrıca III. Ur Hanedanı dönemi belgelerinde de kent ismi yer almaktadır. Asur kenti, Kuzey Irak’ta Dicle Nehri kıyısında kurulmuştur. Asur, ticari bir kent-devletiyken Mezopotamya’daki geleneğe uyarak siyasal bir devlet haline gelmiştir. Asur’un siyasal tarihinde görülen önemli unsur, Eşnunna gücüne karşı, I. Şamsi-Adad’ın(M.Ö. 1813-1781)

²⁵ MAR.TU(Sümer dilinde “batı”).

²⁶ Mieroop, *a.g.e.*, s. 76; 78; 80-83; Kuhrt, *a.g.e.*, c I, s. 96-98;103-104; Köroğlu, *a.g.e.* 93-94; 96-100.

²⁷ Ürünler eşek kervanları ile taşınyordu.

harekete geçmesi ve bölgeyi ‘kurtarması’dır. Ardından bölgede fetih hareketlerine girişmiş ve bir süre sonra karşısında rakip olarak Mari’yi bulmuştur. Mari’yi ele geçirmeyi başarmıştır. Zaman içinde Kuzey Mezopotamya’yı ele geçirmiş ve yukarıda değindiğimiz ticaret ağının neredeyse tamamını kontrolü altına aldığı söylenebilir.²⁸ Akad dili iki lehçe olarak varlığını sürdürmüştür; biri Güney Mezopotamya’da Babil dili ve diğeri Kuzey Mezopotamya’da Asur dilidir; iki dilinde kendine özgü geliştirdiği çiviyazısı sistemi mevcuttur.²⁹

Amurru kökenli Hammurabi, M.Ö. 1792 tarihinde Sippar, Kiş, Dilbat ve Marad kentlerini de içine alan Babil’in altıncı kralı oldu. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya’da Şamşi-Adad vardı ve Güney Mezopotamya’yı da Rim-Sin yeni birleştirmişti. Hammurabi ilk dönemlerinde yönetimi altında olan yerleri geliştirmekle uğraştı. Kuzey Mezopotamya’da Şamşi-Adad’ın ölümü sonrası ve Rim-Sin’in yaşlılığın zamanında harekete geçti. Hem diplomasi hem de askeri yöntemleri kullanıyordu. M.Ö. 1763 tarihinde İsin, Ur, Uruk, Nippur ve Larsa yönetimindeki belli bölgeleri ele geçirdi. M.Ö. 1761 tarihinde Eşnunna, Babil topraklarına katıldı. M.Ö. 1760 tarihinde askerlerinden de faydalanmış olduğu Mari’yi topraklarına kattı. Güney Mezopotamya ve Kuzey Mezopotamya’nın bir kısmının yönetimini ele geçirmişti. Mezopotamya’nın en güçlü hükümdarı haline gelmişti. *“Dünyanın dört köşesini kendine itaat ettiren kral”* unvanını kullanmaya başladı. Sümer ve Akad’ın mirasına sahip olmuştur. Bu dönemde ele geçirilen toprakların meseleleri ile direk merkezden uğraşıldığı görülmektedir. Hammurabi Kanunları’nın giriş cümlesi krallık anlayışına ışık tutmaktadır: *“Ben barış getiren, asası adil çobanım. Merhametli gölgem kentimi örttü, Sümer ve Akada ülkelerinin halkını kucağımda güvende tuttum.”* Hammurabi’nin bölgede kurduğu merkezi yönetim sitemi ölümünden kısa bir süre sonra ortadan kalktı. Babil yönetimi altındaki kentler zaman içinde Babil yönetiminden çıktılar. Güney Mezopotamya’da ekonomi sisteminde de bir gerileme vardı. Kuzey Mezopotamya’da ise bunun aksi yönünde gelişme kaydediyordu. Bu dönemde ilk defa Kassit isimli halklar ile karşılaşılacaktır. Babil ne kadar güç kaybetse de 155 yıl Babil yönetimi istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Fakat M.Ö 1595’te Hitit Kralı Murşili, Kuzey Suriye seferinde Babil’e gelerek, Babil’i yağmaladı ve bölge lidersiz hale

²⁸ Mieroop, *a.g.e.*, s. 85; 89; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 101-103; Kurth, *a.g.e.*, c. I, s. 106, 109; 113-114; Cline- Graham, *a.g.e.*, s. 30; Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı, “Önsöz”, *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Asur’un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. X;XII; Karen Radner, “Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış”, (Çev. G. Bike Yazıcıoğlu), *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Asur’un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 2; 6-7; Gojko Barjamovic, “Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu’da Assurlular(M.Ö. 2000-1600), (Çev. Azer Keskin), *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Asur’un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 41

²⁹Radner, “a.g.m.”, s. 6; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 96; Barjamovic, “a.g.m.”, s. 46.

geldi.³⁰ Kuzey Mezopotamya’da Şamsi-Adad’ın kurduğu yapıdan dolayı Eski Asur Dönemi denilirken; Güney ve Orta Mezopotamya’da Hammurabi’nin kurduğu merkezi idare dönemine Eski Babil Dönemi denilmektedir.

M.Ö. 16. yüzyıldaki belirsiz dönemden sonra M.Ö 15. yüzyılda Yakınoğu’nun genelinde önemli güç merkezleri vardı: Anadolu’da Hitit, Mezopotamya’nın doğusunda Elam, Suriye’de Mitanni güçleri vardı. Yakınoğu topraklarında olmamakla beraber Mısır’da dönemin önemli gücünü oluşturmakta ve Yakınoğu siyasetine dahil olmaktadır. M.Ö. 14. yüzyılda ise Kuzey Mezopotamya’da Asur gücü görülecektir. Bu dönem uluslararası ilişkiler bakımından zengin belgeye sahip olmuştur. Büyük güçler arasında sürekli bir ilişki mevcuttu. Babil’de Hitit kralının işgalinden sonra lidersiz kalmıştı. Bu boşluğu Kassit ismi verilen halktan yöneticiler dolduracaktır. Orta Babil Dönemi boyunca Babil’i (M.Ö. 1530-1155) yönetmişlerdir. Bu dönemde, Güney Mezopotamya tek bir idare hâkimdi: Kassit Hanedanı. Babil, uluslararası ilişkiler yanında, Anadolu, Mısır, Suriye ve Doğu Akdeniz ile ticari ilişkiler içindeydi. Eski kutsal alanlar tamir edildi, az oranda olsa da yeni kutsal alan inşaları yapıldı. Mitanni Devleti’nin ortadan kalkması ile Kuzey Mezopotamya’ya doğru Babil yayılması gerçekleşti ise de bölgede Asur gücü ortaya çıkarak tehdit oluşturdu. Asurlular çok kısa bir süreliğine Babil’e hâkim olmuşlarsa da kültürel anlamda derin bir etki altına girmişlerdir. Asur’lar Babil’in iç işlerine sürekli karışmış, valiler atamışlardır ama bu uygulamalar kalıcı olmamış Kassit yönetimi Babil yönetimini tekrar ele almışlardır. Asur baskısı ile gücünü kısmen kaybeden Babil’in asıl yıkılması Elam saldırıları ile olmuştur. M.Ö. 1155 yıllarında Babil ve çevresi yağmalanmış ve Babil’e bir Elam valisi atanmıştır. Elam gücüne karşı direnişi Kassit olmayan İsin Hanedanı gerçekleştirmiştir. Bu hanedandan hükümdar olan I. Nebukadnezar (M.Ö. 1125-1104), Elam topraklarına ilerledi ve Susa’yı yıkarak Orta Elam Devleti’ne sonlanmasına yol açtı. Fakat bu hanedan da uzun ömürlü olmadı ve yıkıldı. İsin hanedanı, Kassit hanedanı gibi devlet görevlerini akrabaları arasında dağıtmış, bunları kuduru isimli taşlara kayıt etmişlerdir. Babil edebiyatı bu dönemde önemli gelişmeler kaydetti. Hatta Sümerce, kült dili olarak varlığını devam ettirdi.³¹

³⁰ Mieroop, *a.g.e.*, s. 98-99; 101-103; 106; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 144; 151; Cline- Graham, *a.g.e.*, s. 30; Köroğlu, *a.g.e.*, 107-112; Marc Van De Mieroop, *Hammurabi*, (Çev. Bülent. O. Doğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 1; 31; 34-35; 49; 59; Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, (Çev. Elâ Uluatam), Dost, Ankara 2006, s. 31-32; Michael Jursa, *Babililer*, (Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold), İstanbul 2015, s. 23-24; 27-28.

³¹ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 115-119; 154-157; Kuhrt, *a.g.e.*, c.I, s. 436; 439; 441; 444; 493 Cline- Graham, *a.g.e.*, s. 40-41; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 118-121; Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 37-38; Jursa, *a.g.e.*, s. 31; 33-35.

Asur kentinin M.Ö. 15. yüzyılda Suriye'deki Mitanni gücüne bağlı olarak görüyoruz. Hitit'in Mitanni'yi zayıflattığı dönemde I. Asur-ubalit (M.Ö. 1363-1328) Mitanni'nin doğu topraklarını ele geçirmeyi başardı. Orta Asur Dönemi bu şekilde başladı. Kuzey Irak'ta bölgesel bir devlet kurarak dönemin uluslararası gücü olarak bölge güçlerine kendini kabul ettirdi. Mısır'la kurulan diplomatik ilişkilere Babil'in tepkisi gecikmedi, Mısır'a Asur benim vasalım, diyordu. Bir süre sonra ise Babil'de II. Burnaburiaş'ın da bir Asur prensiyle evlendiği görülecektir. Babil'de II. Burnaburiaş'ın ölümünden sonra Asur, Babil'in iç işlerine karıştı, kendi istediği kralı tahta geçirdi. Fakat bu durum Asur-ubalit'in ölümü sonrasında devam etmedi, Babil bağımsızlığını yeniden elde etti. I. Adad-nirari (M.Ö 1305-1274) döneminde Asur toparlandı ve Fırat'ın doğusundaki Mitanni toprakları için harekete geçti. I. Adad-Narari unvan olarak “*evrenin kralı*”³²ni kullanıyordu. Bu toprakların ele geçirilmesi I. Salmaneser (M.Ö. 1273-1244) ve I. Tukulti Ninurta (1243-1207) dönemlerinde de devam etti. I. Tukulti Ninurta zamanında Fırat'ın doğusunda kalan Kuzey Suriye toprakları tamamen ele geçirilmişti ve Batı Suriye'de hâkimiyeti bulunan Hitit Devleti ile Asur karşı karşıya geldi. Zaman zaman aralarında çok önemli olmayan çatışmalar meydana geldi. Asur, Kuzey Suriye'den tarım ürünleri ve işçi gücü sağlıyordu. I. Tukulti Ninurta döneminde Babil bir daha Asur kontrolüne girdi. Hükümdarın unvanı “*Asur kralı ve Karduniaş kralı, Sümer ve Akad kralı, Sippar ve Babil Kralı, , Tilmun ve Meluhha kralı, Yukarı ve Aşağı Denizlerin Kralı, engin dağların ve ovaların kralı, Subari (ve) Guti topraklarının kralı*” şeklindedir ve egemenlik iddiasında bulunduğu alanları göstermektedir. Fakat I. Tukulti Ninurta döneminden sonra bölgeye akınlar oldu ve Asur gerilemeye başladı. I. Tukulti Ninurta döneminin bir diğer özelliği ise Babil kültürünün etkisinin görülmesidir. I. Asur-reşa-işi (1132-1115) ile I. Tiglat-Pileser (1114-1076) yıllarında gerileme bir süreliğine durdu. I. Tiglat-Pileser akın yapan halklarla Akdeniz'e kadar ulaştı ve Babil'e akın düzenledi. Babil'de Asur'a karşılık vererek Ekallatum'u ele geçirdi. I. Tiglat-Pileser, Van Gölü kıyılarına kadar sefer düzenledi ise de bu başarılar kısa dönemlik olmuştur. Asur hükümdarlarının seferlerini anlatan kraliyet yazıtlarının hazırlanma geleneği I. Tiglat-Pileser döneminde başlamıştır. Asur hükümdarlarının inşa faaliyetlerine giriştikleri görülmektedir. Bu dönemden sonra zaman içinde Asur'un kendi çevre bölgeleri ile ilgilenen daha yerel bir yapıya dönüştüğü görülecektir.³³

³² “*Evrenin kralı, kuvvetli kral, Asur kralı*” Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 463.

³³ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 159-162; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 462; 464; 467-468; 470; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 13-136; Cline, Graham, *a.g.e.*, s. 41; Radner, “*a.g.m.*”, s. 8-10; Andreas Schachner, “Orta Asur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları”, (Çev. B. Nilgün Öz), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 108;110; Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlar(Tarih, Toplum, Kültür)*, (Alm. Çev. Aslı Yarbaş), İlya, İzmir 2004, s. 54-56; 66-71.

M.Ö. 15. yüzyılda ortaya çıkan uluslararası diplomasi ve ticari yapılanma M.Ö. 11. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Güney Mezopotamya’da siyasi tek bir gücün olmadığı bir dönem yaşanırken, Kuzey Mezopotamya’da Asur kendi bölgesi ile sınırlı olsa da siyasi varlığını M.Ö. 950’lere kadar devam ettirmiştir. Bu yüzyıllık dönemde Mezopotamya kültürünü bir sonraki döneme taşımıştır. Babil’de siyasi tek bir güç olmasa da kültürel devamlılığı devam ettirecek bir yapılanma vardı. Bu yapılanmalar yalnızca üç kentte varlığını sürdürmüştür: Babil, İsin, Ur. Güney Mezopotamya’da nüfusun çoğu kırsal yerleşmelerde yaşamaya ve yarı göçebe bir yaşantıya geçmişti. Bu dönemin diğer iki önemli olayı göçler ile beraber Babil’e yerleşen insanlar arasında Keldani isimli bir grubun olması ve devenin evcilleştirilmesidir.³⁴ Güney Mezopotamya’da birbiriyle mücadele içinde olan birçok grup vardı. II. İsin hanedanı(1157-1026) ve Kassitlerden oluşan Deniz Ülkesi hanedanı bu dönemde öne çıkabilen hanedanlar olmuşlardır. Deniz Ülkesi hanedanı arkasından yine Kassit olan Bazi hanedanı gelmiştir. Bu hanedandan sonra çeşitli kökene sahip krallar sırasıyla tahtta yer aldı. Bunlar Babilli, Keldani ve hatta Elam kökenli bile olabiliyordu. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru ise Asur’da Babil’in taht işlerine karışmaya başladı. Bu dönemde çok nadir olarak ele geçen metinlerden birinde, Babil’in siyasi kargaşası görülmektedir.³⁵

Asur ise M.Ö. 10. yüzyılının yarısından itibaren başlayıp, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar Mezopotamya’da en önemli güç olmuştur. Bu dönem, Yeni Asur olarak isimlendirilir. Asur militarist bir toplumdur, bütün erkekler savaşa çağrılabilir, kralın bizzat seferlerde ordusuna liderlik etmesi bekleniyordu. Her yıl bir seferle isimlendirilmekteydi. Devlet sistemi, krala bağlı valiler tarafından yönetiliyordu. M.Ö. 14. yüzyılda Asur’un çevresi kendine denk büyük güçlerle çevriliydi, bu dönemde ise çevresinde küçük krallıklar mevcuttu. Asur’un fetih hareketlerinde karşısında güçlü bir birlik yoktu. Daha M.Ö. 10. yüzyılın sonunda Asurlular sefer hareketlerine başlamışlardır ve fetih edilen yerlerde yeni yerleşim yerleri³⁶ kurulmuştur. Saray ve resmi bina inşaatları ile ele geçirilen kentler merkeze bağlanmaktaydı. M.Ö. 935 ile 745 yıllarını kapsayan dönemde Kuzey (veya Yukarı) Mezopotamya fetihleri gerçekleşmiş, M.Ö. 745 ile 610 yılları arasında gerçekleşen fetih hareketleriyle Basra Körfezi’nden

³⁴ Mieroop, a.g.e., 2018, s.174; 177; 181; Köroğlu, , a.g.e., c. II, s. 143.

³⁵ “Doğruluğun ve adaletin kenti Borsippa’da kargaşa, isyan ve karışıklık vardı. Dakkuri kralı Nabu-şua-işkun’un hükümdarlığı sırasında Babilliler, Borsippalılar, Fırat kıyıları(üzerindeki) Duteti’nun (halkı), tüm Keldaniler, Aramiler (ve) Dilbat halkı günler boyunca birbiriyle (savaşmak için) silahlarını keskinleştirdiler(?) (ve) birbirini katlettiler. Üstelik, tarlaları için Borsippalılarla savaştılar.” Bkz. Mieroop, a.g.e, 2018, s. 186-187

³⁶ “Yokluk, açlık ve kutluk yüzünden kentlerini ve evlerini terk edip başka ülkelere gitmiş bitap Asur halkını geri getirdim. Onları uygun kentlere ve evlere yerleştirdim ve barış içinde yaşadılar. Ülkemin çeşitli yerlerinde saraylar inşa ettim. Ülkemin çeşitli yerlerini sabanlarla sürdürdüm ve böylece görülmemiş miktarda tahıl topladım.” II. Asur-dan(M.Ö. 934-912)’in sözleridir. Bkz. Mieroop, a.g.e., s. 212.

Türkiye'deki Kommagene'ye, oradan Mısır'a kadar olan topraklar ele geçirilmiştir. İlk dönem fetihleri ile beraber doğrudan yönetilen eyaletler olarak idare düzenleme işlemleri başlamıştır. Bu fetihler ise başlangıçta eski Asur topraklarının yeniden egemenlik altına alınması olarak sunulur. Gerçekten de ilk dönemde Orta Asur dönemindeki devleti yaratmak amaçlanmış olmalıdır. II. Assur-dan (M.Ö. 934-912) ve II. Adad-nirari (M.Ö. 911-891) zamanlarında önce Asur, Kalhu ve Ninive kentleri ve çevresinin güvenliği sağlanmış, Arami gibi halklara karşı başarılı seferler gerçekleştirilmiştir. Habur bölgesini de için alan alanda Asur egemenliği sağlanmıştır. Güneyde ise Babil ile anlaşmaya varılarak güneyin güvenliği sağlama alınmıştır. Ardılları ele geçirilen bölgelerde güvenliği sağlamak için faaliyet içinde bulunmuşlar ve belli tehditlere karşı savaşlar gerçekleştirmişlerdir. III. Şalmaneser'in (M.Ö. 858-828) son dönemlerinde merkezi yapılanmada sorunlar çıkmaya başlamış, ölümünden sonra da bir valinin önderliğinde isyan çıkmış ve taht mücadeleleri yaşanmıştır. Ancak M.Ö. 823 yılında Babil'in desteği ile V. Şamşi-Adad (M.Ö. 823-811) tahtı ele geçirdi ama onun hükümdarlığında kargaşa daha 3 yıl daha devam etti. Ardılları döneminde de Asur gücünü kaybetmeye devam etti. Bu dönemde Asur, Suriye'yi kaybetti ve Babil'le olumsuz şartları olan bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bazı valiler, Asur'a başvurmaksızın kral gibi hareket etmeye başladılar. Asur'un oluşturmaya çalıştığı merkezi yönetim sekteye uğramıştı. Bu dönemde Anadolu'da Urartu Devleti'nin güç kazandığı görülmektedir. M.Ö. 746'da Kalhu'da çıkan bir isyanda V. Adad-nirari ve ailesi öldürülmüştür.³⁷

III. Tiglat-pileser (M.Ö. 744-727) dönemiyle beraber Asur ikinci evresine girmiş ve bu dönemde Batı İran'dan Akdeniz'e, Güney Anadolu'dan Mısır'a uzanan topraklarda bölgelerle yönetilen bir sistem kurulmuştur. III. Tiglat-pileser ve ardıllarından II. Sargon döneminde devlet yeni düzenlemelere gitti.³⁸ Asur Devleti'nin sınırlarında Babil, Elam, Urartu ve Mısır güçleri önemli rakipler olarak varlıklarını sürdürüyordu. II. Sargon (M.Ö. 721-705) döneminde Asur, Anadolu'daki güçlerle ve Urartu Devleti ile ilgilenmiştir. II. Sargon döneminde inşa programları yapıldı ve Dur-Şarukin ismi ile yeni bir başkent kuruldu. Sennaherib döneminde ise son başkent Nineve inşa edilmiştir. Babil'i yönetmek için Asur bir yöntem geliştiremedi ve yerel muhalefetle sık sık karşılaştı. Babil'deki yerel muhalefeti Elam

³⁷ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 202-203; 212-216; Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 126; 131; 148-149; Cline- Graham, *a.g.e.*, s. 54-55; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 151; 154-157; 161-164; Radner, "a.g.m.", s. 13; 15; Cancik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 78; 80-81; Tamas Dezso, "Asurluların Anadolu Seferleri", (Çev. Azer Keskin), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 128; 130.

³⁸ Seferlere yeniden başlandı, kontrolü yeniden sağlanan yerlerde valilerin gücünü azaltmak üzere, idari ve askeri olarak ikili atamalar meydana getirildi. III. Tiglat-pileser döneminde düzenli bir uzman ordu kuruldu. Önceki dönemin aksine vasal devleti merkeze bağlamak yerine uzak yerlerdeki topraklar da eyalet sistemine dâhil edilmiştir.

Devleti destekliyordu. M.Ö. 704 ile 684 arasında Babil tahtına yedi farklı kral sırasıyla oturdu. M.Ö. 745 ile 610 arasında ise Babil tahtı yirmi kez el değiştirdi. Asur sık sık müdahale etmiş, bazen hâkimiyetini sağlayarak kral atamalarında etkin olmuşsa da yerel muhalefete karşı tam bir zafer kazanılamamıştır. III. Tiglat-pileser'in Basra Körfezine kadar yaptığı sefer sırasında, Babil tahtından Nabu-nasir (M.Ö. 747-734) bırakıldı ve bu seferden sonra III. Tiglat-pileser "Sümer ve Akad ülkelerinin kralı" unvanını kullanmaya başladı. Sennaherip'in dönemindeki uzun mücadeleler sonunda Babil ağır bir yıkıma uğratıldı. Sennaherip'in oğlu Esarhaddon döneminde yeniden imar edilmeye başlandı ve oğullarını iki ayrı krallığın kralı olarak atadı: Asur ve Babil. Babil'de hüküm süren oğul Şamaş-şuma-ukin'e vasal olarak davrandıklarından dolayı, M.Ö. 652 yılında Keldani, Arami ve Elam güçleri ile birleşerek başkaldırdı. Asur'da kral olan oğul Asurbanipal ancak dört yıl boyunca sefer düzenleyerek Babil'deki başkaldırıcı bastırabildi. Elam'ın bu desteğinden dolayı Asur hükümdarı Asurbanipal, Susa'yı yağmaladı.

M.Ö. 627 tarihinde Asurbanipal'in ölümü ile beraber, Asur'da taht kavgaları başladı. M.Ö. 626 tarihinde ise Babil'de Nabopolassar yerel bir hanedan kurdu. Asur'a sadakati devam eden kentleri ele geçirdi ve M.Ö. 616 tarihinde Babil, Asur'u istila etti. Batı İran'da Elam'ın ortadan kalkması sonrası Medler önemli bir güç oluşturdular. M.Ö. 615'de Asur'un kentlerine saldırıyorlardı. Babil'le ittifak kurdular, İskit güçlerinin de yer aldığı Med ve Babil ittifakı M.Ö. 612 tarihinde Nineve kentine saldırdı ve yağmaladı. Asur güçleri Harran'da Mısır'ın desteğine güvenerek bir süre dayandıysa da M.Ö. 610 yılında Asur tarihe karıştı. Güney Mezopotamya, Suriye ve Filistin'deki Asur topraklarında Babil; Kuzey Mezopotamya, Zağros Dağları, Batı İran ve Anadolu'daki topraklarında Med gücü hâkimdi.³⁹ Yeni Babil denilen dönem Asur'un yıkılmasından hemen önce başlamıştır. M.Ö. 626'da Nabopolassar, Babil'in tahtını ele geçirmiştir. Asur'un yıkılmasından sonra Babil'in en büyük rakibi Mısır'dı Suriye-Filistin bölgesinde Asur sonrası boşluğu doldurmak için iki güç mücadele etmiştir. M.Ö. 605 yılında II. Nebukadnezar daha kral olmamışken Karkamış'ta Mısır'ı iki kez yendi. Nabopolassar'ın ölümünde sonra tahta II. Nebukadnezar (M.Ö. 604-562) geçti. Suriye-Filistin ve Elam'da askeri faaliyetler yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Babil'i yeniden inşa ettirmiştir. II. Nebukadnezar sonrasında Babil tahtında çok kısa süreli üç kral görüldü. M.Ö. 555 yılında ise Nabonidıs tahta geçti. M.Ö. 539 yılı geldiğinde Ahameniş hükümdarı Babil'deydi. M.Ö. 12 Ekim 539 tarihinde Babil ele geçirildi. Babil siyasal tarihinin sonu gelmişti. Babil'in Ahameniş

³⁹ Mieroop, a.g.e., s. 2018, s. 234-235; Cline- Graham, a.g.e., s. 112; Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 213-214; 220; Cancik-Kirschbaum, a.g.e., s. 122; 124; Köroğlu, a.g.e., s. 181; 200; Andre-Salvini, a.g.e., s. 42; Jursa, a.g.e., s. 43; Radner, "a.g.m.", 18-20.

hükümdarı Kyros'un eline geçmesi ile Mezopotamya'da Hint-Avrupa halklarının hâkimiyeti başlamıştır. Ahameniş hâkimiyetini, sırasıyla İskender, Seleukos, Arsak (Part) ve Sasani takip etmiştir. Fakat Babil kültürü tapınak çevresinde ve tapınak topluluğunda varlığını korumaya devam etti. Elde bulunan en erken tarihli çiviyazısı ile kil tablet M.S. 1. yüzyıla aittir.⁴⁰

1.2. ESKİ İRAN

Asur'lar Zağros'ta gerçekleştirdikleri harekâtlar sırasında Medler ve Mannalar ile ilk kez karşılaştı. Asur metinlerinde ilk defa M.Ö. 9. yüzyılda Medler görülür. II. Sargon dönemindeki metinler ise 22 tane Med şefinden bahseder. Asur'un Zağros ilgisi M.Ö. 9. yüzyılda başlayarak yıkılışına kadar sürer. M.Ö. 8. yüzyılda ise bölgede Asur kontrolü en üst noktadır, bölgede 3 eyalet kurdukları bilinmektedir. Bu dönemde ayrı ayrı şehirlerde farklı yöneticiler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Asur kontrolünde olmayan Medlerin olduğu yine Asur metinlerinden anlaşılmaktadır. Medlerin M.Ö. 7. yüzyılda merkezileşmeye gittiği anlaşılmaktadır. Asur tarafından Elam güçsüzleştikten sonra Medler Zağros'ta egemenlik sağladı. Babil belgelerinde Medler başındaki kişiye kral unvanı ile hitap edilir. M.Ö. 614 yılında ise Babil ile ittifak halinde Asur Devleti'nin topraklarının büyük bir bölümü ele geçirilir. M.Ö. 609 yılında ise Asur'un, Harran'ın Babil tarafından ele geçirilmesiyle ortadan kalktığı görülür. Medlerin bir sonraki hedefleri Anadolu'daydı, önce gücünden düşmüş olan Urartu topraklarında faaliyet gösterdiler ve Lydia ile çatışma içine girdiler. M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihli güneş tutulması öncesinde bir savaş içinde oldukları ve güneş tutulmasında dolayı ateşkes yaptıkları bilinmektedir. Medler'in İran'da ve Kuzey Suriye'de faal oldukları anlaşılıyor. Aynı zamanda Babil'e karşı bir tehdit unsuru oluşturmaktaydılar. Hatta Babil, Fırat ve Dicle'yi birleştiren noktada yaptıkları surla Med suru adını verdiler. Med, Batı İran, Anadolu ve Kuzey Mezopotamya sınırları olan federatif olarak adlandırılabilir bir devlettir. Bölgelere yaptıkları seferlerin yağma seferi olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. M.Ö. 550 tarihine gelindiğinde Anşan hükümdarı olan Kyros, Med topraklarının hepsini ele geçirmişti.⁴¹

Pers adı Ahameniş dilinde "Parsa" kelimesine dayanmaktadır ve Yunanca da "Persis(Περσίς)" olarak kullanılır.⁴² Ahameniş (Akhamenit) ise Darius'un atası olarak selamladığı "Ahamenes" isminden gelmektedir. Biz bu çalışmada Ahameniş kavramını

⁴⁰ Mieroop, a.g.e., s. 243-244; 247; Köroğlu, a.g.e., s. 200-202; 208-209; Jursa, a.g.e., s. 43-47; Cline-Graham, a.g.e., s. 112-114; Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 280-284; 289; Andre-Salvini, a.g.e., s. 42-46.

⁴¹ Robert Rolinger, "Hayalet İmparatorluk Medler", *ArkeoAtlas*, sy. 6, 2007, s. 12-18; Mieroop, a.g.e., 2018, s. 213; 240-242; Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 213-214; 220; 253; 363; 368; Cline-Graham, a.g.e., s. 112; 127; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev. Fatih Aytuna), İnkılâp, İstanbul 2016, s. 22.

⁴² Çelgin, a.g.e., s. 530.

Kyros'un kurduğu (M.Ö. 550) ve Makedonya İmparatoru İskender'in yıktığı (M.Ö. 330) İran İmparatorluğu için kullanacağız. İran ismi ise Orta Farsça "Eran" kelimesinden gelir ve "Eran-şehr" olarak, İranların ülkesi ve imparatorluğu anlamında kullanılır.⁴³

Kyros Silindiri'nden Büyük Kyros (Kurus-Kūroç⁴⁴) öncesi kralların Anşan'da iktidarda oldukları bilinmektedir. Teispes(650-620), I. Kyros(620-590), I. Kambyses(590-559) isimlerinin "Anşan Kralı" unvanını kullandıkları bilinmektedir ve Persopolis tabletlerinde "Teispas oğlu, Anşanlı Kyros'a" şeklinde mühürlerde yazılar görülmektedir. Anşan'ın Susa gibi M.Ö. 3 binden önce kurulduğu ve kimi zaman Elam yönetimi altında yer aldığı da bilinmektedir. Anşan'ın M.Ö. 12. yüzyılda çöktüğü, M.Ö. 9 ile 7. yüzyıllar arasında yerleşim görmediği ve ancak M.Ö. 7. yüzyıldan sonra yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Demek ki İran grupları da bu dönemde bölgede etkin olabilmişlerdir. Elam halkı ile uyum içinde yaşayarak, bölge siyasetine ayak uydurdukları varsayılabilir. "Anşan Kralı" unvanını kullanmaları bunu doğrulamaktadır. Medler'in Anşan'ı egemenlik altında tutmuş olmaları ancak Babil'le ittifak halinde Assur'u yıktıkları dönemler içinde mümkün gözükmele beraber kesin olarak söylenemez. Kyros'un birleşik bir Med gücü ile karşılaşmadığını⁴⁵, farklı Med grupları ile karşılaştığını düşünmek daha doğru olabilir.⁴⁶

Ahameniş İmparatorluğu'nu, Kyros, Anşan'dan harekete geçip, Med gruplarını (M.Ö. 550 c.), Lidya Devleti'ne (M.Ö. 547-46 c.) kadar Anadolu'yu ve ardından Babil'i (M.Ö. 539) ele geçirerek Mezopotamya hâkimiyetini de sağlayarak, bölgede kurdu. Başkentini Pasargad'da kurdu. Bu aşamadan sonra Kyros'un dikkatini İran'ın doğusuna ve Orta Asya'ya çevirdiği görülmektedir. Afganistan'ın büyük bölümü ve Orta Asya'nın güneyini(Tacikistan ve Türkmenistan) ele geçirdi.⁴⁷ Daha Kyros Silindiri'nin kaleme alındığı zamanda "evrenin kralı," "kudretli kral," "Babil'in kralı," "Sümer ve Akad kralı," "dört bucağın kralı," unvanlarını kullanmaya başladığı görülmektedir.⁴⁸ M.Ö. 530 tarihine gelindiğinde Orta Asya'da bir savaşta, II. Kyros, Büyük Kyros öldü.⁴⁹ Babilce olarak, Babil tapınağı rahiplerince yazılmış olan Kyros

⁴³ Josef Wiesehöfer, "Persler: Doğunun Şahları", *Magma*, sy. 26, 2017, s. 93.

⁴⁴ "Kurus" Eski Farsçadan transkript edilmiş halidir. Bkz. Herbert Cushing Tolman, *Ancient Persian Lexicon and Text*, American Book Company, Newtork-Cincinnati-Chicago 1908, s. 4; "Kyros"(Kūroç) şekli ise Yunancadır. Bkz. Çelgin, a.g.e., s. 388; Ayrıca Yunanca'da "kyros"(κυροç) kelimesi, "güç, otorite, mutlak iktidar vb." anlamlarına gelir. Bkz. Çelgin, a.g.e., s. 388; Morwood-Taylor, a.g.e., s. 194.

⁴⁵ Bkz Herodotos, *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 61-73

⁴⁶ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 355; 361-362.

⁴⁷ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 369-372; Cline-Graham, a.g.e., s. 125-129; Mieroop, a.g.e., s. 252; Garthwaite, a.g.e., s. 26-27.

⁴⁸ "Ben Kiros, evrenin kralı, kudretli kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad kralı, dört bucağın kralı" bkz. Garthwaite, a.g.e., s. 27; Ayrıca Bkz. Eray Karaketir, "Pers Kralı II. Kyros'un(Büyük Kyros)(M.Ö. 559-530) Soyağacı, Ailesi ve İsmi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 2, sy. 3, Aralık 2016, s. 70-71.

⁴⁹ Garthwaite, a.g.e., s. 28.

Silindiri’nde, Kyros’tan tanrı Marduk’un yol gösterdiği kişi olarak olumlu bir anlatım vardır.⁵⁰ Bu metin bir yandan Babil’deki bazı grupların görüşlerini yansıtırken, diğer yandan Kyros’un diktesi ile yazıldığı için gerçeği yansıtmadığını da savunanlar var. Fakat Yunan kaynakları ve Eski Ahit’in Kyros algısı ile beraber bakıldığında metnin Kyros’a iyi bir hükümdar olarak baktığını kabul etmek daha doğru olur. Eski Ahit Koreş olarak anılan Kyros, “*Göklerin Tanrısı Rab*”ın bütün krallığı ona verdiği iddia edilir.⁵¹ Ksenophon kendi kendine halkların başkalarının egemenliği altında olduğunu düşünür ve merceğini Büyük Kyros üzerine çevirir. İnsanların kendi üzerlerinde egemenlik kuranlara karşı güçlü bir karşıt olacakları fikrini Kyros incelemesi sonrasında değiştirdiğini söylemektedir ve Kyros’u ideal kral olarak sunar.⁵²

Babil’de en azından bir kısmın, Yahudilerin ve Yunanlıların genel olarak ideal hükümdar olarak sundukları II. Kyros’un ölümünden sonra tahta, II. Kyros’un babasının isminin taşıyan II. Kambyes geçti. II. Kambyes döneminde Mısır’ın Ahameniş İmparatorluğu topraklarına katıldığı bilinmektedir.⁵³ II. Kambyes’in Mısır’da önemli yerel görevlilerle nasıl bir ilişki kurduğunu ve yerel dinle ilgili politikasını yansıtan bir belge vardır. Mısır kralları Amasis ve III. Psamtik zamanında deniz kuvvetleri komutanı olan Udjaharresnet, II. Kambyes tarafından başrahip olarak atanmıştı.⁵⁴

II. Kambyes’ten itibaren Ahameniş İmparatorları, Mısır’da Firavun olarak selamlanmıştır. Persler hâkimiyetini sağladıkları yerde yerel ideolojiye göre hareket ettiklerinin

⁵⁰ Alıntı için bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 293-294; Ayrıca bkz. Warwick Ball, *Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı*, (Çev. Ahmet Aybars Çağlayan), Ayrıntı, İstanbul 2015, s. 38; Cline-Graham, *a.g.e.*, s. 125-126; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), Telos, İstanbul 2013, s. 78-79; Ayrıca olan Nabonidos zamanında Harran’da Sin Tapınağı’nın yapımı için olan çivi yazılı metinde Kyros’u Marduk’un harekete geçirdiğine gönderme yapılır: “[Gerçekte, üçüncü yılına[M.Ö. 553] geldiği zaman, Marduk, Anşa kralı Kyros’u ona karşı sürdürdü, kendi genç hizmetçisini(ardu); Kyros, küçük ordusuyla Umman-Manda’nın(Med kralının) büyük ordusunu dağıttı ve Med kralı, Astyages’i ele geçirdi ve kendi ülkesinde onu esir etti.” Bunun dışında Astyages’in ele geçirilmesinden Nabonidos kroniği metninde de bahsedilir. Bkz. Sevgi Sarıkaya, “Astyages ve Kroisos’un Sonu: Medler, Persler, Lidyalılar”, *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy, 25, Ocak-Şubat 2012, s. 42-43.

⁵¹ Ezra, 1: 2-3; 2. Tarihler, 36: 23; “Koreş için, ‘O çobanımdır, Her istediğimi yerine getirecek’, Yeruşalim için, ‘Yeniden kurulacak’, Tapınak için, ‘Temeli atılacak’ diyen RAB benim.’ RAB meshettiği kişiye, Sağ elinden tuttuğu Koreş’e sesleniyor. Uluslara onun önünde baş eğdirecek, Kralları silahsızlandıracakfö, Bir daha kapanmayacak kapılar açacak. Ona şöyle diyor: ‘Senin önün sıra gidip Dağları düzleyecek, Tunç kapıları kırıp Demir sürgülerini parçalayacağım. Seni adınla çağırmanın Ben RAB, İsrail’in Tanrısı olduğumu anlayasın diye Karanlıkta kalmış hazineleri, Gizli yerlerde saklı zenginlikleri sana vereceğim. Sen beni tanımadığın halde Kulum Yakup soyu ve seçtiğim İsrail uğruna Seni adınla çağırıp onurlu bir unvan vereceğim. RAB benim, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım.’” Yeşaya, 44: 28; Yeşaya, 45: 1-5.

⁵² “Kyros adı verilen Pers’in koyduğu kanunlarla insanların, kentlerini, halklarını nasıl yönettiğini gördüğümde düşüncelerim değişti. Bu sayede insanlar üzerinde egemenlik kurmanın hiç de sanıldığı kadar zor bir şey olmadığını anladım. Ancak tabi ki bunu akli olan bir insan gerçekleştirebilirdi.”; Bkz. Ksenophon, *Kyros’un Eğitimi(Kyrou Paideia)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa, İstanbul 2007, s. 3-5; Ayrıca Yunan geleneğinde Platon’un da Kyros ile ilgili tavrı devam ettirdiği bilinmektedir. Platon’da Kyros algısı için bkz. Mehmet Alkan, *Akhamenidler Döneminde Anadolu’da Perslerin Anadolu’da Tapınak İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2006, s. 19.

⁵³ Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 130; Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 252.

⁵⁴ Metin için Bkz. Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 9; Ayrıca metin için Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, s. 375-376.

bir diğer kanıtı da Mısır'dır.⁵⁵ Mısır'ın alınması arkasında Libya, Barka ve Kyrene Ahameniş hâkimiyetine kendi istekleri ile katıldılar.⁵⁶ Herodot'a göre II. Kambyes kardeşi Bardiya(Smerdis⁵⁷)'in ölüm emrini vermiştir. Bardiya'nın II. Kambyes tarafından kesin olmasa da Gaumata adında bir Mag kendisinin Bardiya olduğunu ilan ettiğini biliyoruz. Gaumata'yı Darius öldürerek tahta çıkacaktır. Fakat, Darius'un Gaumata'yı değil de Kyros'un oğlu Bardiya'yı öldürmüş olabileceği kuşkusu vardır.⁵⁸ Darius (M.Ö. 522-486) tahta çıktığında, Ahameniş İmparatorluğu yeni bir ideoloji içine girecektir: *"Kral Dareios söyle diyor: Ahuramazda'nın lütfuyla hazırladığım yazıttır bu. Ayrıca, Ari dilinde (İran dili) kil tabletlere ve parşömene yazıldı. Ayrıca, kendi heykelimi yaptım. Ayrıca, şeceremi yaptım. Yazıldı ve huzurumda okundu. Sonra bu yazıtı bütün eyaletlere gönderdim. İnsanlar elbirliğiyle üstünde çalıştılar."*⁵⁹ Darius hem kendisini hem de Kyros'u Ahamenes soyundan göstererek, imparatorluğunun meşru olduğunu göstermek istemişti. İlk defa çivi yazısı ile 'Eski Farsça/Persçe' metinler Darius zamanında yazılmaya başlandı. Yine de Kyros zamanından gelen bazı gelenekler devam ettirildi. Darius'un tahta çıkması sonrasında imparatorluğun her yerinde isyanlar çıktı, Darius tüm isyanları bastırmayı başardı.⁶⁰ Yine Darius zamanında İmparatorluk sınırları genişlemeye devam etti.⁶¹

Darius döneminde, Ahameniş hâkimiyeti, Batı'da Trakya'ya kadar yayılmıştı. Ayrıca, Kuzeybatı Hindistan'da Pers hâkimiyetine sokulmuştur.⁶² Darius dönemine ait Susa'da saray⁶³ kalıntıları bulunurken, ayrıca Persepolis'in inşaatına başlandığı anlaşılmaktadır. Persepolis,

⁵⁵ Amelia Kuhrt, "Pers İmparatorluğu", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25, Ocak-Şubat 2012, s. 29.

⁵⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 374; Herodot, 3. Kitap, 13. Paragraf;

⁵⁷ Smerdis, Herodot'un verdiği isimdir.

⁵⁸ Herodot, 3. Kitap, 30. Paragraf; Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 377-378;

⁵⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 381; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁰ Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 131; Oliver Cassabonne, "Akhamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler", *ArkeoAtlas*, sy. 6, 2007, s. 24.

⁶¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 378-360.

⁶² Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 382

⁶³ Darius'un Susa'daki temel metni, saray için gelen malzemeleri ve imparatorluktaki çeşitliliği göstermektedir: *"Susa' da inşa ettiğim bu sarayın süslemeleri uzaklardan getirildi. Yerin altındaki kayaya ulasana dek toprak kazıldı. Kazı yapıldıktan sonra temel dolguları, bazı yerde 40 kübit (yaklaşık 20 m), bazı (kısımlarda) 20 kübit derinliğe yerleştirildi. O temelin üstüne saray inşa edildi. Toprağın kazılmasını, molozun sıkıştırılması ve kerpiç kalıplarının dökülmesi, hepsi Babil halkı tarafından yapıldı. Sedir kerestesi Lübnan adında bir dağdan getirildi. Bunu Assur halkı Babil'e getirdi, Babil'den de Kariyalılar ile İonialılar Susa'ya getirdi. Yaka kerestesi Kandahar (Kabil bölgesi) ile Karmania'dan (Kermen) getirildi. Altın, Sardes'ten ve işlendiği Baktria' dan getirildi. Değerli laciverttaşı ve akik, işlendiği Sogdiana' dan (Özbekistan/Tacikistan) getirildi. Değerli turkuvaz taşı, işlendiği Harezm'den (aşağı Amu Derya) getirildi. Gümüş ve abanoz Mısır' dan getirildi. Duvarı süsleyen bezemeler İonia'dan getirildi. Fildişi, işlendiği Kusi'den (Nübye), Hindistan' dan ve Arakhosia' dan (Kandahar bölgesi) getirildi. Taş sütunlar Elam' da, getirildiği Abiradu adında bir köyde işlendi. Taşı işleyen taşçılar İonialılar ve Sardeslilerdi. Altını işleyen kuyumcular Medler ve Mısırlılardı. Ahşabı işleyen Sardesliler ve Mısırlılardı. Fırınlanmış kerpicci işleyenler Babillilerdi. Duvarı örenler Medler ve Mısırlılardı. Kral Dareios söyle der: Susa'da bir harikulade (iş) sipariş verildi, bir harikulode (iş) (tamamlandı). Ahuramazda beni, babam Hystaspes'i ve ülkemi korusun." Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. II., s. 385; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 52; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 46.*

Darius'un haleflerince tamamlanmıştır. Darius'un Nakş-ı Rüstem'de diktirdiği mezarsa, Kyros'un mezarı ile kıyaslandığında yeni bir tarzı; kayaya oyulmuş bir mezardır ve haleflerince de gelenek sürdürülmüştür.⁶⁴ Darius'un arkasından oğlu Kserkses(M.Ö. 486-465), Ahameniş İmparatorluğu'nun başına geçmiştir. Döneminde, Mısır ve Babil'de ayaklanmalar çıkmış; idari düzenlemeler yapılmış; Yunanlılarla savaşlar ve diplomatik ilişkiler gerçekleşmiştir.⁶⁵

Kserkses'in ardından tahtta I. Artakserkses (M.Ö. 465-424) geçti. Onun döneminde Mısır'da isyan çıktı ve bastırıldı. II. Kserkses (M.Ö. 424-423) ise kısa süre içinde öldü. II. Kserkses'i Okhos, II. Darius (M.Ö. 423-404) ismini alarak takip etti ve onu da oğlu II. Artakserkses takip etti. II. Artakserkses (M.Ö. 405-359), M.Ö. 401'de Mısır'da çıkan isyan sonunda Mısır bir süreliğine Ahameniş hâkimiyetinden çıktı. Yine M.Ö. 401 yılında kardeşi Genç Kyros ile Kunaksa'da mücadeleye girdi ve kazandı. Ksenofon da bu sefere katılanlar arasındaydı, seferle ilgili "Anabasis" isimli eseri kaleme almıştır.⁶⁶ II. Artakserkses'in ölümünün arkasından taht kavgası ortaya çıktı ve III. Artakserkses (M.Ö. 359-338) kavganın sonunda tahtta çıkan isim oldu. Döneminde Fenike isyanını (M.Ö. 345) bastırdı, M.Ö. 343 tarihinde Mısır'ı tekrar imparatorluk topraklarına kattı.⁶⁷ Ardından oğlu Arses, IV. Artakserkses (M.Ö. 338-336) ismi ile tahta geçti ve ancak iki yıl sonra öldürüldü. Onun yerine Artaxata, III. Darius (M.Ö. 336-330) adıyla tahtta oturdu. O dönemde Makedonya kralı İskender, büyük bir güçle Ahameniş üzerine sefere çıktı. III. Darius'u M.Ö. 331 tarihinde, Kuzey Irak'taki Gaugamela'da yendi. III. Darius kaçmayı başardı ise de ölümü Baktriya satrapının elinden gerçekleşti ve fiziki varlık olarak Ahameniş İmparatorluğu tarihe karıştı.⁶⁸

Büyük Kyros'un Anşan'da idareyi ele almasından (M.Ö. 559), III. Darius'un İskender'e yenilmesi ve Baktriya satrapının elinden ölümüne (M.Ö. 330) kadar Ahameniş İmparatorluğu tarih sahnesinde olmuştu. Büyük Kyros zamanında Elam, Med, Lidya, Mezopotamya ve Orta Asya'nın Güneybatısında bazı topraklar Ahameniş İmparatorluğu'na katılmıştı. Kambyses, Mısır'ı ve Libya'yı imparatorluk topraklarına katar; Darius ise Batı'da Trakya'yı, Doğu'da Hindistan'ın Kuzeybatısını; Kuzey'de hem Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bir kısım

⁶⁴ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II., s. 384.

⁶⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II., s. 387.

⁶⁶ *II. Artakserkses Kyros'un isyan edeceği kışkırtması ile Genç Kyros'u tutuklamıştı, anneleri araya girince onu serbest bırakarak Batı Anadolu'da satraplık bölgesine geri gönderdi: "Kyros böyle bir tehlike yaşamış olmanın ve aşağılanmanın etkisiyle, geri döndüğünde artık kesinlikle kardeşine bağımlı olmak istemediği gibi, onun yerine kral olmanın yollarını aramaya başladı."* Bkz. Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Oğuz Yarlığaş), Alfa, İstanbul 2015, s. 24; Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 389-390; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁶⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 391; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 36

⁶⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 392-393; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 36; s. 103.

toprağı hem de Kyros'un Orta Asya'da ele geçirdiği toprakların ilerisini imparatorluk toprağına katmayı başardı. Darius dönemi yazıtları Ahameniş İmparatorluğu yönetiminde olan topraklar sayılmaktadır.⁶⁹ Bu geniş toprakların idaresi için ilk defa Kyros döneminde (M.Ö. 539) yılında satraplık sitemi kuruldu ve zaman içinde yeni formlarla imparatorluk sonuna kadar devam etti. Darius zamanında satraplık sitemi son halini alacaktır. Darius kralı olduğu yerleri sıralar ve buralar muhtemelen satraplıkları temsil etmektedir: “*Pers, Elam, Babil, Asur, Arabistan, Mısır, Deniz ülkesi, Sardes, Ionia, Media, Armenia, Kapadokya, Parthia, Drangiana, Aria, Harezm, Baktria, Sogdiana, Gandhara, Skythia, Sattagydia, Arakhosia ve Maka.*” Satraplıkların başında *xšaçaṣpāvan*(*krallığın koruyucusu*) yani satrap unvanlı kişi duruyordu. Satrap bizzat kral tarafından atanırdı. Satrapların görev alanları genişti, bunun için emirlerinde memurlar çalışırdı. Satraplık yönetimi, burada detayına girmeyi gerekli görmediğimiz detaylı bir organizasyona sahipti. Yerel görevlilerden de yararlanırken, satraplığa bağlı olan yerlerin yönetimleri genellikle yerel yöneticilere bırakılıyordu. İmparatorluğun ele geçirdiği yerlerin eski yönetim biçimleri korunuyor; yerel yöneticilere satrapa ve onun nezdinde krala bağlılıkları esas alınıyordu. İmparatorluğun vergilendirme sistemi mevcuttu, satraplık sisteminin giderleri buradan karşılanıyor, bir bölümü ise doğrudan Persepolis'e gönderiliyordu. Satraplıkta vergiler toplanıyor, depolanıyor, satrap arşivleri tutuluyordu. Satraplık aracılığıyla eyalette ki yerel kültürün yaşamasına karışmadan, yönetim sağlanıyordu.⁷⁰

Perslerle Yunanlılar arasında M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren karşılaşmalar ve çatışmalar yaşanmış, bu çatışmalar ve karşılaşmalar önemli mücadelelere dönüşmüştür. Maraton muharebesi, Salamis deniz savaşı, Platea muharebesi, mücadelelerin en önemlileri olarak sıralanabilir. Ahamenişlerle Yunanlıların karşılaşması, Yunanistan'da yeni bir anlayışı ortaya çıkardı: Ahamenişlerle karşı birlik olma⁷¹. Atina M.Ö. 477 yılında Atina Delos Birliği'ni kurarak önemli bir adım atmışsa da hem çok uzun sürmedi hem de Sparta ile Atina arasında

⁶⁹ Darius'un Nakş-ı Rüstem'de bulunan mezarında, Ahameniş yönetiminde olan toprakları gösteren yazıtın kısmı şöyledir “*Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın inayetiyle Pers ülkesi dışında ele geçirdiğim ülkeler bunlar; onlara hükmettim; bana "haraç" getirdiler; benim söylediklerimi yerine getirdiler; kanunum (data-) onları bağladı; Media, Elam, Parthia, Aria, Baktria, Sogdiana, Harezm, Drangiana, Sattagydia, Kandahar, Hindistan, hauma (sarhoş eden ayin içkisi) için İskitler, sivri tepeli şapka giyen İskitler, Babil, Assur, Arabistan, Mısır, Ermenistan, Kappadokia, Sardes, Ionia, deniz aşırı yaşayan İskitler, Trakya, petatos (yunanlıların giydiği bir tür şapka) giyen İskitler, Libyalılar, Ethiopialılar, Maka insanları, Karialılar.” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 395; Pierfrancesco Callieri, “Persopolis”, *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu'da Persler-, Ocak Şubat 2012, s. 54.*

⁷⁰ Sevgi Sarıkaya, “Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi”, *Cedrus*, s. IV, 2016, s. 75-76; 79-81; 83-84; Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 412-414; 416.; Mieroop, a.g.e., 2018, s. 255-256; “Dara, daha sonra Pers İmparatorluğunu idari yönden yeniden örgütlemeye giriştiğinde, Ermenistan'ı 13. satraplık haline getirdi. Bkz. Rene Groouset, Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras, İstanbul 2005, s. 74.

⁷¹ “*Aristoteles de şöyle diyordu: Eğer Helenler bir devlet halinde birleştirilmiş olsalardı, dünyaya hâkim olabilirlerdi.*” Bkz. Droysen, *Büyük İskender*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), MEB, Ankara 1945, s. 53; Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim, İstanbul 2007, s. 74.

anlaşmazlıklar doğurdu. Thukydides, savaşın çıkması hakkında “*Atina’nın giderek büyümesi ve Lacedaemonyalıların bundan duyduğu korku savaşı kaçınılmaz kıldı,*” der. Sparta ve Atina arasındaki Pelopones savaşı, Perslere diplomatik bir zafer kazandırarak Küçük Asya’nın hâkimiyetini tekrar sağlamalarına yaradı. M.Ö. 336 yılında Makedonya kralı Philip’in ölmesi ile yerine İskender geçti. Bölgedeki sorunları hallettikten sonra meşhur Asya seferine çıktı. M.Ö. 334 tarihinde sefere çıkması ile başlayıp, M.Ö. 30 yılında Roma’nın Mısır’ı ilhak etmesi arasındaki zaman dilimine Hellenistik Çağ denir. Ahamenişlerle ilk olarak M.Ö. 334 tarihinde Anadolu’da Granikos’da (Biga Çayı) karşılaştılar ve Makedonya önderliğindeki ordular zaferi kazandı. Daha sonra ise M.Ö. 333 tarihinde İssos’ta III. Darius’un ordusunu yenilgiye uğrattı ama Darius kaçmayı başardı. M.Ö. 331 tarihine kadar İskender birçok faaliyette bulunduktan sonra, Gaugamela’da III. Darius’u tekrar yendi ve III. Darius tekrar elinden kurtuldu.⁷² III. Darius savaştan canlı çıktıysa da Besos isimli generali tarafından öldürüldü. İskender, meşru Pers kralının öcünü alacak kişi ve onun hakiki mirasçısı olduğu rolüne soyundu.⁷³ Bu iddiası sadece lafta kalmadı, III. Darius’un intikamını Ahamenişlerin hâkimiyeti altında olan veya iddiası olan yerlere sefer yaptı. Ele geçirdiği topraklar Makedonya’dan Kuzeybatı Hindistan’ın içlerine kadar uzanıyordu.⁷⁴

İskender, Yunan idealini-Ahamenişleri evinde yok etmeyi- gerçekleştirmişti, üstüne üstlük Ahamenişlerin tüm idare ettikleri toprakları da ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Fakat, Persopolis’e geldiğinde, Ahameniş giyim kuşamını ve Ahameniş saray merasimlerini benimsemişti. Eyalet sistemini yani satraplık sistemini kullanmış ve ordusuna Persli askerler almıştı. İskender’in devletinin başkenti Babil, dili Eski Yunanca olmuştu. Ayrıca İskender kendi ismi ile birçok şehir kurdu. Kendisi Roxana ile evlendi.⁷⁵ Komutanlarını ise diğer yerli kadınlarla evlendirdi.⁷⁶

Makedonyalı İskender, M.Ö. 10 Haziran 323 tarihinde öldüğünde kurduğu yapı birdenbire yıkılacaktır. Çünkü ortada kimin tahtta geçeceği belli değildir ve İskender’in hanımının hamile olması da durumu çok değiştirmeyecektir. İskender’in komutanları arasında

⁷² Cline-Graham, *a.g.e.*, s. 162-165; 181-183; 189-190; 193; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 59; Sultan Deniz Küçüker, *Geç Klasik ve Erken Hellenistik Dönem Makedonya Diplomasisi*, T. C. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Tez, Ankara 2007, s. 59; 64; Droysen, *a.g.e.*, s. 89; Tekin, *a.g.e.*, s. 79; 103, 120; R. Malcolm Errigton, *Hellenistik Dünya Tarihi*, (Çev. Gülşah Günata), Homer, İstanbul 2017, s. 302.

⁷³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 393; Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi, İletişim*, İstanbul 1998, s. 103.

⁷⁴ Ball, *a.g.e.*, s. 130; Tekin, *a.g.e.*, s. 120; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 161.

⁷⁵ Ball, *a.g.e.*, s. 149; Tekin, *a.g.e.*, s. 121; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁶ Bkz. Arrian, *İskender’in Seferi*, (Çev. Meriç Mete), İdea, İstanbul 2005, s. 203-204

önce tartışmalar yaşanır, ardından da bu gerilimli ortam savaşla devam eder.⁷⁷ M.Ö. 311 yılına geldiğinde Seleukos Babil merkez olmak üzere, Suriye ve Orta Asya'yı içine alan topraklarda hâkimdi; Ptolemaios Mısır topraklarına hâkim olurken Antigonos da Makedonya topraklarına hâkimdi.⁷⁸

Seleukoslar Asya topraklarına büyük oranda hâkimdiler, Mezopotamya, İran, Anadolu'nun bir kısmı ve Suriye'de güçlerini korumayı başardılar. Fakat komutanlar ve onların kurdukları devletlerarasındaki çatışmalar, Roma'nın Hellenistik Çağ'a son vermesine kadar devam edecektir. Seleukos, Batı'daki bu çatışmalardan dolayı, M.Ö. 305 tarihinde Hindistan'daki Maurya Devleti ile anlaşma yoluna gitti; 500 fil karşılığında Hint topraklarındaki iddiasından vazgeçti.⁷⁹

Komutanlar arasındaki tartışmalar, toprakların paylaşılması ve mücadelenin devam etmesi, Ahameniş İmparatorluğu'nun kurduğu, "*Hintlilerin, Medlerin, Babillilerin, Lidyalıların, Yunanların, Yahudilerin, Fenikelilerin, Mısırlıların*" bir arada yer aldığı sistemi çöktürdü.⁸⁰ Seleukos kurduğu devleti Ahameniş tarzında organize etti. İskender tarafından alınan Ahameniş hazine sistemi devam ettirilmiş, genel idari yapılar, bölgesel satraplıklar ve onlara bağlı sistemler sürdürülmüştür. Seleukos'da, İskender gibi, Baktrialı bir prenses olan Apama ile evlenerek iki dünyanın uzlaştırma politikasını devam ettirmiştir. İskender'den itibaren satraplık tek bir farkla kullanılmaya devam edilmiştir. Bu şart, satraplığın başına Yunan veya Makedon gelmesiydi. Seleukoslar da satraplık sistemini kendi organizasyonlarına göre devam ettirmişlerdir. "Satrap" kelimesi Yunan diline geçen eski farsça bir kelimedir.⁸¹ En azından Seleukos kralı Antiokhos'un 205 yılındaki doğu seferinden sonra "Büyük Kral"(Βασιλεύς Μέγας) unvanını kullanmıştır.⁸² Seleukos döneminde kurulan Yunan şehirlerin amacı yerel kültürle, Yunan kültürünü birleştirmekten ziyade iki kültür arasında çatışmanın çıkmamasını amaçlamaktaydı: İki kültüründe kendi sosyal, dini ve alışkanlıklarını rahatlıkla, birbirlerini karşılıklı almada sürdürebilmesi isteniyordu. Seleukos, Dicle üzerinde Seleukeia şehrini kurdu. Ayrıca Kuzey Suriye'de hâkimiyet sağlandığında Seleukeia, Antiokheia, Laodikeia ve Apameia şehirlerini kurdu. Bu şehirler Yunan kültürünü temsil eden şehirlerken, yerel halk

⁷⁷ Ball, *a.g.e.*, s. 137; Tekin, *a.g.e.*, s. 132; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 61; Errington, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁸ Garthwaite, *a.g.e.*, s. 61; Errington, *a.g.e.*, s. 50; Ball, *a.g.e.*, s. 158; Tekin, *a.g.e.*, 1998, s. 108.

⁷⁹ Errington, *a.g.e.*, s. 55; Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 226.

⁸⁰ Ball, *a.g.e.*, s. 129.

⁸¹ Errington, *a.g.e.*, s. 38; 55; 80; 90; 122; "Σατράπης" kelimesi Yunanca "satrap" olarak kullanılır, ayrıca "σατραπεία" ise "satraplık" anlamına gelir. Bkz. Çelgin, *a.g.e.*, s. 591; Moorwood-Taylor, *a.g.e.*, s. 288; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 68.

⁸² Errington, *a.g.e.*, s. 181.

yerli kültürü eski şehirlerinde sürdürüyorlardı ve çatışma ihtimali en azamiye indirilmiş oluyordu. Aynı zamanda Yunan şehirleri yerli insanlara da açıldı.⁸³

Arsakların kökeni Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan göçebe bir kabileye dayanır. Kurucusu Arsakes'ten ötürü 'Arsaklılar', İran'daki ilk merkezi Partiya'dan dolayı Partlar olarak adlandırılırlar.⁸⁴ Arsaklar aynı zamanda Ahameniş kitabelerinde isimleri geçmektedir. Bu kitabelerden bölgenin bir Ahameniş satraplığı olduğu anlaşılmaktadır. Seleukos Devleti döneminde de bir satraplık olarak varlığını sürdürüyordu. M.Ö. 3. yüzyılın ortasına gelindiğinde durum değişecekti. Arsak devletinin kurucusu Arsakes, doğudaki Seleukos güç boşluğundan yararlanarak Parthia Satraplığı'nı ele geçirdi. Seleukos Devleti batı bölgesinde meşgul oldukları için bu duruma karşı önemli bir tepki gösteremediler. Arsakes, M.Ö. 247 tarihinde taç giyerek Arsak Hanedanlığı'nı kurdu. M.Ö. 239 tarihinde Seleukos Devleti'nden asıl kopuşları başladı. III. Antiokhos zamanında Seleukos Devleti'ne bağlı oldukları düşünülürse Seleukos Devleti, Arsakları tekrar hâkimiyetini kabul ettirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat bu durum uzun süreli değildi. I. Mithradates (M.Ö. 171-138) zamanında tam anlamıyla Arsak bağımsızlığı sağlanacaktır.⁸⁵ I. Mithradates bölgede egemenliğini sağladıktan sonra bir taraftan Baktria'ya topraklarına bir taraftan da Media bölgesine doğru genişlemişti. M.Ö. 148 tarihinde Media'yı ele geçirerek Babil'e ilerlemişti. Mezopotamya topraklarında kazandıkları başarılar, doğudan gelen göçebe saldırılarından dolayı kalıcı olmayacaktır. Ancak II. Mithradates döneminde (M.Ö. 123-88) Mezopotamya toprakları da devletin sınırları içine alındı. Arsak hâkimiyetindeki topraklar "*Fırat nehrinden başlayıp Mezopotamya, İran Körfezi ile Hint denizi arasındaki toprakları kapsayarak kuzeybatı Hindistan'a kadar, kuzeyde Hazar denizinden Kafkaslara kadar*" uzanmaktaydı. Roma ile karşılaşan Seleukos Devleti ortadan kalkmış ve yerine Roma'nın karşısına Arsak Devleti geçmişti.⁸⁶ Roma ile uzun mücadeleler, Arsak Devleti'nin iç dinamikleri ve Doğu'da yeni bir gücün yani Sasani Devleti'nin kurucularının ortaya çıkması Arsak Devleti'nin sonunu getirdi. M.S. 227 tarihinde Ardashir, son Arsak hükümdarı V. Artabanus'u yendi ve Sasani Devleti'ni kurdu.⁸⁷

⁸³ Errington, *a.g.e.*, s. 86; 122

⁸⁴ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 173; Wiesehöfer, "a.g.m.", s. 96; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 69.

⁸⁵ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 193; Nefel Delil, *Roma-Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti ve Toprak-Sınır Mücadeleleri*, T.C. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2018, s. 28-29; 37; 40-41; Wiesehöfer, "a.g.m.", s. 96; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 66.

⁸⁶ Delil, *a.g.t.*, s. 44-45; Errington, *a.g.e.*, s. 270; Ball, *a.g.e.*, s. 203; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 67; 70..

⁸⁷ Delil, *a.g.t.*, s. 123; Wiesehöfer, "a.g.m.", s. 96; Ball, *a.g.e.*, s. 204.

Arsakes döneminde Ahameniş gelenek ve hâkimiyet anlayışına başvurulmaya başlanmıştı.⁸⁸ M.Ö. 2. yüzyılda “krallar kralı” unvanı kullanılmaya başlanmıştır. M.S. 1. yüzyıldan kalma yazıtlarında “büyük kral” ve “krallar kralı” unvanlarını kullandıklarını biliyoruz. Ayrıca Nisa’dan bir belge Ahameniş kral unvanını benimsediklerini doğrulamaktadır.⁸⁹ Arsaklar kendilerini hem Ahameniş hem de Makedonya(Seleukos) geleneğinin devamcısı ve onların hâkimiyet alanını kendi hâkimiyet alanı olarak görüyorlardı. Tacitus’u aktardığı metin bunun bir göstergesidir. Metne göre Arsak hükümdarı II. Artabanos M.S. 35 tarihinde Romalılardan eski topraklarını şöyle talep etmiştir: “*Aynı zamanda eski Pers-Makedonya sınırına işaret etti ve çalılımlı tehditlerle, Kyros ve daha sonra da İskender’in hüküm sürdüğü topraklara gireceğini ilân etti.*”⁹⁰

Arsaklar döneminde İran’da Orta Farsça, Part dili, Sogd dili, Horezm dili ve Batria dili konuşulmuştu. Devletin batısında ise Ermenice, çeşitli Kafkas dilleri, Babil dili, Arami ya da bir Sami dili kullanılmıştı. Devletin çeşitli bölgelerinde Yunancanın kullandığı bilinmektedir. Öncesinde Parthia eyaletinin dili olan Part dili Arsak Devleti’nin dili olmuştur. Ayrıca Yunancanın Arsak Hanedanı zamanında devlet dili olarak kullanıldığı, madeni paralar üzerindeki Yunanca yazılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Yunanca yazıtlar, Medya, Ermenistan, Mezopotamya ve Susanya’dan keşfedilmiştir.⁹¹ Wiesehöfer’e göre Arsaklar, Ahameniş ve Seleukos öğelerinin birleştiricisi ve “*Doğu-Batı arasında fikir ve mal aracısı*” oldukları görüşü kabul görülmektedir.⁹²

Sasani Devleti, Ardaşir’in Arsak Devleti’ni yenmesi ve ortadan kalması ile kuruldu. Roma’nın karşısındaki güç olan Arsakların yerine geçecek kadar güçlendi. Ardaşir Döneminde Sasani Devleti’nin sınırları “*Batı Afganistan topraklarını içerecek şekilde Horasan’ı; batıda, Orta ve Aşağı Mezopotamya topraklarını kuzeyde, Azerbaycan ve Ermenistan*” topraklarından oluşmaktaydı.⁹³ Romalı Tarihçi Herodian’dan öğrendiğimize göre Ardaşir, Ahameniş İmparatorluğu sınırları hakkında bilgi sahibiydi. Eski Ahameniş topraklarını geri elde edeceğini söylemekteydi.⁹⁴ Doğu Roma ile sürekli mücadele halinde olan Sasani Devleti M.S. 626 tarihinde İstanbul’u kuşatmıştı.⁹⁵ Sasani Devleti her zaman gücünün

⁸⁸ Delil, *a.g.t.*, s. 41.

⁸⁹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 190; 195; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 71; 78.

⁹⁰ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 195.

⁹¹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 174-176; Garthwaite, *a.g.e.*, s. 70.

⁹² Wiesehöfer, “*a.g.m.*”, s. 96.

⁹³ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi-*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 51-52; 54.

⁹⁴ Sasani Devleti için bu amacın daimi olduğunu gösteren kanıtlardan biri ise II. Şapur’un “*atalarımızın imparatorluğu Struma Irmağı’na ve Makedonya sınırlarına kadar uzanmaktaydı, sizin kendi tarihinizde bunu doğrulamaktadır; dolayısıyla buraları sahiplenmek benim de hakkım*” sözleridir. Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 403.

⁹⁵ Ball, *a.g.e.*, s. 206; 218.

doruk noktasında değildi, mesela şu olaylar yaşanmıştı: Narses (M.S. 293-302) zamanında Roma'ya yenilmişlerdi. Peroz (M.S. 457-484) döneminde ise bir süreliğine Hunlara haraç ödemek zorunda kalmışlardı.⁹⁶ Kadisiye Muharebesinde Araplara karşı yenilmişler ve Sasani Devleti içinde bir karmaşa ortamı ortaya çıkmıştı. Arap ordularından kaçan III. Yezdigerd'in (M. S. 624-651) öldürülmesi ile Sasani Devleti son buldu..⁹⁷ Sasani hükümdarı I. Şapur dönemi yazıtlarında “*krallarının kralı(O.F. Şahan Şah; Yunanca: Basileus Basileon)*” unvanı kullanılmaktaydı.⁹⁸ Sasani hükümdarı olan I. Hüsrev (M.S. 531-579) döneminde Sasani Devleti'nin yönetim anlayışı, “*krallık orduya, ordu paraya dayanır; para arazi vergilerinden, arazi vergileri de tarımdan sağlanır. Tarım adalete, adalet yetkililerin dürüstlüğüne, dürüstlük ve güvenilirlik de kralın sürekli uyanık olmasına bağlıdır*” şeklinde özetlenmektedir.⁹⁹

⁹⁶ Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 403; 405.

⁹⁷ Fatma Kabadâğ, *I.-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri*, T.C. C.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006, s. 7; Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 431.

⁹⁸ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 235-236; Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 401..

⁹⁹ Cline ve Graham, *a.g.e.*, s. 402; “*Krallık orduya, ordu paraya, para harac'a, harac da toprak ekimine, toprak ekimi adalete, adalet memurların dürüstlüğüne, memurların dürüstlüğü vezirlerin güvenilirliğine dayanmaktadır ve her şeyin başı, kralların heveslerine karşı uyanıklığı ve onun onlara hakim olup, onların ona hakim olup, onların ona hakim olmamasını sağlayacak şekilde yönlendirmesi yeteneğidir.*” Bkz. Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 273.

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

2.1. SÜMER MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

Sümer kültürünün toplu oluşturduğu dinde yüzlerce ilah vardı. Bunların en önemlisi tanrı listelerinin başında yer alan, gök ile tasavvur edilen An, hava ile tasavvur edilen Enlil, su ile tasavvur edilen Enki ve büyük ana tanrıça Ninhursag’dır.¹⁰⁰ Nanna(Sin), Utu ve İnanna ile beraber “yazgıları belirleyen” yedi tanrıyı oluşturmaktaydılar. Metinlerden anlaşıldığına göre Anunnaki ismi verilmiş, 50 tanrıyı kapsayan bir tanrı grubu vardı. Ayrıca metinlerde daha küçük bir öneme sahip olmakla beraber İgigi isimli bir tanrılar grubu vardı.¹⁰¹ İyiliğin ve doğruluğun kökeni tanrılar olduğu kadar, kötülüğün ve yalanın kaynağı da tanrılardır.¹⁰²

Sümer inancında evrenin yaratımına dair detaylı metinler bulunmaz. Sümer yazıcıları anlatmak istedikleri bir hikâyenin başına gelenek olarak, çok kısaca evrenin oluşumu ve büyük tanrıların görevine dair bilgiler verir. “*Gök yerden uzaklaştıktan sonra,/ Yer gökten ayrıldıktan sonra,/ İnsanın adı konduktan sonra;/An göğü ele geçirdikten sonra,/Enlil yeri ele geçirdikten sonra[...]*”¹⁰³ Metinde yerin ve göğün bir olduğu, daha sonra ayrıldığı ve insanın ortaya çıktığına gönderme vardır. Arkasından An, göğü ele geçirirken Enlil’de yeri ele geçirir. Metnin devamında Ereşkigal’in “kur” isimli canavarı ile Enki’nin savaşı anlatılır. Enki’nin denize açıldığına gönderme yapması, Enki’nin su ile ilişkili konumuna gönderme yapıyor olabilir. Sümer isimlerini veren bir tablete göre Nammu, “gök ve yere yaşam veren ana” olarak betimlenmiştir. Yani gök ve yeri Nammu meydana getirirken, onların hâkimi An ve Enlil olmuştur.¹⁰⁴ Enlil’e dair bir mitte-ki Samuel Noah Kramer “kazmanın yaratılışı” olarak adlandırır-, yer ile göğü ayıranın Enlil olduğunu öğreniriz.¹⁰⁵ Ama bu metin Enlil Sümer

¹⁰⁰ Samuel Noah Kramer, *Sümer Tarihleri, Karakterleri ve Kültürleri*, (Çev. Özcan Buze), Kabalıcı, İstanbul 2016, s. 159.

¹⁰¹ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 165.

¹⁰² Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 168.

¹⁰³ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalıcı, İstanbul 1999, s. 80; Sümer metinlerin evrenin yaratılışına değinmemesine dair bkz. Ellana Cossin, “Kozmogoni: Mezopotamya”, (Çev. Mehmet Emin Özcan), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. I, Dost, Ankara 2000, s. 582

¹⁰⁴ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 82; Cossin, “Kozmogoni”, s. 582.

¹⁰⁵ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 83.

panteonunun başına geçtikten sonra yani daha geç bir geleneğin ürünü olmalı. Daha erken gelenekte yer ve göğün kim tarafından ayrıldığı belirsizliğini korumaktadır.

Önce ilksel deniz vardı, ilksel deniz yer ve göğün bir arada olduğu kozmik dağı meydan getirdi. Göğü An temsil ediyorken yeri Ki temsil ediyordu ve onların birleşmesinden Enlil(hava tanrısı) vücut bulmuştu. “Kazmanın yaratılış” mitine dayanarak yer ve göğü ayıranın Enlil olduğu düşüncesindedir. An göğün hâkimi olurken, Enlil’de yerin(Ki) hâkimi olur. Bu düzenin ortaya çıkmasından sonra insan ve onun kültürel hayatı ortaya çıkar.¹⁰⁶

Mezopotamya’da evren genelde üç bölümden oluşur: gök, yer ve onun altında yeraltı dünyası. Enlil ve Ninlil eşitler; onlardan ay tanrısı Nanna meydana gelmiştir; Nanna ve onun eşi Ningal’dan ise güneş tanrısı Utu meydana gelmiştir.¹⁰⁷ Sümer panteonu oluştuğunda dünyayı düzenleyen Enlil olacaktır, aynı zamanda Enlil’in onayı ile Enki’de dünyayı düzenleyen tanrıdır. Daha erken Sümer geleneklerinde Enki tek başına ulu tanrı olarak dünyayı düzenlemektedir. Enlil ve Enki dünyayı düzenlemeleri için bazı tanrılara görev verirler.¹⁰⁸

Sümer panteonları, saray hiyerarşisi gibi tasarlanmıştır. Bir şehrin hükümdarı olan üst bir tanrının altına alt tanrılar yerleştirilmiştir. Alt tanrılar, üst tanrıya hizmet etmek için vardılar. İnsanlara kültürü başılayan tanrılar, üst tanrılardır. Daha üst panteonlar kurulduğunda ise, şehir tanrılarını kültür verebilmek için, panteonun ulu tanrılarından onay alması gerekecektir. Bir metin, Enlil’in izni olmaksızın, hiçbir şehrin kurulamayacağına işaret eder. Şehirlerdeki bütün faaliyetler tanrı izni ve onun bahşetmesi ile yapılabilirdi.¹⁰⁹ Tanrılar ise insanlar gibi düşünülüyordu, bedenlerinin elbise giymesi, vücutlarının barınması, karınlarını doyurmak için yemek yemeleri gerekiyordu. Tanrılar konuşuyor, gülüyorlar, ağlıyorlar, seviyor ve nefret ediyorlardı.¹¹⁰

Sümer inancı açısından insanın önemi tanrılara hizmet etmek, onlara yiyecek sağlamak, barınak sağlamaktır. Ölümden sonra ise insan, “*karanlık ve kasvetli ölümler diyarına*” gidiyordu. Tanrı Utu onları yargılıyor ve Nanna yazgısını belirliyordu. Ölümler Diyarı Ereşkigal ve Nergal tarafından yönetilmekteydi. Sümer inancı açısından insan, tanrılarının onlara buyurduğu

¹⁰⁶ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 83; Cossin, “Kozmogoni”, s. 582.

¹⁰⁷ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 86.

¹⁰⁸ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 87.

¹⁰⁹ William F. McCants, *Kültür Mitleri: Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, (Çev. Merve Tabur), İthaki, İstanbul 2012, s. 25-26; Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (Çev. Ali Berktay), YKY, İstanbul 2015, s. 112.

¹¹⁰ Jean Bottero, “Mezopotamya: İktidarın Teknik İşlevi ve Bilim: Enki/Ea-Panteonun Dizgisinin Görünümü”, *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), Dost, Ankara 2000, s. 757.

buyrukları yerine getirmekle görevliydi.¹¹¹ Sümer inancında önemli tanrılar dışında her insanın kendi kişisel tanrısı vardı. İnsanın acıdan ve hastalıktan kurtuluşu için kişisel tanrısına yakarması gerekiyordu. Bir metinde yapması gerekenler şöyle aktarılır: “*Adam tanrısının yüceliğini sürekli dile getirsin, /Genç adam tanrısının sözlerini alçak gönüllülükle ululasın,/ Dürüstlük ülkesinde yaşayan kişi inlesin,/ Şarkı evinde (?) dostunu ve yoldaşını avutsun (?),/Yüreğini yatıştırısın.*”¹¹²

Şimdi ise tanruları uzlaştıracı panteonun oluşmadığı dönemlerdeki duruma bakalım. Tanruları uzlaştıran Panteonun oluşması ancak kent-devleti döneminden, bir kent-devletin diğer kent-devletlerini hâkimiyetine alması ile başlayacaktır. Kentlerin oluşumunda en önemli yapıların tapınakların olduğu anlaşılmaktadır. Kent idaresinin ideolojik yapısında tapınak ve kentin tanrısı önemli bir konum işgal ediyordu. Çünkü insanları bir arada tutarak, tarımın devamının sağlanması, artı ürünün depolanıp ticaretinin yapılabilmesi için kurumsal bir yapıya ihtiyaç vardı. Bu sorunu kent tanrısı veya tanrıçası üzerinden çözmeyi başardılar. Üretilen mallar kent tanrısı tarafından kabul edilip, insanlara dağıtılıyordu. Bu yüzden tapınak yapıları zaman içinde devasa mekânlara dönüşerek kentin merkezi konumuna yükseldiler. Yani insanları bir arada tutan, üretimin devamlılığını sağlayıp, artı ürünün çıkmasını sağlayan ve bunun ticaretinin yapılmasını sağlayan ideolojik yapıyı kent tanrısı üzerinden din sağlıyordu. Tapınak yapısının işlemesi için tapınak idarecilerine ihtiyaç olduğu için yeni bir grup ortaya çıktı: tapınak idarecileri.¹¹³

Ayrıca kentin tanrı veya tanrıçasının kentin koruyucusu olarak, kenti kurduğuna inanılırdı. Uruk koruyucu ve kurucu tanrısı Nanna, Uruk’un koruyucu ve kurucu tanrısı İnanna, Nippur’un koruyucu ve kurucu tanrısı Enlil’di. İdari ve yönetimin ideolojik desteğini sağlayan yapı tapınaklar olacaktır. İnsanlar koruyucu ve kurucu tanrılarının, kent-devletlerinin tanrılarının uzlaştırılarak panteonlarını oluşturulmasından önce, insanlar gibi bir aileye sahip olduklarını düşünerek, onlara yaşayacak yer yapma ihtiyacı duymuşlardı. Tapınaklar aynı zamanda tanrılarının eviydi, bu evde eşleri, çocukları ve hizmetkârlarıyla yaşıyorlardı.¹¹⁴

Toplum geliştikçe ve tarım üretiminin artması ile kent devletleri arasında çatışmalar meydana geldi. Tapınak idarecisinin yönettiği kent yönetimi yerini savaşçı bir hükümdara

¹¹¹ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 166; 177; 180.

¹¹² Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 169-171..

¹¹³ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 24-25; Elena Cossin, “Tanrısal Egemenlik ve İktidar Bölüşümü: Mezopotamya Mit ve Şiirleri”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. II, Dost, Ankara 2000, s. 1053.

¹¹⁴ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 43.

bırakacak durumun oluşması böylece meydana geldi. Bu durum kentte iki gücü ortaya çıkaracaktı; biri tapınak, diğeri ise hükümdarın nezdinde saraydı. Biri gücünü savaştaki yeteneğinden alırken, diğeri ilahi bir lütuf olarak tapınağın yönetiminde bulunuyordu. M.Ö. 2400 civarında Lagaş'ta gerçekleşen olaylar tapınak ve saray arasındaki ayrılığı çözdü. Son Lagaş yöneticisi Uruinimgina kendisine ait olan toprakların yönetimini alıp, Ningirsu'ya(kentin koruyucu tanrısı) vermişti. Görünüşte kentin tanrısı Ningirsu'ya verilen mal ve mülkün yönetim hakkı tapınakta değil, bizzat tanrı Ningirsu'dan yönetme yetkisini alan kralda yani sarayda olacaktı. Tapınağın yönettiği topraklarda bu yolla saraya bağlanmış oldu. Saray dünyevi malların hepsine hükmetme yetkisi olan kurumdu. Mezopotamya'da yönetimde bulunan krallar bu yolu takip ederek dünyevi iktidar ile ilahi iktidarı birleşik halde ellerinde bulundurdular. Hepsini güçlerini tanrıdan aldıklarının iddiasındaydı ve tapınak mallarının kontrolünü ellerinde bulundurdular. Tek yapmaları gereken askeri olarak başarılı olmaktı.¹¹⁵ Güney Mezopotamya'daki bu duruma karşın Kuzey Mezopotamya'da tapınağa nazaran saray en başından etkindi. Hükümdarlar yine de Dagan tapınağında ant içerlerdi, ne kadar saray hâkim olsa da tapınağın toplumu bir arada tutmada burada da rolü vardı.¹¹⁶

Üçüncü Ur Hanedanı döneminde Ur hükümdarları, Gılgamış'ın annesi ile babası olan Ninsun ile Lugalbanda'yı tanrısal anne ve babası olarak ulularlardı. Gılgamış ise kralın kardeşi olarak tanıtılırdı.¹¹⁷ Ayrıca, Üçüncü Ur Hanedanı döneminde, -Akadlı Naram-Sin'den sonra-, hükümdar Şulgi tanrı ilan edilirdi ve ardılları tahtta oturduklarında tanrı olarak kabul edildiler. Bu tanrı anlayışı bir kent-devleti tanrısı olmaktan ziyade tüm ülkenin tanrısı olma iddiasını içermekteydi. Bu yeni siyasi arenada yeni bir ideolojik faaliyetti. Hâkimiyet altında tutulan kentlerin bir arada tutulması amaç ediniliyordu. Krallar kendi çocuklarını kültlerin yüksek görevliler veya rahip-rahibeleri yapıyordu. Tapınaklar inşa ederek, tanrısal meşruluklarını göstermeye çalışıyorlardı. Şulgi'den itibaren tanrı olan kralların adına kültler kuruluyordu. Kentlerde krallar adına tapınaklar yapılıyor, heykelleri dikiliyordu. Kralların tanrı olduğu isimler ile halkın her kesimine de indirilmek isteniyor olmalıdır. "Şulgi benim tanrımdır" anlamına gelen benzeri isimler yaygınlaşmıştı. Bu uygulama Üçüncü Ur Hanedanı döneminden sonra devam eden bir uygulama olmadı.¹¹⁸

¹¹⁵ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 43-44.

¹¹⁶ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 50-51.

¹¹⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 77.

¹¹⁸ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 73; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 82.

Kraldan dilek için yazılmış bir metinde, kralın İnanna ile kralın bağlantısına dair bulgu bulunması yanında, İnanna'nın kahramanı olarak tasvir edilir. Kralın kendini Anu'nun oğlu olarak gördüğüne dair bilginin arkasından, kralın sözünün, tanrı sözü gibi değiştirilemez olduğunu görürüz. Yukarıdaki bilgilerle beraber metni okuduğumuzda kralın tanrısal yönünü gösteren bir metindir: *"Laciverttaşından sakalı olan rengârenk gözlü kralım konuş; Güzel bir günde parlayan altın heykel[...]bayağı bir ağılda büyümüş, inanna'nın saf rahmine girmiş. Efendi, İnanna'nın kahramanı, söyle: Sen (kararında) kendini Anu'nun oğlu bildin. Buyrukların tanrı sözü gibi değiştirilemez. Sözlerin cennetten yağan yağmur gibi sayısız. Hizmetkârın Urşagga der ki: "Kralım beni esirgedi, Ur'un bir 'oğlu'yum ben. Simdi kralım gerçekten Anu'nunsa eğer, Babamın evinin yıkılmasına izin vermez, Babamın evinin temellerini yıkmaz. Kralıma sunarım." ('Bu benim dileğim')"*¹¹⁹

Üçüncü Ur Hanedanı kralları ne kadar tanrı olarak kendilerini sunsalar da kendilerinden büyük tanrılar olduğunu kabul ediyorlardı ve ilahilerde meşruluğunu dayandırdıkları bir gelenek vardı. Kraliyet soyundan geldiklerini, tanrısal bir şekilde doğduklarını, en yüksek tanrılarca göreve getirdiklerini vurguluyorlardı. Kralın, tanrılar dünyası ile insanlar arasında bir aracı görevi gördüğü de vurgulanırdı. Kutsal evlilik şenlikleri, halka İnanna'nın hükümdarları desteklediğini göstermek için yapılmaktaydı.¹²⁰ Ayrıca, hükümdarın bilgeliğini tanrıça Nisaba'nın kendisinden esirgemediğini öğrendiğimiz metin şöyledir: *"Gençken tablet evinde(okul) Sümer ve Akkad tabletlerinin yazma sanatlarını öğrendim, ileri gelenlerden hiç kimse benim gibi yazamazdı, insanların yazma sanatı öğrenmek için gittiği yerde, toplama, çıkarma, sayı sayma ve hesap -hepsini (bütün dersleri) belledim; Adil Nisaba(yazma sanatlarının baş tanrıçası), Benden bilgelik ve zekâyı esirgemedi."*¹²¹

İbî-Sin döneminde Elam saldırısı, Üçüncü Ur Hanedanı'nın yıkılması ile sonuçlanacaktır. Som hükümdar İbî-Sin'in ise yakalanıp, Elam'a götürülür, orada ölecektir. Hem Ur kentinin yakılması, hem de Üçüncü Ur Hanedanı ismi verilen devletin yıkılması, Mezopotamya'da tanrıların kenti terk etmesi ile anlatılacaktır. Kentin tanrıçası Ningal'in kenti terk etmesine ağıt yakılmıştır. Ningal kenti terk etmiştir, Ningal'in geri dönmesi ve Ur kentinin eski ihtişamına ulaşması için An ve Enlil'e dua ederler.¹²²

¹¹⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 88.

¹²⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 87; 89; 91

¹²¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 90.

¹²²

Bkz. Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 189-191.

2.1.1. URUK'UN TANRISI ANU VE TANRIÇASI İNANNA

M.Ö. 3000'li yıllarda, Uruk'ta görülen egemen figür kentlin idarecisine gönderme yapıyor. Sümer kent devletleri için bir model gösteren Uruk'taki bu figür oluşan idari yapıda, 'ideolojik' ve 'dinsel' faaliyetlerin, onun önderliğinde ve kontrolünde gerçekleştiğini düşündürür. Tapınak ve dini yapılar da diğer figürler gibi baskın grubu desteklemek için yapıldığı görüşü akla uygundur.¹²³ Uruk'ta tapınak idaresinin başındaki kişi Uruk toplumunun en üstündeki kişiydi, bu yüzden günümüzde 'rahip-kral' olarak isimlendirilmektedir.¹²⁴

M.Ö. 4. binyılına ait kalıntıları olan ve M.Ö. 3. binyıl başlarında terk edilmiş olan Eanna kutsal alanı ortaya çıkmıştır. Eanna kutsal alanından başka Uruk'ta Anu zigguratı vardı.¹²⁵ Uruk'ta hem Anu'nun hem de İnanna'nın beraber tapınım görmesinin sebebe iki ayrı yerleşim alanının, Uruk'ta birleşmiş olmasıdır. Eanna kutsal alanı İnanna'nın alanıyken, Kulubba Anu'nun kutsal alanıydı.¹²⁶ Tanrı Anu'nun asıl tapınma kenti Uruk'tu ama bu gücünü kaybetmeden önce M.Ö. 3000 civarlarında idi. Uruk siyasal olarak önemli bir kentti, bu yüzden Anu, Sümer topraklarında tapınılan bir tanrıya dönüşmüştür ama ileri dönemlerde güçlerini tanrı Enlil'e devretmek zorunda kalacaktır.¹²⁷ M.Ö. 3. binyıl civarına tarihlenen Uruk vazosunda İnanna'yı işaret eden figür ve çiviyazısında İnanna'nın yazılışının temelini oluşturan işaret vardır. Ayrıca İnanna bu eserde yüksek rütbeli, belki de yöneticiden hediyeleri kabul etmekteydi.¹²⁸

"Enki Nippur'da" ziyafet sırasında Enki'nin ilk sırayı Anu'ya verdiği söylenir. Bu metin An'ın eski şahşahalı günlerine bir gönderme olarak yorumlanabilir. Metnin asıl ana figürleri Enlil ve Enki'dir. "Enki ve Ninhursag" metninde Enki'nin An üzerine yemin etmesi de aynı bağlamda okunabilir. "Dünyayı Düzenleyen Enki" metninde, An, "yabani sığırların dünyaya getirdiği" ve onu "boğanın doğurduğu" olarak tasvir eder. Bu metinde Enki'nin babası olarak görülür; Enki, An ile yan yana oturarak adalet dağıtır, bu durumda, An'ın adalet dağıtma özelliği gösterilmiştir. Enki'ye yerin ve göğün hükümdarlığını verendir. Enki, boğadan doğan olduğunu söyledikten sonra An'ı gururlandıran olduğunu da söyler. Diğer metinlere göre An

¹²³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 29; 31.

¹²⁴ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 26.

¹²⁵ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 20.

¹²⁶ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 51; Jean Bottero, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, (Çev. Anita Tatlıer), YKY, İstanbul 2016, s. 105.

¹²⁷ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 160.

¹²⁸ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 25; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 56.

etkin görünmekle beraber, bu metin yine ikincil duruma düştüğü dönemlerde yazılmış olmalıdır.¹²⁹

Nanna-Su'en Nippur'a Ziyareti metninde, Enlil'den aldığı hediyelerle Ur kentine giden Nanna, birçok şehirde durur ve şehir tanrıları gemi ile hediyelere el koymak ister ama hiçbiri başaramaz; gemi sonunda Ur'a ulaşacaktır. Bu mitte İnanna, Nanna'nın gemisi ile beraber Uruk'a ulaşmasından sonra mallara el koymaya çalışır ama başaramaz. Metinde “*tapınağını asla terk etmeyen Şerida*” olarak tasvir edilmiştir.¹³⁰ Bu mitte İnanna ve Uruk dolaylı bir rol oynamaktadır. Uruk'un Ur Hanedanına bağlı olduğuna dair bir yorumda yapılabilir.

M.Ö. 2. binyılın başlarında yazılmış olan “Dünyayı Düzenleyen Enki” metninin, M.Ö. 3. binyıl sonlarını yansıttığını söylemiştik. Bu metinde İnanna'nın en önemli özelliklerinden birisi olan, tanrı Dumuzi'nin ‘aşığı’ olduğu belirtilmektedir. Bu metin Enki'nin dünyayı dolaşarak, tek bir merkezli bir sisteme getirmesini anlatmaktadır. Enki bütün tanrıların kaderini tayin ettikten yani onları görevlendirdikten sonra İnanna, kendisinin ayrı tutularak, görevlendirilmediğinden şikâyet eder. Enki ona her şeyin verildiğini söyleyerek bu görevlerini saymaktadır. İnanna'ya verilmiş olan özellikler sayıldıktan sonra, Enki'nin ağzından Enlil'in dünyayı düzene soktuğu söylenerek, İnanna'nın kendi özelliklerine gem vurması gerektiği belirtilir.¹³¹

Mezkûr metinde, İnanna'nın özelliği olan, ‘*ergücü giysisini giyen*’ kavramı, İnanna'nın erkeksi yönüne işaret ediyor olmalı. Elinde çubuk, değnek ve çoban sopasının olması, svaşçı yanına gönderme yapmaktadır. Hemen bu özelliğinin arkasından savaşları ve muharebeleri hazırlayan olarak anılması da bunu göstermektedir. İnanna'nın savaşın ortasında söylediği sözlerin tamiri olmaması, İnanna'nın sert yönünün göstermek içindir. Dik ve eğriyi zıttına çevirecek güce sahiptir. İnanna'nın şiddete meyilli olması, “*koparılmış kafaları toz gibi yayarsın, tohum gibi saçarsın*” dizelerinde doruğa varır. Enki'nin İnanna'nın bu şiddet yönünü dizginlemeye çalıştığı bölüm büyük oranda eksiktir. Fakat Enki'nin, Enlil'in isteği ile dünyayı düzene sokmasından dolayı, Enlil'in dünyayı düzen soktuğu söylenerek, Enki'nin İnanna'yı dizginlemek için sözler söylediği açıktır.

¹²⁹ Enki Nippur'da metninde An için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 161; Enki ve Ninhursag metninde An için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, 170; Dünyayı Düzenleyen Enki metninde An için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 187.

¹³⁰ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, 147.

¹³¹ Bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 200-201.

M.Ö. 3. binin sonunu veya M.Ö. 2. binin başını yansıtan mit, “İnanna ve Enki” ismi verilen metinde İnanna’nın koruyucu tanrısı olduğu Uruk’tan çıkarak, Enki’nin şehri Eridu’ya hac yolculuğu yaptığını, Eridu’da İnanna’nın Enki adına bir ziyafet verdiğini okuruz. Bu ziyafette, İnanna ile birlikte Enki, bira ve şarap içer. Bu durum metinde, “*birlikte diktiler biraları, şaraplar içtiler*” anlatımıyla verilmiştir. Enki, sarhoşluk anında, İnanna’ya “*En’in görevini,*” “*Lagal’ın görevini,*” “*Kutsal İşlev’i,*” “*Yüce Meşru Tacı ve Kraliyet Tahtını,*” verir; İnanna bu sayılanları alır. Enki, metnin devamında, “*Yüce Asa’yı,*” “*Emretme Sopası’nı,*” “*Soylu Pelerin’i,*” “*Çobanlığı ve Krallığı*” da verir. Fakat bununla da Enki’nin verdikleri bitmez. “*Egizi’nin görevini,*” “*Nindirgir’in görevini,*” “*İşib’in görevini,*” “*Lumah’ın görevini,*” “*Gudu’nun görevini,*” “*Doğruluğu,*” “*Ölüler Diyarına İnişi,*” “*Ölüler Diyarından Dönüşü,*” “*Travestiliği*” verdi ve İnanna bunları da kabul etti. Devamında, “*Hançeri ve matrakı,*” “*dönme olmayı,*” “*kara elbiseyi,*” “*çokrenkli elbiseyi,*” “*enseye atılmış saçları,*” “*ensede toplanmış saçları,*” “*Sancağı,*” “*Sadağı,*” “*Erotizmi,*” “*Aşk Öpüşü’nü,*” “*açıksözlülüğü,*” “*İkiyüzlülüğü,*” “*pohpohlamayı,*” “*İnanna’nın adanmışlığını ve Kutsal Meyhane’yi!*” “*Sesler Çıkartan Orkestra’yı,*” “*Şarkı Sanatı’nı,*” “*Eski’nin Görevi’ni*” verdi. Yine metnin devamında, “*Savaş Görevi’ni,*” “*Askeri Yetke’yi,*” “*Kalleşliği,*” “*Dürüstlüğü,*” “*Kentleri Yağmalamayı,*” “*Yakarmanın ve Şükretme’nin yollarını!*” “*Düzenbazlığı(?),*” “*İsyankarlığı,*” “*Bolluğu,*” “*Dolaşım’ı,*” “*Evin Güvenliğini!*” “*Ahşap Tekniklerini,*” “*Metal Tekniklerini,*” “*Yazı Tekniklerini,*” “*Döküm Tekniklerini,*” “*Deri Tekniklerini,*” “*Kumaş Tekniklerini,*” “*Mimarlık ve Sepetçilik Tekniklerini,*” verdi. Enki’nin verdikleri uzun olan bu metinde son olarak, şunların İnanna’ya verildiği sayılır: “*zeka,*” “*beceri,*” “*Kutsal Aptes almak,*” “*güze lllik,*” “*köz yığını,*” “*ağıl,*” “*saygı,*” “*hürmet ve Ölçülülük,*” “*yalan,*” “*aksilik,*” “*ateş yakma sanatı,*” “*ateş söndürme sanatı,*” “*zorunlu çalışma,*” “*aile toplantısı,*” “*çoğalma,*” “*anlaşmazlık,*” “*zafer,*” “*istişare sanatı,*” “*teskin etme,*” “*yargılama sanatı,*” ve “*karar verme sanatı*”¹³²

Metnin tarzı, Enki’nin “*İtibarım gereği! Apsu’mun gereği! Kutsal İnanna ’ya, kızıma, sunacağım Kimse engelleyemeden*” demesi ardından birkaç verilen özellik sayıldıktan sonra İnanna’nın verilenleri alması şeklindedir (“*Ve İnanna aldı bunları.*”). Bu Enki’nin verdikleri bitene kadar sürekli tekrarlanır.¹³³ Enki’nin İnanna’ya teker teker verdiği özellikler bittikten sonra İnanna, kendisine verilenleri toplu bir şekilde sayar.¹³⁴ Bu unsurlar çoğunu Eski

¹³² Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 260-264.

¹³³ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 264.

¹³⁴ “[Dürüs]tlüğü [o verdi bana]!
Kentleri Yağmalamayı [o verdi bana]!
Yakarmanın Yolları’nu o verdi bana!
Şükretmenin Yolları’nu o verdi bana!

Mezopotamya’da mesleki hayat ve sosyal hayat hakkındadır. Bazı unsurlar ise doğrudan İnanna’nın özellikleri ve güçlerini gösterir. Bu mit, İnanna’nı zıt özelliklere sahip bir tanrı olduğunu gösteren belgelerden birisidir.

Enki, uyandığında ne yaptığını uşağı İsimud’a sorar. İnanna’ya hediye ettiği şeyleri tekrar ederek nerede olduklarını sorar ve “kralım onları kızına hediye etti cevabını alır. Enki, İnanna’yı durdurmak ve verdiklerini almak için birçok faaliyet gerçekleştirir ama başarılı olamaz. İnanna, aldıkları ile Uruk’a ulaşır ve İnanan nezdinde alınanlar, Uruk’un bir unsuru olurlar. Uruk’a geldiklerinde, Uruk’a getirilenler olarak, Enki’nin verdikleri tekrar sayılır. Enki sonunda durumu kabullenir ve Uruk faydasına bir karar alarak metin sonlanır.¹³⁵

Metninde Enki, İnanna’nın kenti Uruk ile kendi kenti arasında daha sıkı bir işbirliğinin olması gerektiğini söyler. Uruk ile Eridu arasında gerçekten bir ittifak söz konusu olabilir. Uruk, Mezopotamya’nın en köklü şehirlerinden biridir ama bir dönemliğine şehrin konumu kötüleşmiştir. Metinde Uruk’un eski günlerine döneceğine yapılan gönderme de buna işaret ediyor olmalı. Uruk’un eski günlerine dönmesinde Eridu kentinin de payı vardır. Enki’nin İnanna’ya verdiği özellikler Uruk’un kültürünü zenginleştirecek öğelerdir. Bu ilk olarak gerçek

Düzenbazlığı (?) o verdi bana!
İsyankârlığı o verdi bana!
Bolluğu o verdi bana!
Dolaşım'ı o verdi bana!
Evin Güvenliğini o verdi bana!
Ahşap Tekniklerini o verdi bana!
Metal Tekniklerini o verdi bana!
Yazı Tekniklerini o verdi bana!
Döküm Tekniklerini o verdi bana!
Deri Tekniklerini o verdi bana!
Kumaş Tekniklerini o verdi bana!
Mimarlık Tekniklerini o verdi bana!
Sepetçilik Tekniklerini o verdi bana!
Zekâ'yı o verdi bana!
Beceri'yi o verdi bana!
Kutsal Aptes Almayı o verdi bana!
Gübreliği o verdi bana!
Köz Yığını'nı o verdi bana!
Ağıl'ı o verdi bana!
Saygı'yi o verdi bana!
Hürmet'i o verdi bana!
Ölçülülüğü o verdi bana!
Yalanı-ve-Aksiliği(?) o verdi bana!
Ateş Yakma Sanatı'nı o verdi bana!
Ateşi Söndürme Sanatı'nı o verdi bana!
Zorunlu Çalışma'yı o verdi bana!
[Aile Toplantısı'nı o verdi bana]!
Çoğ[alma 'yı o verdi bana]!
Anlaşmazlığı [o verdi bana]!
Zafer'i [o verdi bana]!

İstişare[etme Sanatı'nı o verdi bana]!” Bkz. Kramer, Bottero, a.g.e., s.265-266.

¹³⁵ İnanna ve Enki metni tamamı için bkz. Kramer, Bottero, a.g.e., s. 260-280

bir yardımın yansması yanında, dini rolü olan Eridu kentinin konumunun da kabul görmesidir. İnanna'nın Enki'de Uruk için aldıkları aynı zamanda, Uruk'un meşru bir şekilde güçlendiğini göstermeyi amaçlıyor olmalıdır. Enlil'in metinde yer almaması Sümer için farklı bir inançsal geleneği de ortaya koymaktadır. Metin içerisindeki bazı özellikler, krallık ve külte dikkat çekmektedir. Uruk hem dini meşruiyetini ve siyasal meşruiyetini Eridu üzerinden sağlamaktadır.¹³⁶

İkinci binyılın ilk çeyreği veya ikinci çeyreğinin başına tarihlenen “İnnanna ve Şukaletuda” metninin başında, İnanna, “*Yüce Güçlerinin Hanımı*” ve “*Yüce Güçlerin İnanna'sı*” olarak anılır. İnanna, yeryüzüne yani dünyaya inmeye karar verir. Dünyaya inme sebebi olarak, “*kötülerle iyileri ayırmak,*” “*ülkedeki gönülleri sınamak*” ve “*hakiki ile sahteyi ayırmak*” istediği söylenir. Mitin içeriğine dönmeden metnin İnanna'yı nasıl tanımladığına bir bakalım. İnanna, “*Güçlü Göksel Yabani Öküz'e binmiş Hanım,*” “*yer[yüzü]nün dev arslanına binmiş İnanna*” ve “*sahip olduğu güçlerle ünlü*” olarak tanıtılır. İnanna'nın yeryüzüne inme kararından sonra metin birden Enki'nin bir karga aracılığıyla Hurma ağacını yaratmasına geçer. Metinde Şukaletuda olarak verilen bahçıvan kargadır ama tam açık olmasa da insana dönüşecektir veya insanlara benzer bir görünümü vardır. Hurma ağacının dikildiği meyve bahçesi kuraktı, hiçbir şey yetişmiyordu. Şukaletuda “*Tanrılar tarafından yüklenen kaderler üzerine düşünerek,*” rüzgârı kesmesi gerektiğini fark etti ve rüzgârdan tarlayı koruması için kavak ağacını dikti. Bu sayede muhteşem bir bahçe ortaya çıktı. İnanna dünyayı dolaşmaktan yorulmuşken bahçenin güzelliğini fark etti ve dinlenmek için burada durdu. Uykuya daldığında, İnanna'nın güzelliği ile büyülenen Şukaletuda, İnanna'ya tecavüz etti. Metnin burasından sonra İnanna'nın sert yüzünü görürüz, Şukaletuda'ya sinirinden, “*ülkenin bütün kuyularını kanla doldurdu, bahçelerdeki bütün su depolarını kanla doldurdu,*” herkesin içtiği kan oluyordu. Sümerlere metinde söylenen isim “*karakafalı*”dır; durum ise “*bütün karakafalılar artık sadece kan içiyorlardı*” denilerek anlatılır. İnanna, kendisine bunu yapanı, ne pahasına olursa olsun bulacağını söyler. Şukaletuda, Enki'ye danışarak sürekli karakafalar arasına saklanır. İnanna ilk arayışında sinirlenerek, “*bulutlara binerek, kötü rüzgârlar koparttı hortumlar yarattı, kasırgalar oluştu ardında ve toz burgaçları*” oluşturdu. Şukaletuda ikinci defa Enki'nin yanına akıl danışmaya gider, Enki aynı şekilde karakafalılar arasına saklanmasını söyler. İnanna, bu seferde ülkenin yollarını kapatır. Şukaletuda, yine Enki'nin yanına gittiğinde aynı tavsiye ile karşılaşır. Sonunda İnanna, Şukaletuda'nın Enki'nin yanına saklandığından şüphelenerek, Apsu'ya gitti. Enki'den Şukaletuda'yı teslim etmesini ister, Enki'de kabul ederek,

¹³⁶ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 283-286.

Şukaletuda'yı ona verir ve İnanna ona bir kader biçer. İnanna'nın Şukaletuda'ya verdiği ceza belli değildir, metin eksiktir ama anlaşıldığı kadarıyla ceza hafifletilmiştir.¹³⁷ Bu mit, bir kıtlık veya savaş zamanının göksel dünyaya taşınması olarak yorumlanabilir. Metinde Enlil olmaması dikkat çekicidir. Ayrıca metinde bir kültür olarak yorumlanabilecek bahçecilik ve sebzeçiliğin kökenine dair bir yaratma miti de vardır.¹³⁸

“İnanna Ölüler Diyarına İniyor” metni, M.Ö. 2. binyılın başına aitse de bu arkaik bir mitin kayıdır. İnanna, yeraltı dünyasındaki emelleri için, yeraltı dünyasına iner. Yeraltının kraliçesi karşısında bütün güçlerinden soyunmuş bir halde bulunur, Ereşkigal'in laneti ile İnanna ölür. İnanna, yeraltı dünyasına inmeden önce, Ninşubur isimli uşağına tembihlemiştir, İnanna'yı oradan çıkarması için Enlil, Nanna ve Enki'den yardım istemesini. Ninşubur, Enlil, Nanna ve Enki'den sırasıyla yardım ister; ancak sadece Enki yardım etmeye gönüllü olacaktır. Enki'nin kurnaz yönü burada bir kez daha görülür, Ereşkigal'i oyuna getirmek için Kurgara ve Kalatur isimli iki varlık meydana getirir ve Ereşkigal'i nasıl kandıracaklarını anlatır. Ereşkigal oyuna gelerek, onlara ne isterlerse gerçekleştireceği sözünü verir. Onlar da İnanna'yı dünyaya getirecek faaliyetleri isterler ve Enki sayesinde İnanna dünyaya gelir. Ama bir sorun vardır, İnanna yerine birini bırakmadan yeraltı dünyasından çıkamayacaktır. Zebanilerle beraber yeryüzüne döner, sırasıyla karşılaştıkları Ninşubur, Siigkurşagga ve Lulal'ı vermeyi istemez. Dumuzi'yi yan gelip yatarken gördüğü için, Dumuzi'yi zebanilere verecektir. Dumuzi, Utu'nun yardımı ile birkaç kez zebanilerin elinden kurtulsa da sonunda yine yakalanacaktır. Dumuzi'ni kardeşi Geştinanna'nın yalvarması ile altı ay Dumuzi'nin diğer altı ay ise Geştinnanna'nın yeraltında kalmasına karar verilir. Bu mit Sümer'lerin bereketli olan hasat zamanı ile hasat zamanı dışındaki zamanın sebebi için oluşturdukları bir mittir.¹³⁹ “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” mitinin başka bir versiyonunda İnanna, yeraltı dünyasından yeryüzü dünyasına zebaniler olmadan dönmüştür ve yerine birini göndermemiştir. Bunun üzerine İnanna'yı geri getirmesi için zebaniler gönderilir ve İnanna Dumuzi'yi götürmeleri için işaret eder. Bu metinden ilginç bir şekilde Dumuzi'yi bir sebepten seçmez, zebaniler karşısında korktuğu için Dumuzi'yi yeraltı dünyasına gitmesi için işaret etmiştir. Dumuzi yine Utu sayesinde aksiyonlu birkaç kaçış gerçekleştirir. Ama sonunda yine yakalanacaktır.¹⁴⁰

¹³⁷ İnanna ve Şukaletuda metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 290-300.

¹³⁸ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 304-305.

¹³⁹ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 313-327.

¹⁴⁰ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 334-337.

2.1.2. LAGAŞ'IN TANRISI NİNGİRSU

Lagaş Devleti'nin kentlerinden birisi olan Girsu'dan çıkan arşivlerde, tanrıça Bau'nun mal ve mülklerinden bahsedilmektedir. Bu mal ve mülkün tapınağa olduğunu gösterdiği gibi, keşfedilen arşivinde tapınak arşivi olduğu göstermektedir. Bu arşivden yola çıkarak Sümerolog Demiel, Lagaş Devleti'nin topraklarının tamamen tapınağa ait olduğunu ve insanların ise tapınağa hizmet ettiği görüşüne ulaşmıştır. Hükümdarı ise Lagaş'ın koruyucu tanrısı Ningirsu'nun temsilcisi ve yardımcısı olarak görmüştür. Özel mülkiyetin olmamasında dolayı bu yapıya “teokratik tapınak devleti” ismi verilmiştir. Ama bu görüş tartışmalıdır, öncelikle Lagaş'ta özel mülkiyetin varlığına işaret eden unsurlar vardır. Ayrıca tanrı mülklerinin Lagaş hükümdarının ve ailesinin yönetiminde olduğu tartışmaya açılmıştır.¹⁴¹

Hükümdar kentin koruyucu tanrısı adına tapınaklar yaptırıp, onları ayakta tutarak insanlara kenti koruduğunu göstermeyi amaçlıyordu. Tanrı ile kral arasındaki ilişkide, kralın tanrının gereksinimlerini karşılaması gerekiyordu. Böylelikle “tanrısal yardımın nimetinin ve bolluğunun” güvence altında olduğundan emin olmalıydı.¹⁴² Kralın bizzat dünyaya gelmesinde ve Lagaş'da hükmetme yetkisine sahip olmasını, kentin koruyucu tanrısı Ningirsu sağlamıştı. M.Ö. 2450 civarına tarihlenen belge bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Ningirsu rahmi dölleyerek Eanatum'a (lagaş kralı) gebe bıraktı [...] Eanatum için sevindi. İnanna eşlik etti ona, adını Eanna-İnanna-İbgalakakatum (tam adı: "İbgallı İnanna Eanna' da (tapınak) değerli) koydu ve onu Ninhursag'ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini. Ningirsu Eanatum için sevindi, rahmi dölleyen Ningirsu'ydu. Ningirsu onu karışladı, beş kola denkti (uzunlugu): (ölçtü) beş kol boyu, bir karış! Ningirsu sevinçle [Lagaş] kral[lığına] verdi ona.*”¹⁴³

Lagaş krallığını Ningirsu'nun verdiği dair bir diğer belge ise Urukagina'nın reformlarını yer aldığı belgedir belgede durum şöyle verilmiştir: “*Urukagina'ya Lagaş'ın krallığını verdiği zaman (Ningirsu) 36000 kişinin içinden elinii [...]den çekip çıkardığı zaman, eski günlerin kesin hükümlerini koyduğu zaman kralı Ningirsu'nun ona söylediği sözler memlekette yerleşti.*”¹⁴⁴ Ayrıca Lagaş kralı Eannatum'a tanrı Ningirsu'nun Lagaş hükümdarlığının yanında Kiş krallığını da verdiğini görürüz: “*Eanatum'a, Ningirsu'nu*

¹⁴¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 35-36.

¹⁴² Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 41-42.

¹⁴³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 42.

¹⁴⁴ Menbure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1989, s. 24.

düşüncelerini bilen Lagaş hükümdarı Eanatum'a, İnanna (özellikle Uruk ile ilişkili önemli tanrıça) onu sevdiği için Lagaş hükümdarlığından başka, ondan üstün Kiş krallığını verdi."¹⁴⁵

Bunun arkasında asıl yatan sebep elbette Eannatum'un kendi siyasi ve askeri başarısıdır. Artık bölgede kabul edilen 'Kiş Kralı' unvanını alması da şaşırtıcı değildir. Hükmetme yetkisini aldığını meşrulaştırmak için nasıl tanrı Ningirsu'dan aldığını göstermeye çalıştılar ise şimdi de 'Kiş Kralı' unvanının tanrı Ningirsu tarafından verildiğini göstermeye çalışmışlardır.

Lagaş kentinde herkes tapınağa sunu sunarak tanrı kültüründe rol oynardı, buna kraldan esnafa kadar herkes dâhildi. Neredeyse her erkeğin tapınakla ilgili yapması gereken görevleri vardı, muhtemelen bu bir sosyal statü göstergesiydi. Tanrıya tapım ve bununla bağlantılı her şeyden kral sorumluydu. Tapınağın idari yapısından yani idare edecek görevlilerin atanmasından sorumlu olduğu gibi, kutsal binaların inşasından da sorumluydu. M.Ö. 2500 yılına ait bir belgede tapınak ve tanrılara dair kralın yaptığı diğer inşa faaliyetleri gösterilmektedir: "*Ur-Nanşe, Lagaş kralı, Gunidu'nun oğlu, Gursar (kentinin) "evladı", Nanşe (tanrıça) tapınağını inşa etti, Nanşe'nin (heykelini) dikti, kanal kazdı [...], Nanşe için (kanalı) suyla doldurdu[...], Esir'in (heykelini) yaptı. Karaciger kehanetleri ile Nanşe'ye koca (olarak) (yani, yüksek kült görevlisi) Ur-nimin'i seçti. A-edin'i ("çöl evi") inşa etti, Nin-gar'ı inşa etti, E-gidri'yi inşa etti (bunların hepsi tapınaktır), Lagaş'ın duvarlarını inşa etti, Lugal-uru'nun (heykelini) donattı. Dilmun'un (Bahreyn'de bir bölge) gemileri bu (uzak) diyardan (ona) kereste getirdiler.*"¹⁴⁶

Bu anlattıklarımızı Gudea silindiri metni bize adeta özet halinde aktarmaktadır. Lagaş'ın koruyucu tanrısı Ningirsu, Gudea'ya Eninnu tapınağını yaptırmak için rüyasında göründü. Fakat rüyayı kavrayamayan Gudea, tanrıça Nanşe'ye rüyayı yorumlaması için gitti ve Nanşe rüyayı yorumladı. Rüyasında tanrı Ningirsu'yu Eninnu tapınağını inşa etmesi için gördüğünü, ayrıca yanında Gudea'nın kendi kişisel tanrısı Ningişzida'yı gördüğünü, tapınağı uygun bir şekilde inşa etmesi için ona yol gösteren "yazı tanrıçası ve edubba'nın koruyucusu" Nidada'yı gördüğünü, ayrıca mimar tanrısı Nindub'u gördüğünü anlatır. Tanrı Ningirsu Gudea'nın rüyasına girerek halkının tapınağı inşa etmek için gönülden çalışacağını haberini verdi. Gudea şehirde bazı düzenlemeler yaptıktan sonra halkına tapınağın inşası için buyruk verdi, halk gönülden tapınak inşası için gerekli şeyleri yapmak için katılımcı oldu ve Gudea'da tapınağın yapımına koyuldu. Tapınağın inşası bitince Gudea tanrı Ningirsu ve karısı Bau'ya tapınağın

¹⁴⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 55.

¹⁴⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 42-43.

inşasının bittiğini haber verir. Yedi günlük bir kutlama ve An, Enlil ve Ninmah için bir şölen yapılır.¹⁴⁷ Tapınak inşasını ve tapınak için kereste taşımalarını yücelten diğer bir belge ise Ur Sancağı isimli belgedir. Bu belgede de kraliyet ailesi tapınak inşası işleri için ön sırada gösterilmektedir. Ur'da bulunmasına rağmen, Lağışlı Ur Nanşe'ye aittir.¹⁴⁸

Görüldüğü gibi din işleri, krallık etkinliğinin bir parçası olarak kent yaşamında yer edinmişti. Tapınağın kült görevlileri bizzat kral tarafında görevlendirildiği gibi, kraldan daha fazla tanrısal bilgiye ulaşacak konumda değillerdi. Bu yüzden kraldan daha fazla söz sahibi olabileceklerini iddia edebilecek konuma gelemeslerdi.¹⁴⁹

Lağışlı Eannatum'un Akbaba Steli isimli belgesi, Umma ve Lağış arasındaki sınır savaşlarını gösterdiği gibi, savaşta kent tanrısının rolünü de gösteren bir belgedir. Belgeye göre Umma, önceden anlaşmaya varılmış sınırı ihlal etmişti. Bunun üzerine Lağış hükümdarı Eannatum konuyu danışmak üzere kent tanrısı Ningirsu'ya gitti. Tanrıdan Umma'nın yani düşmanın kafasını ezmek için izin istedi. Ningirsu, Lağışlı Eannatum'un rüyasına girerek rakibine karşı zafer kazanacağını müjdeler. Eannatum savaşı kazanmıştır ve Umma kralını yemin etmek zorunda bırakmıştır. Stelde tanrı Ningirsu düşmanı ağıyla yakalar biçimde tasvir edilmiştir.¹⁵⁰

Aşağıdaki kentler arası diplomatik ilişkileri gösterilen belgede Enlil tanrılarının babası olarak gösterilir ki Enlil'in Lağış kentinde tanrılarının başı olduğunu kabul ettiği anlamına geliyor olabilir. Öyle ki Ningirsu ve Şara arasındaki anlaşmazlığı çözdüğü görülür. Bu belge aynı zamanda yeryüzünde olan olayların tanrılar âleminde de bir olaya denk geldiğini göstermektedir: *"Bütün ülkelerin kralı, tanrılarının babası Enlil (Sümer panteonunun baş tanrısı), otoritesini kullanarak Ningirsu (Lağış'ın koruyucu tanrısı) ile Şara (Umma'nın koruyucu tanrısı) arasındaki sınırı çizdi. Kış kralı Mesalim, İştaran'ın (Mesalim'in tanrısı, Dicle'nin doğusundaki Der kentiyle ilişkili) buyruğuyla bunu ölçtü ve oraya bir anıt dikti. Umma'nın hükümdarı Uş buna öfkeleni, anıtı parçaladı ve Lağış ovasına yürüdü."*¹⁵¹

Umma ile Lağış'ın sınır çatışması işleyen metinde Enlil'in buyruğuyla aradaki sınırı çizerken, tanrı İştaran'ın buyruğuyla da tarlayı ölçtü ve anıtı dikti. Uş sınır stelinin sökmesi sebebiyle, 'Enlil'in kahramanı' olarak sıfatlandırılan Ningirsu'nun, Enlil'in buyruğuyla

¹⁴⁷ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 184-187.

¹⁴⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 45.

¹⁴⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 43.

¹⁵⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 46-48; Cossin, "Kozmogoni", s. 585.

¹⁵¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 54; Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 45.

savaştığını ve savaş ağını Umma üzerine attığını okuruz. Böylelikle sınır yeniden çizildi. Metnin ilerleyen kısmından Enlil, Ninhursag, Ningirsu ve Utu için tapınaklar dikildiğini belirtir. Ayrıca Umma ve Lagaş arasında çıkan su sorununu da Enlil ve Ninhursag tanrılarının Umma'yı desteklememesi ile çözüldüğünü görürüz. Lagaş hükümdarının adının Ninhursag tarafından verildiği Lagaş kralı Enmetena, Enlil, Ningirsu ve Nanşe'nin 'adil' buyruğuyla kanal inşa eder. Lagaş kralına Enlil'in asasını, Enki'nin bilgeliğini verdiğini öğreniriz ve Nanşe onu yüreğinde seçmiştir. Ardından Lagaş kralının Ningirsu'nun baş idarecisi olduğunu görürüz. Lagaş kralı Enmetena'nın şahsi tanrısının Şuturul olduğunu yine bu metinde görmekteyiz. Ummalı veya başka birinin Ningirsu ve Nanşe'nin kanalını geçerse, Enlil'in onu yok etmesi ve Ningirsu'nun savaş ağını atması ve de kendi kentinin halkının ona isyan etmesi için lanet okunur.¹⁵²

Lagaşlı Uruinimga'nın reformları olarak isimlendirilen belge, "toplumdaki yanlışların düzenleyicisi ve güçsüzlerin koruyucusu" olduğuna dair toplumsal yaklaşımın ilk örneğidir. Bu metinde Uruinimga, "*kimsesizleri ve dulları güçlülere asla boyun eğdirmeyeceği konusunda Ningirsu'ya ant içti.*"¹⁵³ Bu belge aynı zamanda, tapınak yapımı ve savaşların yanında toplumsal olaylarda da Lagaş kralının tanrıya dayandığını göstermektedir. Lagaş tanrıçası Nanşe ilahisinde kentin tanrılarının sosyal olaylarla ilgilendiklerini göstermektedir: "*Yetimi bilen, dolu bilen, İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin anası, Dullara özen gösteren Nanşe, En yoksullara (?) adalet (?) getiren (?) Sığınana kucak açan kraliçe, Güçsüze barınak bulur.*"¹⁵⁴

Eannatum'un Lagaş'a verdiği üstünlük artık sona ermiş, Ur, Uruk ve Umma'yı kapsayan yapının hükümdarı Lugalzagesi Lagaş'ı yenerek, Lagaş'ı sadece Girsu'da hâkim olan bir krallığa çevirdi. Girsu kralı Uruigimgina bu durumu, Ningirsu'ya karşı işlenen bir günah olarak gördüğünü şöyle ifade eder: "*Ummalı adam (Lugalzagesi) Lagaş'ı mahvettiği için Ningirsu'ya karşı günah işledil Ona (yani tannya) karşı kalkan eli kesilsin! Girsu kralı Uruigimgina hiç günah işlemedi! Bu günah, Umma hükümdarı Lugalzagesi'nin tanrıçası Nidaba'nın boynuna!*"¹⁵⁵

¹⁵² Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 45.

¹⁵³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 50.

¹⁵⁴ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 167-168.

¹⁵⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 56.

2.1.3. NİPPUR'UN TANRISI VE TANRILARIN KRALI ENLİL

Enlil, Nippur kenti tanrısı olmakla beraber, Uruk kentinde tapım gören ve bir süre Sümer panteonunun başında bulunan An'ın yerine, ilerleyen süreçte Sümer panteonunun başına geçmiştir. Enki'de Sümer panteonunun başına geçecek adaylardan olsa da bir süre sonra Enlil'in altında önemli bir tanrı olarak görülmüş ve hatta modern araştırmacılarca bir vezire benzetilmiştir. Enlil'in en önemli tapınağı olan Ekur tapınağının Nippur'dadır. Muhtemelen Enlil ilk sadece Nippur kentinin koruyucu ve kurucu tanrısıydı. Enlil'in Nippur kökenli olmasından dolayı da Nippur siyasi önemini kaybetse de dini bir kent olarak Mezopotamya'da önemini korumayı sürdürdü. İsin Hanedanı döneminde bu durum iyice oturmuş benzemektedir. Hatta Nippur'un hâkimiyetini sağlayan hükümdarlar, 'Sümer ve Akad Kralı' unvanını kullanmaya hak kazanıyordu. Bu da Mezopotamya'da yeni bir anlayışa işaret eder. En azından Güney Mezopotamya'da tek bir kralın varlığı kabul edilmişti, ortaya çıkan Sümer kral listeleri de buna göre hazırlanmaktaydı.¹⁵⁶

Enlil, "Tanrıların babası", "Göğün ve yerin efendisi", "bütün ülkelerin kralı" olarak tanımlanmıştır. Enlil aynı zamanda krallara yetki veren tanrı olarak görülmekteydi. Enlil'den aldığı yetki ile kral, ülkeleri fethetmek için seferlere çıkıyordu. Geç tarihli metinlerde güneşin doğması, toprağın üretkenliği ve insanlara merhametli olan bir tanrıdır. Aynı zamanda insanların yaşamını kolaylaştıran teknik(sapan, kazma vb.) bilgileri bahşedendir. Ama daha çok zalim ve yıkıcı yönü ile bilinir, bu yönünün en bilindik metinleri, tufan metinleridir.¹⁵⁷

Samuel Noah Kramer'in "Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı" ismi verdiği metinde Enkidu'nun ölüler diyarına inmesi ve orada kalmasının yani geri çıkamamasından sonra Gılgamış, Nippur'a Enlil'in yanına yardım istemeye gelir ama Enlil yardım eli uzatmaz.¹⁵⁸

"Emeş ile Enten: Enlil Çiftçi Tanrısı Seçer" ismi verilen mitde, Enlil, kültür yaratıcısı olarak Emeş ve Enten kardeşleri vücuda getirir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla iki kardeşe ayrı ayrı tarım ve hayvancılık hakkında görev verilmiştir. Ama aralarında bir anlaşmazlık ve çatışma çıkar. Bunun üzerine Nippur'a Enlil'in huzuruna giderler. Enten'in Enlil'e yakarışından anlaşıldığı kadarıyla, Enten tarla ve bahçecilikle ilgilenirken Emeş hayvancılık işleri ile uğraşıyordu. Enten'in şikâyeti ve Emeş'in konuşmasından sonra Enlil, Enten'i "tanrıların çiftçisi" olarak tanımlar. Emeş'e ise kendini Enten'le bir tutmamasını söyler. Emeş, Enlil'in

¹⁵⁶ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 81.

¹⁵⁷ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 160-161; Cossin, "Kozmogoni", s. 583.

¹⁵⁸ Kramer, *a.g.e.*, 1999,, s. 71-72; Jean Bottero, Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Adam, (Çev. Orhan Suda), YKY, İstanbul 2013, s. 214-215.

buyruğunu yere getirir, Enten'in önünde diz çöker. Hediyeler ve metin kardeşliğin kazandığını vurgular ama bir taraftan da Enten'in kazandığı vurgulanarak ve Enlil'e şükrederek biter.¹⁵⁹

Lagaş ve Umma arasındaki sınır çatışmasını gösteren belgede Enlil'in "*Bütün ülkelerin kralı, tanrıların babası Enlil*" olarak kabul edildiğini görmüştük. Ardından Lagaş, 'Kiş Kralı' unvanı alarak önemli bir siyasal yapı haline gelmişti. Enlil'den direk yetki aldığını gördüğümüz hükümdar Lugalzagesi, Ur, Uruk ve Umma'nın bir araya gelmesi ile kurulan siyasal yapının başındaki hükümdardır. Hem çeşitli kentlerin koruyucu tanrılarının hem de Sümer panteonunun baş tanrısı olan Nippurlu Enlil'den bütün ülkenin sorumluluğunu aldığını ilan etmiştir. Muhtemelen bu Enlil'in iktidarının doruk noktasıdır ve Sami halkları gelene kadar konumunu korumayı başaracaktır.¹⁶⁰

M.Ö. 2. binyılda Nippur'un dini ve krali ideolojideki yeri kesin olarak kabul edilmişti. Nippur askeri değilse de dini olarak önemli bir kentti. Erken Hanedan Döneminde Adab, Kiş, Lagaş, Umma ve Uruk'un Nippur'da kısa yazıtlar bırakmış olması bu süreci geriye götürmektedir. Her kent bir tanrının alanıyken, panteonlarla beraber kökleri göklere dayanıyordu. Oluşan bu panteonun başına da Nippurlu Enlil geçecek ve Nippur Mezopotamya bölgesinin dinsel açıdan önemli bir kenti olarak kabul edilecektir.¹⁶¹

M.Ö. 19. yüzyıla tarihlenen "Yüce Enlil" ismi verilen mitte, Enlil ve Ninlil birleşerek dört çocuk meydana getirmesi bir takım olaylarla anlatılır. Tanrılar arasındaki yasak aşkı ve Enlil'in sürülmesi gibi ilginç olayları içermektedir. Meydana gelen dört çocuk Sin/Aşimbabbar, Nergal/Meslantaea, Ninazu, Enbilulu isimli tanrılardır. Metin aynı zamanda bu dört tanrının meydana gelişini, Enlil'e bağlamak niyetinde olmalıdır. Bu metinde Enlil, Nippur kentinin "genç yiğidi", "kocadağ", "yüce Enlil", "bakışı parlayan" "çoban", "efendi", "kral" gibi sıfatlarla yer alır. Enlil'in özellikleri, "kaderlere hükmeden", "kadri mutlak", "bitkileri büyüyen, arpayı çıkartan", "bolluk bahşeden" olarak vurgulanır. Ayrıca göğün efendisi olduğu bu metinde de görülmektedir ve "yerin efendisi" olarak selamlanır. Metin Enlil'in buyruklarının bükülmez olduğunu ve değişmez emirlerin efendisi oluşunu söyledikten sonra, Ulu Ninlil'i yücelttiği için Enlil'in övülmesi ile sona erer.¹⁶² Yine 19. yüzyıla ait olan "Sud'un Evlenmesi" metninde Enlil kendini, "*Enlil'im ben, çok yüce Ansar'dan doğma; Yerin ve göğün kralı!*"

¹⁵⁹ Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 98-101.

¹⁶⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 55.

¹⁶¹ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 48.

¹⁶² Enlil ve Ninlil isimle metin için bkz. Samuel Noah Kramer, Jean Bottero, *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev. Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 116-117.

olarak tasvir eder ve “ulu dağ” olduğuna dair gönderme yer alır. Bu metnin amacı tanrıça Sud ile Enlil’in evliliğini anlatmaktır. Metinde Sus’un babası Haia, ilginç bir şekilde An ve Enlil’in dengi olarak gösterilir. Sud, Enlil ile evlendikten sonra Ninlil ismi ile anılır. Yüce Enlil ve Sud’un Evlenmesi metinleri bize iki farklı geleneği gösteriyor olabilir. Bu metinde iki kent söz konusudur, biri Enlil’in kenti Nippur, diğeri ise Sud’un ailesinin tanrıları olduğu Ereş kenti. Bu mit, Nippur ve Ereş arasında gerçekleşen siyasal bir olaydan sonra yazılmış olabilir. Metinde Sud’un güzelliği Enlil’in dikkatini çeker, bu siyasal olarak Ereş kentine karşı olan arzuyu yansıtır olabilir. Nippur’un Ereş üzerindeki emellerini gerçekleştirme çabaları, Sud ile evlenmek için giriştiği çabalar olarak metne yansımış olabilir. Enlil’in Sud ile evlenmesi, Nippur’un Ereş üzerindeki emellerine ulaşarak, gerekli siyasal normların gerçekleştiğini gösteriyor olabilir. Ereş kentinin tanrıçası Sud, Enlil’in eşi Ninlil içinde eritilmiş olabilir. Enlil Sud’a yazdığı kederde aşk ve doğum tanrıçası olması yanında tarımın koruyucu ve yazının koruyucu tanrıçası olmasını sağlar. Enlil’in eşi olan Sud metnin sonuna doğru Ninlil olarak anılır. Metnin sonunda ise Enlil ve Ninlil’e şükürler edilir.¹⁶³

M.Ö. 19. yüzyıla tarihlenen “Nanna-Su’en’in Nippur’u Ziyareti,” daha eski bir zamanı, Üçüncü Ur Hanedanı dönemini yansıtır olmalı. Nippur artık kutsallığı oturmuş bir kentti ve Enlil’in panteonun başı olduğu kabul görmekteydi. Ur Hanedanlığı’nın meşruiyetini onaylamak için yazılmış bir metin olmalıdır. Nanna-Su’en direk olarak Ur hükümdarı temsil ediyordu. Hükümdar zaten, Nanna-Su’en’in yeryüzündeki doğa-üstü ikiziydi. Bu mitin o dönemdeki bir hac ziyaretinin, gökyüzündeki yansıması olarak düşünüldüğü kabul edilebilir.¹⁶⁴ Ayrıca hükümdar meşruluğunu onaylamak için Ur kentinin koruyucu tanrısı, “babam” dediği Enlil’i ziyaret etmek için yola çıkar. Aynı zamanda Enlil’in eşi Ninlil’den “annem” diye bahseder. Hazırlattığı gemiye birçok hediye yükleterek Nippur yolunu tutar. Enlil’in oğlu olarak anılan Nanna-Su’en için ziyafet düzenler. Nanna-Su’en ise Enlil’den Ur’un bolluk ve bereket içinde olmasını ister ve Enlil’de bu isteğini kabul eder. Bu durum Ur’un siyasi olarak yükselişine ve siyasal gücü ile meşruluğunu kanıtlamak için Enlil ile Nanna-Su’en’i bir mitte birleştirmiştir. Enlil’in Ur’a bahsettikleri ve kralın sarayda uzun ömür bahşetmesi aktarılır.¹⁶⁵

¹⁶³ Sud’un Evlenmesi metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 127-135; Metnin siyasal yönü hakkındaki yorum için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁶⁴ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 155-156.

¹⁶⁵ “*Ve Enlil bunu bahşetti: Bütün bunları bahşetti ona*

Ur’a dönmek için yola çıkmadan önce!

Nehrin kabarışını bahşetti ona

Ur’a dönmek için yola çıkmadan önce!

Tarlalarda geç vakte kadar tohum bahşetti ona

Ur’a dönmek için yola çıkmadan önce!

Nanna-Suen'in Nippur'u ziyaret etmesi gibi, yine M.Ö. 19. yüzyıl civarında yazılmış "Enki Nippur'da" metni siyasal içerikli olmalıdır. M.Ö. 3. binyılın sonunda oluştuğu düşünülmektedir. Bu metinde, Nippur'un meşruiyet için önemli bir kent olduğunu ortaya koymaktadır. Eridu kenti de artık Nippur'un dinsel konumunu kabul etmektedir. Enki'nin Eridu'da tapınak inşasının Nippur'daki Enlil tarafından onaylanmasının işlendiği metinde Enlil "baba", Enki "oğul" olarak geçer. Enki, Eridu'da tapınağını inşa ettikten sonra, Nippur'a hac yolculuğunu gerçekleştirir ve Enlil'e ziyafet vererek onu onurlandırır. Tapınağın kaderi olumlu bir şekilde tayin edilir.¹⁶⁶ Eridu daha önceden dinsel anlamda çok prestijli bir kentken, metnin yazıldığı zamanlarda, Nippur'daki tanrının yani Enlil'in üstünlüğünün kabul edildiği zamanlarda ortaya çıkan bir mittir. Eridu ne kadar önemli bir kent olarak varlığını sürse de Nippur'un dinsel konumunu kabul etmiştir.¹⁶⁷

"Enki Nippur'da" metni gibi yorumlanabilecek diğer bir metin ise "Dünyayı Düzenleyen Enki" mitidir. M.Ö. 2. binyılın başında yazılmış metnin M.Ö. 3. binin sonunu yansıttığı düşünülmektedir. Metin, Enki'nin ağzından Enlil'in "ülkelerin kralı" olduğunu ve Enki'nin tüm gücü elinde toplamasını sağladığını söyler. Enki'nin elinde bulunan teknik bilgilerin Nippur'daki tapınak Ekur'dan, Eridu'daki Apsu tapınağına taşınması, bir anlamda Enlil'in güç bahşetmesini içermektedir. Burada da Eridu kentinin, Nippur kentinin üstünlüğünü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Enlil'in kaderleri tayin eden olarak selamlanması Sümer

Bataklık sazanları ve havuzlarda

Dev sazanlar bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

(Yumuşak)sazlar ve kamışlıkta sürgünler bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

Sık ormanlıkta dağkeçileri ve yabani koyunlar bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

Kırlarda maşgur bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

Bağlarda şerbetler ve şaraplar bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

(Sonunda) kral sarayında uzun ömür bahşetti ona

Ur'a dönmek için yola çıkmadan önce!

Ey Kralım, Enlil'in sana bıraktığı tahtında

Nanna-Su'en seni uzun zaman hayatta tutsun!

Ninlil'in teminatı altındaki yüce tahtında

Efendi Aşimbabbar

Seni çok uzun ömürlü kılsın!" Metnin alıntılanan kısmı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 152; Metnin tamamı için bkz. *a.g.e.*, s. 141-152.

¹⁶⁶ "Enlil keyif içinde Nippur' daki sarayında Anunna'lara şunları bildirdi:

"Siz büyük tanrılar içeride yerlerini alanlar/Meclis'i yöneten Anunna'lar,/Bilin ki oğlum hükümdar Enki/Kendine bir konut inşa etti!/Eridu'yu dikti/Düz ülkenin üzerine bir dağ gibi!/Oraya sarayını inşa etti/Uygun bir yere/Eridu'da kimsenin giremediği kutsal yere!/Gümüştan yapıldı,/Lacivertaşıyla süslü bir konut bu./Yedi tigi hep birlikte çınlatacaklar orayı,/Dualar hiç eksik olmayacak!/Ve de güzel kutsal şarkılar/Güzelleştirecek orayı!/Apsu'nun tapınağı, Enki'nin hazinesi/Bütün güçlerin sırrını saklamak üzere/En iyi şekilde yapılan!/Eridu'yu, bu kutsal tapınağı ayağa diktiğin için/Şükürler olsun (sana) Saygıdeğer Enki!" Metnin tamamı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 157-162.

¹⁶⁷ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 165.

panteonunun baş tanrısı olduğunun, Eridu kentince kabul edildiği anlamına gelmektedir. Enki'nin hükümdarlı tacını alması da Eridu'nun idari meşruluğu için Nippur'dan onay aldığını gösteren bir metafor olabilir. Ayrıca metinde Enlil'in "toprağın yüceler yücesi müfettişi," "yüceler yücesi efendin," "Yüce Dağ," ve "Evrenin Babası," olarak anılır. Bu unvanları Sümer panteonunun baş tanrısı olması ile doğru orantılıdır.¹⁶⁸

Yaşanan tarihsel olaylarda, tanrıların eli olduğuna dair metinler mevcuttur. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde Akad Devleti'nin hükümdarlarının güçlerini yanlış kullanmaları ideolojik olarak işlenmiştir. Tarihsel bir olayın Üçüncü Ur Hanedanlığı tarafından yorumlandığı bir metinde, Akad hükümdarı Naram-Sin'in tanrılara karşı işlediği 'saygısızlık'tan dolayı Akad Devleti'nin başına Gutilerin musallat edildiğini okuruz. Metinde Akad Devleti'nin işlediği suçlar, Nippur'u 'yıkması', Gutilerin metnin yazarına göre özelliklerinin yer almasının yanında tüm olayda Enlil'in parmağının olduğunu anlamaktayız. Metinde, "*Sevgili Ekur'u (Enlil'in Nippur'daki tapınağı) yıkıldığı için, Enlil (öç uğruna) neleri yıkacak acaba?*" satırı ile Gutiler için söylenen "*onları çıkardı Enlil dağlardan*" satırı doğrudan Enlil'in iradesiyle durumun gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁶⁹

Yapılan tapınaklar arasında İsin'in koruyucu tanrısı ve şifa tanrısı Gula için yapılmış bir tapınakta vardı. Tanrıların yıkımını istediği bir kenti ancak tanrıların isteği ile krallar tamir ettirebilirdi. Bunu gösteren bir belgede(Nippur Ağıtı) kralın duasını Enlil'in duyduğu ve tanrıya karşı uysal olması ve boyun eğmesinden dolayı kent tamirine izin verilmişti: "*(Enlil) onun yakarışını duydu ve yardımlarını esirgemedi, /İşme-Dagan'ın (İsin kralı) sözleri hoşuna gitmişti. /Uysallığı ve boyun eğmesi ona dokunmuştu.*"¹⁷⁰

Bu bölümü Enlil'in tanrıların efendisi ve kralı olduğunu, gökyüzüne ve yeryüzüne hükmettiğini söyleyen, sözünün üzerine söz söylenmediğini, tanrıların önünde eğildiğini söyleyen ve Enlil'in konumunu özetleyen M.Ö. 2. binyıla girmeden önce ortaya çıkmış bir ilahiyi vererek bitirelim:

"Enlil! Yetkesi uzaklara kadar yayılır,

Sözü yüce ve kutsaldır!

Buyruğunu kimse geçersiz sayamaz:

İnsanlara sonsuzca yazgı dağıtır!

Gözleri yeryüzünü baştanbaşa yoklar

¹⁶⁸ Dünyayı Düzüneleyen Enki metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 184-201.

¹⁶⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 73-74.

¹⁷⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 100.

*Ve Gürlemesi ülkenin derinliklerine sızar!
 Ulu Enlil tahta oturduğunda
 Kutsal ve yüce tahtının üstünde,
 Efendi ve kral olarak güçlerini
 Mükemmelce kullandığında,
 Diğer tanrılar hemen karşısında yerlere kadar eğilirler
 Ve onun emirlerine tartışmadan itaat ederler!
 Gökyüzüne ve yeryüzüne hükmeden,
 Her şeyi bilen ve her şeyi anlayan
 En büyük ve en güçlü hükümdardır! . . .”¹⁷¹*

2.1.4. ERİDU’NUN TANRISI VE BİLGE TANRI ENKİ

Eridu kentinde temelleri M.Ö. 6. binyıla kadar dayanan tapınak temeli vardır ve bu yapı M.Ö 3000 civarında doruk noktasına ulaşarak büyük bir tapınak olarak karşımıza çıkar. Bu tapınakta ve diğer tapınaklarda tanrılara sunu sunulduğu gibi, tarımsal ürünün depolanması ve dağıtılmasının sağlandığı yapılar vardı.¹⁷² Tanrı Enki, Eridu’nun hükümdarı olarak metinlerde yer almıştı. Tanrı Enki’nin ortağı olarak tanrıça Damgalnunna/Damkina, “prens Büyük/Gerçek eşi” olarak anılıyordu. Tanrı Enki ve tanrıça Dagalnunna’nın çocukları vardı. Bu çocuklardan biri Eridu’ya ilhak edilmiş bir Ku’ar kentinin tanrısı Asalluhi’ydi. Panteonların oluşumunda siyasal etkinin olduğunu gösteren bir unsurdur.¹⁷³

Sümer Kral Listelerine göre tanrılarca ilk krallığı kurma görevi Eridu’ya verilmiştir. Mitolojik olarak anlatılan duruma göre 8 kral uzun süre Eridu’da krallığı yönetmiştir. Tufan’dan sonra ise Eridu’da kral olmamış, krallık sırasıyla Kiş, Uruk ve Ur’a geçmiştir.¹⁷⁴ Oysa bahsedilen dönemde her kentin kendini yönettiği bilinmektedir ve bahsedilen hükümdarlık yılları gerçek olamayacak sayılardadır. Bu sadece Eridu’nun siyasi ve dini önemini gösteren bir metin olarak okunabilir.

“Enki ve Ninhursag” miti, M.Ö. 2. binyıl başında yazılmışsa da daha eski bir mit olduğu kesindir. Enki ile Ninhursag eşit güçlere sahip olmalıdır. Bugünün bakış açısı ile yasak ilişki olarak görülebilecek olaylar, bu mit içersinde ve diğer Mezopotamya mitleri içinde, tanrılar

¹⁷¹ Jean Bottero, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Dost, Ankara 2012, s. 233-234.

¹⁷² Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 15.

¹⁷³ Bottero, “İktidarın İşlevi”, s. 757-758; Cossin, “Kozmogoni”, s. 583.

¹⁷⁴ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 62.

arasında olması doğal karşılanan olaylardır. Elbette buradan yola çıkarak, halkın böyle bir anlayışa sahip olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Hakeza kanıtlar insanlar arasında böyle durumların kabul edilmediği yönündedir. Bu ilişki düzeni muhtemelen tanrılar dünyasındaki oluşumu açıklamak için uygulanmış bir yöntemdir. Bu mitte, Enki, hanımı Ninhursag ile Dilmun ülkesine yerleşmektedir ama metnin bu kısmında Ninhursag, Ninsikila(Saf Hanım) olarak isimlendirilmiştir. Ninsikila'nın ülkenin tatlı suyunun olmadığından ve toprakların ekilemediği için yakardığını görürüz. Enki'nin buyruğuyla Utu, topraktan suyu çıkaracaktır. Mezku ülkede üretimin bol olduğu göndermesi vardır ki, mitin tarımın ortaya çıkışına tanrısal bir kök, olaylar dizisi verdiği açıktır. Metnin burasında Enki'nin bir olay için An adına yemin etmesi, Eridu içinde An'ın eskiden önemli bir tanrı olarak kabul edildiğine gönderme yapıyor olabilir. An'ın yerine Enki geçmiş olabilir veya metin yeniden yazılırken yeni bir formda An eklenmiş olabilir. Görülen odur ki, Enlil'in mitte önemli bir yer aldığı görülmez. Dünyadaki kültür işleri ile ilgilenen tanrıların nasıl meydana geldiğine dair tanrısal düzen Enki'nin bir takım faaliyetleri ile açıklanmaktadır. İlk olarak eşi Ninhursag ile olan ilişkisinden Ninsar isimli, “Yenilecek Bitkilerin Hanımı” dünyaya gelir. Enki, Ninsar ile de ilişkiye girecek, bu ilişkiden de Ninkura isimli “Lifli Bitkilerin Hanımı” dünyaya gelecektir. Enki bu seferde Ninkura ile ilişkiye girer ve bu ilişkiden de Uttu dünyaya gelir. Enki, Uttu ile de ilişkiye girmek istemektedir ama bu sefer Ninhursag'ın müdahale ettiğini görürüz. Enki, Uttu ile ilişkiye girer ama Ninhursag, Enki'nin spermini çıkararak, bunlardan yedi tane bitki yaratır. Fakat Enki bu bitkileri yer ve Ninhursag bu duruma sinirlenerek “asla yöneltmeyeceğim ona hayat bakışımı, ölecek böylece!” şeklinde Enki'ye lanet okur. Ancak tanrıların yardımıyla bir tilki Ninhursag'ı ikna edecektir. Enki'nin ve Ninhursag'ın beraber yaratıcı olarak yer aldığı mitte, Ninhursag, Enki'ye kardeşim diye hitap ederek eşit oldukları anlaşılır. Hatta bu mitte, Ninhursag'ın Enki'den daha önemli bir tanrı olduğu yorumu bile yapılabilir. Enki'nin nasıl iyileştiğine ve bazı tanrıların nasıl ortaya çıktığını metnin son kısmından görürüz. Ninhursag, Enki'ye sırayla “*Neren ağrıyor kardeşim?*” sorusunu sorar. Enki ise sırayla, kafasının, saçlarının, burnunun, ağzının, boğazının, kolunun, kaburgalarının, böğrünün ağrıdığını söyler. Ninhursag, Enki'nin her ağrısı için aynı sıra ile bir tanrı yaratmıştır. Bu tanrılar, “*Tanrı Aba.u'yu*”, “*Tanrıça Ninsikila*”, “*Tanrıça Ninkiriutu*”, “*Tanrıça Ninkasi*”, “*Tanrıça Nazi*”, “*Tanrıça Azimua*”, “*Tanrıça Ninti*”, “*Tanrı En.şab.ag*” şeklinde Enki'nin ağrılarına karşılık yaratılmıştır. Enki, bu tanrıların kaderlerini tayin eder. Enki, “*Aba.u bitkilerin kralı*” ve “*Ninsikila Magan'ın Hanımı*” olacak der; “*Ninkiritutu Ninazu ile evlenecek*”, “*Nikasi arzuları yerine getirecek*”, “*Nazi Nindara ile evlenecek*”, “*Azimua Ningiszida ile evlenecek*” der; “*Ninti Ayların Hanımı*” ve “*En.şab.ag Dilmun'un efendisi*” olacak der. Enki, Ninhursag'ın ağrıları için yarattığı tanrıları

bu şekilde görevlendirmiştir. Metnin dua kısmı, “*Ey Saygıdeğer Enki, şan(in) sürsün!*” şeklindedir.¹⁷⁵

“Enki ve Ninhursag” miti Dilmun’da geçmektedir. Bu teknik işler tanrısı olarak yorumlanan Enki’nin Dilmun’a verimli bir ziraat sağlaması ile ilgilidir. Enki, Dilmun’a geldiğinde, Ninhursag’ın isteği üzerine Utu aracılığıyla topraktan suyun çıkmasını sağlar ve böylece Dilmun’da verimli ziraat yapılmaya başlanır. Yetişen bitkilerin kaderini Enki tek başına tayin eder, buna Ninhursag sinirlenecektir. Enki’ye musallat ettiği laneti iyileştirmesi Ninhursag’ın sağlık tanrısı olması özelliğini göstermektedir. Ninhursag’ın yarattığı tanrıların kaderini de Enki tayin eder. Bu mit aynı zamanda Dilmun’un yerel tanrılarının Sümer inanç sistemine yerleştirme eylemlerinden birisidir. Bu mitte, Dilmun’un hükümdar tanrıları bizzat Enki tarafından atanarak, Sümer sistemine bağlanmıştır.¹⁷⁶

M.Ö. 2. binyılın başında yazılmış ama içeriğinin M.Ö. 3 binyılın sonu ile ilişkili olduğu düşünülen “Dünyayı Düzenleyen Enki” metninde, Enki’nin konumu normal olarak çok önemlidir. Daha metnin başlangıcında Enki’nin “*efendi,*” “*bütün evrende yüce*” ve “*doğası gereği hükümdar*” olduğunu okuruz. Metinde Enki, “*Anunna’lar için bolluğun hâkimi*”dir, Ekur’da herşeyin kadiridir. “*Yerde ve gökte herşeye gücü yeten*”dir. Ayrıca metinde “*insanların hepsinin hükümdarı*” olarak selamlanır. Bolluk, bereket, zenginlik sağlayan tanrıdır. Tanrıların tükettiği şeyleri sağlayandır. Metnin kırkıncı satırında Enlil’den “*yüce dağ*” olarak bahsedilerek, Enki’nin gücünü Enlil’in bahsettiği vurgulanır. Fakat olağanüstü yeteneklere sahip olan bir tanrı olarak tasvir edilmesi, Enlil’in altına iliştilmeye çalışırken ister, istemez eski gücünün ihtişamını taşımaktadır. “*Babam, yerin ve göğün hükümdarı,/Evrenin ilk sırasına koydu beni!/Ağabeyim, bütün ülkelerin kralı,/Bütün Güçleri ellerimde topladı/Ve Ekur’ dan, Enlil tapınağından/Apsu’mun kıyısındaki Eridu’ya/Bütün teknikleri getirdim!/Meşru mirasçiyum ben Boğa’ dan doğdum/An’ı gururlandıran oğulum.*” Satırlarında da görüldüğü gibi Enki’nin önemli gücünü Enlil’den aldığını, teknik becerileri, Nippur’dan Eridu’ya taşıdığını göstermeyi amaçlayan bir metindir. Metnin devamında ise sanki Enlil’in önünde olduğu izlenimi verilircesine, Enki, kasırga olarak, ülkenin büyük efendisi, hükümdarların ilki, dünyanın babası, tanrıların abisi, bolluğu yaratan olarak tasvir edilir. Metnin devamında ise Enki’nin konumu yumuşatılarak evrenin mühürdarı olarak tanımlanır ve arkasından An ile beraber adalet dağıtan, Enlil ile beraber kaderlere hükmeden olarak tasvir edilir. Burada gücü

¹⁷⁵ Metnin alıntılanan kısmı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 175-176; Metnin tamamı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 169-176; Mitin bir özeti için, Bottero, “*iktidarın işlevi*”, s. 758-759.

¹⁷⁶ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 178-182.

verenin Enlil'in verdiği vurgulanmamış olsa, Enki'nin en yüce tanrı olduğu bile düşünülebilirdi. Bu metin Enki'nin Sümer panteonuna bağlanma çabalarından birisi olarak yorumlanabilir ve çelişkili olarak Enki ister istemez her şeye gücü yeten olarak tasvir edilmiştir. Sadece bunu bahşedenin Enlil olduğu vurgulanmıştır. Ama evrenin tüm düzeninden Enki'nin sorumlu olduğu açıktır.

Enki, “kaderlerin efendisi” olarak, ülkeyi gezmeye karar verir. Enki önce Sümer'e varır, ardından Ur'a varır; Sümer ve Ur'un kaderlerini tayin eder. Metnin devamında Meluhha, Magan, Dilmun kentlerinin kaderlerini tayin eder. Enki yukarıda ismi geçen yerler için olumlu kaderler tayin ederken, Elam ve Marhaşi için olumsuz bir kader biçmiştir. Enki için metinde “Enlil'in ülkede iktidar verdiği hükümdar” denildikten sonra, Enki'nin Elam ve Marhaşi'nin evlerini ve surlarını yıkarak, Nippur'a “evrenin kralı Enlil”e götüreceği belirtilir. Enki, Martu'ların kaderini olumlu tayin eder. Enki'nin bu süreçte yaptıklarından Enlil memnun olmuştur. Enlil'in memnuniyetinden sonra Enki'nin hükümdarlık tacını ve kraliyet tacını takması, Enlil nezdinde Nippur'dan alınan onayı simgeliyor olmalıdır. Burada isimlerini vermeyi gerekli görmediğimiz tanrıları ayrı ayrı yerlere atadı. Bu yerler, iki nehir, lagün, deniz, otlaklar olarak sıralanır. Metnin devamında ise bir takım tanrılar, bir takım görevlerin başına atanır. Ayrı ayrı tanrıların başına atandığı görevler, tarım, tahıl, tuğla, inşa, çobanlık, elyaf işi olarak sıralanır. Enki kültürel olan bu görevleri atadıktan sonra Anunna'lar için evlerinin yerlerini belirler. Gökyüzündeki görev için, Utu tüm evrende görevlendirilir. İnanna'ya görev verilmemiş olmasına, İnanna itiraz eder. Metinde İnanna ağzından Enki tarafından tanrıçalara verilen işler sıralanır. Bu işler, ebelik, ahşap ve maden işleri, yazı, kara ve deniz avı olarak sıralanabilir. Enki, İnanna'ya itiraz ederek, İnanna'nın her şeye sahip olduğunu söyler. Metinde sayılan görevler, İnanna yani Uruk bölümünde ele alınacaktır. Görevler sayıldıktan sonra metnin eksik olması, Enki ve İnanna arasındaki konuşmanın nasıl bittiğini bilmemizi engellemektedir.¹⁷⁷

M.Ö. 19. yüzyıl civarında yazıya geçirilmiş olan, “Enki ve Ninmah” olarak isimlendirilen metin, ilginç yönleri olan bir miti bize sunar. Metnin başında yukarı ve aşağının ayrıldığı, tanrıların kaderlerinin tayin edildiği, Anunna'ların dünyaya getirildiği, tanrıçaların evlenmesi ve herkesin payını almasından birkaç satırla bahsedilir. Metinde tanrıların beslenmek zorunda olduğunu görürüz; bu da tanrıların çalışmasını gerektirmiştir. İkinci sırada olduğu

¹⁷⁷ Dünyayı Düzüneleyen Enki metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 184-201; Metnin bir anlatısı için bkz. Bottero, “iktidarın işlevi”, s. 760; Metinde Enki'nin kültür bahşedici olması ile ilgili bkz. McCants, *a.g.e.*, s. 26-27.

belirtilen tanrıların angarya işlerle uğraştıkları belirtilir. Bu sırada Enki sürekli yatan ve durmadan uyuyan bir tanrı olarak tasvir edilir. Çalışan ikinci sırada olan tanrılar durumlarından şikâyetçi olarak inliyor ve bir yandan da Enki için, “*halimizin sebebi odur, hiç kalkmadan yatıp duruyor,*” derler. Tanrılar durumu şikâyet etmek için Enki’nin annesi Nammu’ya giderler. Nammu için metinde, “*önde gelen anne*” ve “*bütün tanrıları dünyaya getiren*” tasviri yapılır. Nammu bunun üzerine oğlunun yanına gider ve onu kaldırır. Enki’nin annesi Nammu Enki’ye, “*Sen, uzanmışsın yatağına, hiç ara vermiyorsun uyumana, ama tanrılar, yarattıklarım, itiraz ediyorlar! Çık yatağından oğul, Yeteneklerini zekice kullan Ve tanrılara vekiller (?) yarat, ki artık çalışmasınlar!*” der. Enki, bir kalıp inşa eder ve annesinden Apsu kıyılarından kil alarak kalıbın içinde yoğurmasını ister. Devamında, Ninmah ilk sırada ona eşlik edeceğini ve ardından bir takım tanrıçanın Nammu’ya yardımcı olacağını söyler. Yaratılacak olan varlığın kaderine bu şekilde hükmedeceğini söyler. Metnin eksik olan parçasında insanların nasıl dünyaya geldiğinden söz edildiği düşünülmektedir. Tanrıların angaryadan kurtulması için yapılan bu etkinlik, insanların çalışmak için meydana getirildiğini göstermektedir. Yapılan faaliyet üzerine bir şenlik verilir, bu şenlikte Ninmah Enki’ye meydan okur. Ninmah’ın “*İnsanların doğası(?) iyi de kötü de olabileceği için, ben de onlara keyfime göre iyi ya da kötü bir kader biçirim!*” demesi üzerine, Enki’de “*öyleyse ben de senin seçtiğin bu iyi ya da kötü kaderi düzelteceğim!*” der. Ninmah altı kusurlu adam yaratır, Enki bu altı kusurlu adama metince kötünün düzeltilmesi olarak görülen kaderler biçer. Yedinci kusurlu insanı, Enki yaratır; Ninmah ona güzel bir kader biçmeyi başaramaz. Böylece aralarındaki bu meydan okuma Enki’nin zaferi ile sonuçlanmıştır.¹⁷⁸ Bu metin aynı zamanda, tanrıların efendisi olarak gösterilen Enlil’in yer almadığı bir metindir. Bu da şu anlama gelir ki, insanları yaratan Enki, Enlil’in olmadığı farklı bir panteonun başıdır. Başka metinlerde gördüğümüz ve göreceğimiz gibi, Enki, Enlil’in altına bağlanacaktır. Fakat, Eridu kenti ve Enki, Enlil’in panteonuna bağlamadan önce ayrı bir panteona sahipti. Enki, annesi ile beraber tanrıların en önemlisiydi. Enki daha sonra Enlil’in baş tanrı olduğu panteona dâhil edilerek, onun verdiği kararların uygulayıcısı gibi gösterilmiştir.¹⁷⁹

M.Ö. 3. binin sonunu veya M.Ö. 2. binin başını yansıtan mit, “İnanna ve Enki” ismi verilen metninde Enki öneml bir unsur olarak yer almaktadır. İnanna Uruk’tan kalkarak, babası Enki’nin evi, Eridu kentine gider. Burada İnanna için ziyafet verilir. Sarhoş olan Enki, kızı İnanna’ya elinde bulundurduğu teknikleri verir. Fakat kızı İnanna göksel gemisi ile Eridu’dan

¹⁷⁸ Enki ve Ninmah miti için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 211-217; Enki ve Ninmah mitinin bir anlatımı için bkz. Bottero, “*iktidarın işlevi*”, s. 761.

¹⁷⁹ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 164.

ayrıldığı zaman, Enki yanlış yaptığını fark ederek durumu geri çevirmeye çalışır. Onca çabasına rağmen İnanna'dan geri verdiklerini alamaz, böylece İnanna babası Enki'den aldığı hediyeleri Uruk şehrine getirir. Enki'de durumu kabul edecektir. Enki, “yerin ve göğün güçlerini(me) elinde,” “*tanrıların yüreğine dahi uzaktan sıza bilen*” ve “*her şeyi bilen*” olarak tasvir edilir.¹⁸⁰ Mezopotamya'da gelişmekte olan Uruk kentinin, dönemin önemli dinsel kenti olan Eridu'dan meşruluğubu aldığına dair bir mittir. İnanna, Enki'yi ziyaret ederek, kenti için gerekli olan kültür öğelerini alarak kentine getirir. Bu da kentin gelişmesinin tanrısal dünyadaki yansımasıdır.

“Enki Nippur'da” miti, M.Ö. 19. yüzyıl civarı yazılmış ama M.Ö. 3. binin sonlarına kadar götürülebilecek bir mittir. Mitin yazılma amacı Eridu kentinin kendi dinsel üstünlüğünde vazgeçerek, Nippur kentinin dinsel üstünlüğünü kabul etmesi olmalıdır. Aynı zamanda Enki, tanrıların efendisi Enlil'in konumunu da kabul etmiştir. Mezopotamya'daki siyasal gelişmelerin mitlerin yapısını etkilediği anlaşılmaktadır. Mitte, Enki Eridu'da bir tapınak inşa eder, bu tapınak Enki'nin meşhur Apsu'sudur. Fakat tapınağın kaderinin tayininin Nippur'da belirlenmesi gerekmektedir. Bu yüzden Enki, Nippur bir hac ziyareti yapar ve Enlil için şölen verir. Enki, Enlil'in mutlu ettiği içinde Enlil'in önderliğindeki tanrılar, Enki'nin tapınağı için güzel bir kader çizerler. Bu metinde Enki, ““Efendi Enki,” “Apsu Kralı,” “*Enki kaderleri tayin eden efendi*,” “*Enki en yüce bilge*,” “*hükümdar*” “*Nudimmud, Erida'nın efendisi*” şeklinde tasvir edilir. Nudimmud, Enki'nin isimlerinden birisidir.¹⁸¹

Samuel Noah Kramer'in “Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı” ismi verdiği metinde Enkidu'nun ölüler diyarına inmesi ve orada kalmasının yani geri çıkamamasından sonra Gılgamış, Enlil'den yardım elini uzatmasını istemiş, Enlil yardım elini uzatmayınca Eridu'da ikamet eden Enki'den yardım istemeye gelmiştir. Bunun üzerine Enki yardım elini uzatmış, Utu'ya ölüler diyarında bir delik açmasını emretti. Enkidu böylece ölüler diyarından çıkmıştır.¹⁸² Ayrıca, “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” mitinde, İnanna yeraltı dünyasında mahsur kaldığında, ancak Enki'nin yardım elini uzatması ile canlanabilecektir.¹⁸³

¹⁸⁰ İnanna ve Enki metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 260-280; Mitin bir anlatısı için bkz. Bottero, “iktidarın işlevi”, s. 761.

¹⁸¹ Enki Nippur'da metni için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 157-162

¹⁸² Kramer, *a.g.e.*, 1999, s. 75; Bottero, *a.g.e.*, 2013, s. 216-217.

¹⁸³ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 319-323.

2.1.5. UR'UN TANRISI NANNA

Ur kentinde Nanna'ya adanmış Ekişnugal tapınağı yer almaktaydı.¹⁸⁴ Akad kralı Sargon'un kızını Ur kentinde yüksek rahip görevine atandığı bilinmektedir. Ayrıca daha sonraki Üçüncü Ur Hanedanlığı ve İsin Hanedanlığı da kızlarını Ur'un yüksek rahipliğine getirdiler.¹⁸⁵ Ur-Nammu Kanunları'nda Ur krallığının Nanna'ya Anu ve Enlil tarafından verildiğini, ayrıca Ur-Nammu'nun bizzat Ninsun tarafından doğrulduğunu öğreniriz. Metin bölümü şöyledir: “[...]Vaktaki tanrı Anu ve tanrı Enlil Ur krallığını tanrı Nanna'ya verdiklerinde (Anu ve Enlil Ur krallığını Nanna'ya verdikleri zaman) O zaman, Ur-Nammu Ninsun'un doğurduğu evlat, onu doğuran sevgili anasına onun adaleti (ve) doğruluğu için[...] Nam-hani'yi öldürdü. Tanrı Nanna'nın Magan gemisini hudutta şehir kralı Nanna'nın yardımıyla geri döndürdü. Ur'da (böylece) parladı”¹⁸⁶

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın kurduğu Ur yönetiminin yıkılmasının ardından metinler, devletin zamanını doldurduğu ve tanrılar tarafından yıkılmasına karar verdiğini işler. Bir metinde Nanna'nın kenti terk etmesi salık verilir: “(Sonsuza dek) üslünlüğü elinde tulacak bir krallık gören olmuş mudur? Onun (yani Ur'un) krallı Onun saltanatı gerçekten uzun sürdü oma artık bitkin düştü. Ey benim Nanna'm (ay tanrısı ve Ur'un koruyucu tanrısı) uğraşma(boşuna), kentini terk et!”¹⁸⁷

İsin Hanedanı döneminde de kralın tanrısal kutsanmışlığını göstermek için ‘kutsal evlilik’ törenleri yapılıyordu.¹⁸⁸ Ur'da Nanna'nın yüksek rahipliğinde İbbi-Sin'in kızını görevden almadılar; İbbi-Sin'in kızı öldüğünde ise İşbi-Erra kendi kızını bu göreve getirdi. Kral tanrısal uyumu göstermek için Elamlılar ile Şimaşkilerin ittifak halinde yıktıkları tapınakları yeniden yaptı. Bu uyumu gösterdikleri diğer bir askeri başarıları ise Elamlıların Ur'dan götürdükleri Ay Tanrısı Nanna'nın heykelini geri getirmeleridir.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Kramer, *a.g.e.*, 2016, s. 183.

¹⁸⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 98.

¹⁸⁶ Menbure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1989, s. 37-38.

¹⁸⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 94.

¹⁸⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 98.

¹⁸⁹ Ay tanrısının heykelinin getirilmesi konusunda Bkz. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 98.

2.2. ASUR-BABİL MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

Akad Devleti'ni kuran Sargon, Sümer'deki ayrı ayrı kültü birleştirmek istemiştir. Bunun içinde Ur'da kızını, Nanna'nın yüksek rahibeliğine atamıştır. Sargon'un kızına Enheduana ismindeydi ve tarih açısından önemli bir karakter haline geldi. Akad Dönemi Sümer yazınındaki birçok metin kendisine atfedilmektedir. Bu metinlerin içinde yer alan ilahiler, Mezopotamya inancını bir potada eritmek amacı güdüyordu. Naram-Sin sadece Ur kentindeki Nanna tapınağına kızını yüksek rahip olarak atamakla yetinmedi, diğer kızlarını da Mezopotamya'daki bazı kentlerin yüksek rahipliği konumuna getirdi.¹⁹⁰ Önemli merkezdeki tapınak denetimleri, kraliyet ailesinin akrabalarınca yapılmaktaydı. Akad hükümdarları Mezopotamya'daki büyük tapınak inşaatlarıyla ilgilenmekteydi. Hükümdar, aynı zamanda tanrılar dünyası ile uyrukları arasında aracı konumundaydı.¹⁹¹ Akad Devleti, Sami bir halk tarafından kurulmuş ve devlet işlerinde Akad dili kullanılmaya başlanılmıştır. Bir yandan da, devlet işlerinde ve din ayinlerinde Sümerce kullanılmaya devam etmiştir. Akad Devleti, Sümer mirasını alarak geliştirmişlerdir. Sami ve Sümer din anlayışının sentezlenerek kullanıldığı söylenebilir.¹⁹²

I.Sargon'un kurduğu Akad Devleti'nin hükümdarı Naram-Sin olduğunda Mezopotamya'da daha önce gerçekleştiği bilinmeyen bir olay gerçekleşti. Naram-Sin kendini tanrı ilan etti. Hükümdarlar tanrılarının temsilcisiyken, Naram-Sin bunu bir adım daha ileriye götürerek, döneminde diğer kent devletlerinin tanrılarının onayını aldığını söyleyerek kendini tanrı ilan etti, metnin diliyle söylersek, önemli kentlerin tanrılarının Naram-Sin'i tanrı ilan ettiğini iddia etti. Naram-sin'in Akad'da tanrı olduğunu gösteren metin şöyledir: “*Naram-Sin, kudretli Akkad kralı: Dünyanın dört köşesi ona düşmanca karşı durunca İştâr'ın aşkıyla dokuz savaştan muzaffer çıktı, onu tutsak almak için sefere çıkan kralları bile alt etti. Kentini kuvvetli kılmak için bütün gücüyle bastırmakta başarılı olduğu için kenti (yani kent sakinleri), Eanna'nın İstar'ına, Nippur'un Enlil'ine, Tuttul'un (Belih suyu ile Fırat'ın kavuştuğu yere yakın) Dagan'ına, Kes'in Ninhursunga'sına, Eridu'nun Enki'sine, Ur'un Sin'ine, Sippar'ın Şamaş'ına, Kuthu'nun Nergal'ine yakararak onun kentleri Akkad'ın tanrısı olmasını dilediler ve Akkad'ın ortasında ona bir tapınak yaptılar.*”¹⁹³

Naram-Sin daha hayattayken kendine kült kuran ilk kraldı, Naram-Sin'in ismi metinlerde tanrı ismi şeklinde yazılmıştır. Akad kabartmalarında Naram-Sin diğer insanlara göre daha

¹⁹⁰ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 60; Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 65-66.

¹⁹¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 66; 70-71.

¹⁹² Köroğlu, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 66-67; Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 62.

heybetli gösterilir. Kraliyet sembolleri yanında kabartmalarda, tanrı sembolü olan, boynuzlu miğferi takarken görülmüştür. Boynuzlu miğfer, Mezopotamya sanatında sadece tanrı kabartmalarında görülmektedir.¹⁹⁴

“Babili/ilâni” kelimesinin kendisi, “tanrıların kapısı” ya da “tanrının kapısı anlamını kendisinde taşır. Sümer dilinde bu kelime “Ka-dingirra” olarak kullanılmaktaydı. Muhtemelen “Bâb-ili” kelimesi “tanrısal yargının gerçekleştiği yer” ya da “tanrının varlığının bulunduğu yer” anlamına geliyordu.¹⁹⁵

Babil Devleti, diğer devletler ve hâkimiyet altına alınmadan önce kentlerin dünya görüşünde olduğu gibi, kendi merkezlerini, kozmik merkez olarak görüyorlardı. Kent teolojileri oluşmuş, kimi kentler diğer kentlerin teolojisini kabul etmişti. Sümer kentlerinden olan Nippur ve Eridu öne çıkan kentler olmuştur. Asur için ise tanrı Asur’un kenti üzerinden düşünülmüş olmalıdır. Nippur, Eridu, Asur ve Babil, kendi kentlerinin dünyanın merkezi olduğu düşüncesine kapılmıştı. En ulu tanrı Enlil Nippur’da yaşamaktaydı, doğal olarak onun yaşadığı yer dünyanın merkezi olmalıydı. Bu diğer bağımsız kentler içinde geçerli olan bir görüştü. Babil’de de tanrı Marduk, tanrıların efendisi olarak Babil’de oturmakta idi. Tanrı Marduk’un Babil’deki tapınağı gökyüzündeki evinin bir yansımasıydı ve yer ile gök arasında geçişi simgeleyen bir kapıydı. Tanrı Marduk dünyayı yarattığında gökyüzünü üçe ayırmıştı; bunlar üst, orta ve alt gök olarak ayrılmaktaydı. Bunların altında yeryüzü vardı ve geçişler ancak ziguratlar aracılığıyla olurdu. Dünya düz bir disk gibi düşünülüyordu. Yeryüzünün altında orta yer denilen bir yerden sonra ancak alt yerküre geliyordu. “İştar Ölüler Diyarına İniyor” mitinde olduğu gibi, “Aşağı Dünya” ölümlerin gittiği mekândı.¹⁹⁶

Eski Babil döneminde, Sümer geleneği olan kralın yarı insan yarı tanrı olma fikri korundu. Uruk hükümdarı olarak, efsanelerde karşımıza çıkan, Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış mitlerindeki gibi bir ideoloji benimsenmişti. Üçüncü Ur Hanedanı krallarını ataları saymaktaydılar.¹⁹⁷ Tanrı Marduk, Hammurabi’nin gözde tanrısıydı. Marduk, Nippur kentinin panteonuna, Eridu kentinin tanrısı Ea’nın oğlu olarak eklenmiştir. Bu dönemde baskın hale gelmeye başlayan Marduk kültürü, birkaç yüzyıl sonra, Babil’in başlıca kültürüne haline gelmiştir.

¹⁹⁴ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 62; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 82; 84.

¹⁹⁵ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁹⁶ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 122-125.

¹⁹⁷ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 104.

Mezopotamya’da Babil tanrılarının popülerliği artarak, insanlar tarafından kişisel tanrılar olarak kabul edildiler.¹⁹⁸

Tanrının iradesi kendini birçok yoldan gösterirdi. Karaciğer kehanetleri yaygındı, çünkü güneş tanrısı, karaciğerler üzerine işaret bırakmaktaydı. Karaciğer okuya bilmek, onun eğitimini almayı gerektirmekteydi. Tanrısal mesaj kendini farklı şekilde insanlara aktarırdı, insanlar düşlerle veya ilhamla dile gelen sözcükleri tanrının mesajı olarak yorumlayabilirlerdi.¹⁹⁹

Kassitler dönemi Babil’inde Kassitler Babil inanç sistemini kabul etmişlerdi. Bunun yanında kendi panteonlarının olduğu görülse de bu panteonu yaymaya kalkmadıkları gibi koruyucu tanrılar olan Sukamuna ve Şumiliya tanrılarında Babil’de diğer tanrılarının kültlerine dair bulgu yoktur.²⁰⁰ Bunun yanı sıra ise Kassit dönemi Babil’inin kralları “*Babil kültürünü etkin bir biçimde koruma altına alarak*” gelişmesine katkı sağlamışlardır. Kült hizmetlerine ise kraliyet ailesi üyeleri atanmıştır. Kassitler, Babil tanrılarını, kendi tanrılarını gibi kabul ederek hareket etmişlerdir. Kassitler, Babil topraklarına hâkim olmuşlar ama Babil kültürünü kabul etmişlerdir.²⁰¹

Yeni Babil Dönemi’nde Sümer kentlerinde olduğu gibi, her kentin kendi tanrısı olduğu fikri korunmaktaydı. Artık hiç şüphesiz tüm tanrılar, Babil panteonuna bağlanmıştı, başlarında tanrıların kralı Marduk vardı. Bunun yanı sıra her tanrının, kendi kentinde tapınağı, ailesi ve hizmetkârları vardı. Bu kentlerde yaşayan insanlar, tanrılarının gereksinimini karşılamaktaydı. Bu kentlerde gerçekleşen kehanetler aynı zamanda krala da bildirilirdi. Kehanetlerin bildirilmesinin sebebi hem kralın hem onun aracılığıyla ülkenin bu kehanetlerden etkilendiği düşüncesiydi.²⁰² Kentlerde tapınaklar ve onun içinde yaşayan tanrı, kentin merkez ve dayanak noktasıydı. Tapınaklar, yurttaşları bir arada tutan yapılar olarak da görülür. Şehir ayrıcalıkları, kraldan ancak tapınak üzerinde alınabilirdi. Tapınaklar dini olduğu kadar aynı zamanda politik ve sosyal yapılarıydı.²⁰³

¹⁹⁸ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 106.

¹⁹⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 137.

²⁰⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 443; 492; Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 154.

²⁰¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 444; Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 154.

²⁰² Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 318-319.

²⁰³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 320.

M.Ö. 18. yüzyılda Kuzey Mezopotamya’da hükümdar olan Şamşı-Adad, Ninova’da bulunan, İştâr tapınağını tamir ettirdiği bilinmektedir.²⁰⁴ Ayrıca Asur’un merkezini Şehna isimli bir yer olarak seçmiş ve buranın ismini “Enlil’in Evi” anlamında gelen “Şubat Enlil” ile değiştirmiştir. Güney Mezopotamya bölgesinde tanrıların efendisi konumuna getirilen tanrı Enlil’in isminin kullanılması, gücü elinde toplarken bundan fayda beklemesi ile ilgilidir. Aynı zamanda şehir tanrısı olan Asur’un tapınağını yeni bir biçime sokarak, kendisinden sonra inşa edilecek tapınaklara bir örnek sunmuştur. Yerel tanrılara saygı göstererek, onlara da tapınmıştır. I. Şamşı Adad’ın ölümünde sonra devlet devam etmediği için çabaları da istediği sonucu vermemiştir.²⁰⁵

Asur ideolojisine göre kral tanrılar tarafından kutsanmış olarak halkını savunur, ülkeye karşı tehditler yok eder ve tehdit unsurunu yaratanları cezalandırırdı. Bu faaliyetlerinin amacı, zihinlerde tanrının kurduğu bir düzen olduğu, bunu Asur Devleti sayesinde yaptıkları vardı. Asur Devleti, tanrının düzenini korumaktaydı. Kral bu görevi, tanrının vekili olarak yapmalıydı. Birçok yazıtta, “*tanrı Asur kraldır, [hükümdar ismi] onun vekilidir*” ibaresi yer alırdı. Kralın tahta çıkış merasimi tanrı Asur tapınağında yapılırdı. Tanrıların verdiği kuvveti sergilemek için hükümdarların avcılık yapması gerekiyordu, hükümdarın avcı özelliği kabartmalarda işlenmiştir. Hükümdar aynı zamanda tanrı Asur’un başrahibiydi.²⁰⁶ Hükümdar, büyük kötülüklerden kurtulmak ve savaşta zafere ulaşmak için tanrısal iradeye uymalı ve temiz olmalıydı. Hükümdarı tanrıların savaş, zafer, inşaat yani her alanda desteklediğini göstermek için kraliyet yazıtları ve kabartmaları kullanılırdı. Bu Asur’un ideolojisini yayma yöntemlerindedir.²⁰⁷

Gökyüzünün gözlemi ya da fallar sadece alametlerin uğurlu ya da uğursuz olduğunu anlamayı kapsamıyor, aynı zamanda tanrıların fikirlerini bazı faaliyetler sonrası değiştirebileceği düşünülüyordu. Dualar veya ayinlerle tanrıların fikirlerini değiştirebileceği düşünülürdü. Eğer kralın hayatının tehlikede olduğu düşünülürse, kral yerine bir kral vekili atanırdı. Gerçek kral ise saklanarak, kralın başına geleceklerden korunması amaçlanırdı. Halk ise geleceği öğrenmek için kâhinlere başvuruyor, tanrıların başlarına musallat edebilecekleri kötülükler için, kötülük kovuculara gidiyorlardı.²⁰⁸

²⁰⁴ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 96; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 103.

²⁰⁵ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 49-50.

²⁰⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 472; 478; Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 130; Köroğlu, *a.g.e.*, s. 182

²⁰⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 166; 172.

²⁰⁸ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 231.

Yeni Asur hükümdarı Assurbanipal'in yıllıkların Elam seferinden bahsetmiştir. Bu seferle beraber Elam'ın Mezopotamya tarihindeki görkemli geçmişi geride kalarak, Eski İran tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Assurbanipal'in Elam saldırısı çok şiddetli bir saldırıydı. Elam'ı yerle bir etmişti. Asur'un Elam gibi uzak bir toprakta tapınaklara saygılı olmadığını, tapınakları yok ederek, Elam tanrılarını güçsüz bıraktığını gösteren bir metindir. Asur'un içinde barındırdığı şiddeti gösteren metin şöyledir: *“Azgın vahşi boğaları (heykellerini), şehrin kapılarındaki bağlantıları kopardım; Elam'ın tapınaklarını tamamen yerle bir olacak şekilde yıktım. Tanrılarıyla tanrıçalarını güçsüz hayaletler saydım. Hiçbir yabancıнын adım atmadığı, sınırlarına girmediği saklı korularına muharip birliklerim nüfuz etti, saklı (yeri) buldu, ateşe verdi. Efendilerim Assur ile İştâr'ı korkutmayan (ve) kral atalarımı titreten önceki (ve) sonraki krallarının mezarlarını talan ettim, dağıttım (ve) güneşe açtım; kemiklerini Assur'a getirdim. Ruhlarının rahatını bozdum. (Ölüleri) yiyecek ve su adaklarından mahrum bıraktım. Bir ay (ve) 25 gün süresince Elam bölgesini yakıp yıktım. Üstünü tuz ve yabani otlarla kapladım.”*²⁰⁹

Asur Devleti'nde herkesin Asur Devleti'ne ve tanrı Asur itaat etmesi beklenirdi. Asur Devleti'ne veya tanrı Asur'a dil uzatanlara ağır cezalar verilirdi. Bir metinde tanrı Asur hakkında konuşanlara hükümdarın ne yaptığı açıkça anlatılmaktadır. Metinde olay, *“[Mannu-ki-ahhe] (ve) [Nabu-usalli], beni yaratan tanrı Assur aleyhinde küstahça konuşmuş olanlar; onların dillerini kestim, derilerini yüzdüm”*²¹⁰ biçiminde anlatılır. Asur Devleti'nin ideolojisinde şiddet ve gazap önemli bir yer edinmiştir. Bu ideolojiye tanrılarını da katmışlardır. Asurların savaş metinlerinde tanrılar şiddetli ve gazaplı gösterilmektedir.

Yeni Asur Dönemi, Asur hükümdarı Assurbanipal döneminde, Şanlıurfa Harran'da bulunan Sin tapınağına, Assurbanipal'in kardeşi baş görevli olarak atanmıştır.²¹¹ Assurbanipal'in meşhur kütüphanesinde ise bilgelik tanrısı Ea'ya saygı gösterdiği anlaşılmaktadır. Hatta bir metninde Assurbanipal kütüphanesini aracılığı ile yaptığı faaliyetleri, *“Ea'nın bilgeliğini, âlim ve rahiplerin sanatını, bilgelerin bilgisini ve büyük tanrılara teselli veren şeyleri ben (Assurbanipal) Asur ve Babil'den gelen metinlere göre tabletlere yazdım ve bunları yeniden inceledim ve kontrol ettim”*²¹² şeklinde tasvir etmiştir.

²⁰⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 160.

²¹⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 181.

²¹¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 197.

²¹² Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 230.

2.2.1. TANRI ASUR

Asur kentinin ismi Akad devleti döneminde görülürken, tanrı Asur'un ismi ancak Üçüncü Ur Hanedanlığı zamanındaki metinlerde görülmektedir.²¹³ Tanrı Asur, ilk baş Asur kentinin tanrısıydı ve M.Ö. 18. yüzyılda tanrı Asur'un tapınağı yanında şehirde birçok tapınak vardı. Asur'un tapınağının ismi Eşarra yani "Kainatın Evi" anlamına geliyordu. Asur kentinde başında beri en üstün tanrı olarak görülüyordu. Yerel bir şehir tanrısından Asur Devleti'nin tanrısına dönüşür. M.Ö. 18. yüzyılda I. Şamşi-Adad ile Nippur teolojisi Asur'a getirilmişti. Enlil, tanrıların efendisiydi ve tanrı Asur'da bu konuma getirildi. Tanrı Enlil'in panteonun başı olarak elinde bulunan özellikleri tanrı Asur'a aktarılmıştır.²¹⁴

Eski Asur döneminden itibaren Asur hükümdarı, "tanrı Asur'un vekili" unvanını kullanmışlardır. Bu gösterir ki, hükümdarlar tanrı Asur'un adına hareket ettikleri iddiasındaydı. Ülkenin asıl kralı "tanrı Asur'du, hükümdar onun vekili olduğu iddiasındaydı.²¹⁵ "Tanrı Asur'un valileri" tabiri Eski Asur döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Her kentin yerel bir tanrısı olduğu düşünüldüğünde, tanrı Asur'un, "tanrıların efendisi" olarak kabul edildiğini söylemek doğru olacaktır. Aynı zamanda Babil merkezli Mezopotamya edebiyatı, tanrı Asur'un, "tanrıların efendisi" olduğu bir düzlemde Asurlular tarafından düzenlenmiştir. Tanrı Asur'un konumu Asur Devleti'nin siyasal konumuyla doğru orantılı olmuştur.²¹⁶ Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı yaşanırken, Asur kenti, bir ticari merkez olarak önemli bir konumdaydı. Bu zamanda, şehirde farklı tanrılara adaklar verildiği anlaşılmaktadır. Tanrı Asur, şehrin tanrısı olarak bu dönemde özel bir ilgiye sahipti.²¹⁷

Asur hükümdarı İluşama zamanından kalma metinde, hükümdarın, tanrı Asur'un vekili olduğunu, tanrıça İştar'ın ise gözbebeği olduğu belirtilir. Metne göre İştar için bir tapınak yaptırmıştır. Kentte yaptığı düzenlemelerden bahsettiği metinde, tanrı Asur'un hükümdara iki pınar bahsettiği de anlaşılmaktadır. Bu metin hakkında iki yorum vardır, birisi hükümdar İluşum'un bir seferini anlattığı yönündedir. Diğer yorumsa tüccarlara belli ayrıcalıklar tanınarak, tüccarların Asur pazarına çekilmek istediği yönündedir. Bu durumda tanrı Asur'un bir fetihe yardım etmesi mümkün olabileceği gibi, Eski Asur döneminde ticaretin önemli olduğu düşünülünce, tanrı Asur'un Asur'un ticaretini geliştirmek için faaliyete girdiği de

²¹³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 106.

²¹⁴ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 138-140.

²¹⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 114.

²¹⁶ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 87.

²¹⁷ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 47.

düşünülebilir. Metindeki yer isimleri düşünüldüğünde ikinci yorum akla daha uygundur. Metin şöyledir: “Assur' un vekili, tanrı Assur ile tanrıça İştar'ın gözbebeği, Assur' un vekili Puzur-Assur'un oğlu, Assur'un vekili şallim-ahhe'nin oğlu İluşuma:

Tanrı Assur'un vekili İluşuma ömür boyu sahibesi tanrıça İştar için tapınak inşa etti. Yeni bir duvar... diktim ve kentimi arsalara böldüm. Tanrı Assur Ebih Dağında bana iki pınar açtı, pınarın başında duvarın tuğlalarını ördüm. Bir pınarın suyu Auşum Kapısına, öbür pınarın suyu da Vertum Kapısına akıyordu.

Akkadlılarla çocuklarına “özgürlük” (addurÇru) sağladım. Bakırlarını "saf" kıldım. Bataklıklarla Ur ve Nippu, Aval ile Kismar, tanrı İştaran'ın Der kasabası arasındaki sınırdan Kent'e (Assur) kadar "özgürlük" geldi.”²¹⁸

Eski Asur döneminde, Asur Devleti'nin hükümdarı I. Erişum (M.Ö. 1939-1900) zamanında, hükümdarın “tanrı Asur'un vekili” unvanını kullandığı ve babası içinde aynı unvanı kullandığı anlaşılan kitabe, tanrı Asur için yapılan tapınağının kitabesidir. Hükümdarın tanrı Asur için inşa faaliyetleri gerçekleştirdiğini gösteren metin şöyledir: “Tanrı Assur'un vekili Erişum, tanrı Assur'un vekili İluşuma'nın oğlu, tanrı Assur'un tapınağındaki bütün tapınak alanını, Basamaklı Kapı'yı, avluyu (ve) efendisi tanrı Assur adına, yaşaması ve kentini yaşatması için tanrı Assur tapınağını inşa etti.”²¹⁹

M.Ö. 20. yüzyıl ile M.Ö. 19. yüzyıl arasına tarihlenen bir hukuk metninde tanrı Asur'un kral olduğu ve hükümdarın onun vekili olduğu belirtilir. Yalancı tanıklık edecek bir kişiye ise tanrı Asur, tanrı Adad ve tanrı Bel'in onun soyunu koruması için beddua edilir.²²⁰

Orta Asur Dönemi I. Adad-Nirari'nin Mitanni zaferini yansıtan kitabe, Asur hükümdarının, tanrı Asur'un emriyle şartura'yı yakaladığı ve Asur şehrine getirerek ant içtirdiğini anlatır. Tanrı Asur bu metinde büyük tanrılardan biri olarak anılır. Hükümdar gerçekleştirdiği bir faaliyeti tanrının emriyle yaptığı iddiasında bulunmaktadır.²²¹

²¹⁸ Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 112.

²¹⁹ Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 108.

²²⁰ “(Tanrı) Assur kral (dır). Erişum vekil (dir). Assur bükilmeyen bataklık sazları, basılmayan topraklar, asılmayan suyolları (gibidir). Basamaklı Kapı'da çok konuşan (yani yolan söyleyen) kimsenin ağzını ve gerisini yıkıntılar canavarı kapacak; başını çömlek gibi parlayacak; o da kırık bir saz gibi yere düşecek, ağzından sular akacaktır. Basamaklı Kapı'da yalancı söyleyenin evi yerle bir olur. Yalancı tanıklık etmek için yola çıkan kimse hakkında [Basamaklı Kapı' daki hukuki davalara bakan] [Yedi] Yargıçlar tarafından [aleyhte] hüküm verilsin; [Assur], Adad ve Bel [tanrım, onun dölünü yok etsin]; ona [...] bir yer vermesin. Bana itaat eden [kimse...] Basamaklı Kapı'ya [gittiğinde] saray naibi [ona yardımcı olsun]; tanıkları ve davacıları [saraya] [göndersin]; yargıçlar [kürsüye otursun] ve [Ass]ur[da] doğru karar verilsin.” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 109-110.

²²¹ “Evrenin kralı, kuvvetli kral, Assur kralı, Enlil-nirari'nin oğlu, yine Assur kralı Arik-den-ili' nin oğlu Adad-nirari. Hanigalbat ülkesinin kralı şartura bana isyan ettiği ve düşmanlık ettiği zaman, efendim ve müttelikim, ayrıca benim lehime

Orta Asur hükümdarı Tukulti-Ninurta döneminde Kar-Tukulti Ninurta kentinin temel yazıtı, şehrin ve Asur kültünün inşa edilmesini anlatmaktadır. Tanrı Asur'un Tukulti-Ninurta'dan bir kült merkezi kurması istemesi, Tukulti-Ninurta'nın aldığı bir kararın tanrının isteğiyle olduğunu göstermek istemesi ile ilgilidir. Metin durumu, *“o zamanlar efendim, tanrı Assur, şehrimin karşı kıyısında benden bir kült merkezi, tanrıların arzuladığı nesneyi(?) istedi ve bana tapınağını yapmamı buyurdu”* şeklinde anlatılmaktadır. Metinde tanrı Asur'un hükümdarı sevdiği ve ona Asur'un önünde bir şehir kurmasını istemesiyle devam eder. Metne göre bahsedilen yerin boş olduğu söylenir. Ardından hükümdar buraya tanrı Asur için bir şehir inşa ettiğini söyler. Bu şehire de kendi ismini, yani *“Kur-Tukuhi-Ninurta”* adını verecektir. Şehirde yaptıklarını anlattığı bölümün arkasında, tanrı Asur'a ve yüce tanrılara düzenli adak sağladığını belirtir. Hükümdarın tapınak inşası ile ilgili faaliyetleri, *“o zaman şehrim Kur-Tukulti-Ninurta'nın içine kült merkezi yaptım, bir kutsal tapınak, efendim tanrı Assur'un ikameti olarak heybetli bir tapınak inşa ettim. Oraya Ekurmeşarra adını verdim. İçini efendim, tanrı Assur'un kült tahtı olarak büyük bir zigguratla döşedim ve stelimi bıraktım”* şeklinde anlatılmaktadır.²²² Hükümdar yaptığı olaylarda tanrı Asur'un isteğini yaptığını göstermek zorundaydı, hükümdar kral olan tanrı Asur'un vekiliydi. Tanrı Asur ona ülkeye vekili olarak hükmetme yetkisi vermişti. Bunun içinde şehrin kalkındırılması, inşa faaliyetleri ve özellikle tapınak inşa faaliyetlerini yapması gerekiyordu. Bu Asur Devleti'nin ideoloji altyapılarından birisiydi. Aynı zamanda bu metin Asur Devleti'nin sadece tanrı Asur'u değil, diğer yüce tanrıları da kabul ettiklerini ve onlara adak sunulmasını sağladıklarını da göstermektedir.

Orta Asur döneminde, Asur hükümdarı olan I. Tiglat-Pilaser, 42 tane ülke fetih ettiğini iddia eder, bu ülkeleri tek bir otoritede birleştirdiğini söyler. Onlardan rehinelere aldığını ve onları haraca bağladığını anlatır. Yaptığı seferler dışında, ülkesine düşmanın ayak basmasına izin vermediğini anlatır. Bu metinde I. Tiglat-Pilaser, tanrılardan da bahsetmektedir. Tanrı Ninurta ve Palil, ona silahlarını vermiştir. Mitanni'ye yaptığı saldırının, tanrı Ninurta'nın buyruğu olduğunu söyler. Onu seven tanrı Ninurta'nın buyruğuyla 120 aslan öldürdüğünü söyler. Metnin burasından sonra tanrı Asur metne dâhil olur. Hükümdar yendiği düşmanların, tanrı Asur'un düşmanları olduğu iddiasındadır. Tanrının vekili olan hükümdarın ve devletin düşmanları, tanrı Asur'un düşmanlarıydı. Bu düşmanları egemenlik altına aldığını söyledikten sonra, Asurlu olduğunu belirttiği tanrıça İştar'ın tapınağını, tanrı Amurru'nun ve tanrı Bel-

karar veren büyük tanrılardan biri olan Assur'un emriyle, onu yakaladım ve kentim Assur' o getirdim. Ona ant içirdim, sonra da ülkesine dönmesine izin verdim. Ömrü boyunca her yıl şehrim Assur'da ondan düzenli olarak armağan aldım.” Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, 463; Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 56; Metnin devamı An, Enlil ve Ea bölümlerinde ele alınacaktır.

²²² Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 468-469; Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 67.

lapira'nın tapınaklarını yeniden inşa ettiğini belirtmektedir. Ayrıca On Tanrı tapınağının yeniden inşasını sağlamıştır. Tanrıları içeri getirdim söylemi, tapınakların tanrıların evi olarak görüldüğünü, tapınağın harap ve yıkık olduğunda tapınağı terk ettiklerini, ancak yeniden inşa edildikten sonra döndüklerini gösterir. Siyasal anlamda zor bir dönemden sonra geri siyasal anlamda güçlenmeyi yansıtmaktadır. Hükümdarların tanrılara karşı bir sorumluluğu da tapınakların inşası, tamiri ve bakımındır. Metnin devamında yıkılmaya yüz tutmuş saray ve kült merkezlerini yeniden inşa ettiğini anlatmaktadır. *“Tanrı Assur' un düşmanlarını tamamen egemenliğim altına aldıktan sonra tanrıçam Assurlu İştar'ın harap olmuş tapınağını, tanrı Amurru tapınağını, tanrı Bel-lapira tapınağını, On Tanrı tapınağını, şehrim Assur'un tanrılarının tapınaklarını yeniden inşa ettim (ve) tamamladım. Tapınakların girişlerini açtım (ve) efendilerim büyük tanrıları içeri getirdim. Yüce varlıklarını memnun ettim. Ülkemin bölgelerindeki, atalarımın zamanından beri zor dönemlerde terk edilmiş, harabeye dönmüş, yıkılmaya yüz tutmuş sarayları, büyük kült merkezlerini yeniden inşa ederek tamamladım.”*

Metinde saray ve kült merkezlerinin yeniden inşa edilmesine özellikle dikkat çekilmesi ilgi çekicidir. Mezopotamya'daki en eski kurumlar tapınaklardır, daha sonra kurlmakla beraber saraylar da eski ve devlet için vazgeçilmez kurumlardır. Sümer bölümünde Lagaş kentini anlatırken sarayın tapınak mallarına nasıl hâkim olduğunu anlatmıştı. Özellikle Asur'da saray, tapınaklardan daha güçlü olmuşlardır. Tapınak idareleri de tamamen saraya bağlıydı. Babil'de ise durum biraz farklıydı. Metnin devamında ise I. Tiglat Pilaser, tanrı Asur'un desteğiyle topraklara hâkim olduğunu, bu topraklardan ganimetler elde ettiğinden bahseder. Ayrıca tanrı Asur ve Ninurta, ona geyik ve keçiler verdiğinden söz edilir. Tanrı Asur'a yeni doğmuşları gönüllü olarak bağışladığını söyler, metnin ilgili bölümü şöyledir: *“Efendim, tanrı Assur'un desteğiyle egemen olduğum topraklardan elde ettiğim ganimetlerden at, öküz (ve) eşek sürüleri bir araya getirdim. Ayrıca beni seven tanrılar Assur ile Ninurta'nın yüksek sıradağlarda bana vermiş oldukları nayalu-geyiği, ayalu-geyiği, gazel, dağ keçilerini denetim altına aldım ve sürüye soktum. Koyun sürüleri gibi hepsine numara verdim. Her yıl efendim, tanrı Assur' a verdiğim kusursuz kurbanlarla birlikte yeni doğmuşları onlara gönüllü bağışladım.”*

Tanrı Asur'a kusursuz kurbanlar sunduğunu anlattıktan sonra metinde yeni ağaç ve meyve türlerinin Asur'da dikildiği anlatılır. Ordusuna daha fazla at ve toprak sağladığını da ekleyerek ülkeye refah ve güvenliği getirdiğini belirtir. Metinde I. Tiglat-pilaser gittiği yerlerde tanrı Asur ile tanrı Ninurta'nın ona kılavuzluk ettiği ve tanrı Asur'un tüm düşmanlarını mahvettiği anlatılmaktadır. Metnin bu bölümü şöyledir: *“Tiglat-pilaser, ulu prens, nereye*

(gitmeyi) dilerse tanrılar Assur ile Ninurta ona daima kılavuzluk etti ve tanrı Assur'un bütün düşmanlarını tek tek takip edip bütün asileri mahvetti."²²³

Orta Asur dönemi Asur hükümdarı I. Tiglat-Pilaser'in bu metninde tanrılar hükümdara buyruklar vermiştir, en azından hükümdarın iddiası o yöndedir. Çünkü hükümdarın yaptıklarını tanrıların isteğine göre yaptığını göstermesi gerekirdi. Asur Devleti'nin düşmanları doğrudan tanrı Asur'un düşmanları olarak görülmektedir ve tanrıların yardımıyla yenilmişlerdir. Hükümdarın tapınak inşası ve bakım görevini gösteren bir metindir. Ülkeyi tanrıların yardımıyla refaha kavuşturmuştur. Bu faaliyetler, tanrının vekilinden beklenen icraatlardır. Ülkeye refah ve güvenliği getirmesi gerektiği açıktır. Hükümdar bunları yaparken tanrıların yardımını almalıydı, tanrıların yardımı içinse onların yaşayacağı yere bakmalı, onlara kurbanlar kesmeliydi. Bunları gerçekleştirdiği içinde I. Tiglat-Pilaser'i tanrı Asur ve tanrı Ninurta asla yalnız bırakmadı ve düşmanlarını yok ederken yardımcı oldular. Bu Asur'un ideolojik iddiasının yansımasıdır.

Yeni Asur döneminde kral ve halk, tanrı Asur ve Asur Devleti için savaşıyordu. Kralın her yıl ordusuna önderlik etmesi, tanrı Asur'a karşı bir sorumluluğuydu. Bu Asur'un ideolojik iddiasıydı, yoksa her yıl sefer meydana gelmemekteydi. II. Sargon, aktif bir şekilde savaşlara katılmaktaydı, savaşta ölmesi, tanrıların ona verdiği bir ceza olarak algılandı.²²⁴ Asur'un hükümdarı tanrı Asur'un temsilcisiydi. Hükümdar tanrı Asur adına dünyaya düzen getirmeliydi. Hükümdar, tanrı Asur'un temsilcisi olduğu için sorumluluklarından birisi de tanrı Asur'un kültlerini desteklemektir. Asur eyalet sistemi ile diğer bölgeleri Asur'un himayesine kattıklarını iddia etmekteydiler. Asur bunu ideolojik olarak dile getirirse de ele geçirdiği yerlerde doğrudan tanrı Asur'a tapım ile ilgili zorlama olduğuna dair kanıt bulunmamıştır. Ele geçirilen yerlerin, Asur devletine itaat etmesi bekleniyordu.²²⁵ Mısır'da Asur'a karşı faaliyet gösteren Tarku isimli birine "tanrısız" denir. Bu metin Asurbanipal döneminde yazılmıştır. Asurbanipal, Mısır'a Tarku ile savaşmaya gittiğini, Asur, Sin ve diğer tanrıların kendi tarafında olması ile mücadeleyi kazandığını belirtir. Burada Asur bağlılık edenlerin tanrılara yemin ettiklerini ama bu yeminlerini çiğnedikleri söylenir. Tanrı Asur, metinde "tanrıların kralı" olarak geçmektedir; tanrıların kralı Asur'un "*laneti onları, kudertli antlarına karşı günah işlemiş olanları*" bulunduğu söylenir.²²⁶

²²³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 470-472.

²²⁴ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 203.

²²⁵ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 214-215; 228-229.

²²⁶ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 225.

Asur hükümdarı tanrının vekili ve tanrının seçtiği olarak kutsal birisiydi. İdeolojik anlamda, Asur hükümdarı, kendisine ganimet elde etmek için seferlere çıkmazdı. Elde edilen servetin, başta tanrı Asur olmak üzere tanrıların onurlandırılması için kullanıldığı anlatılmaktadır. Asur hükümdarı Assur-dan'ın Asur stratejisini ve Asur ideolojisinin temel modelini oluşturduğu söylenmektedir.²²⁷

Yeni Asur Dönemi hükümdarı Assur-dan'ın yazıtına ona karşı hareket eden birisini anlatmakla başlar. Efendisi olduğunu söylediği tanrı Asur'un onu desteklediği için ordusu ile düşmanın üzerine yürüyebildiğini söylemektedir. Diğer Asur metinleri gibi Asur hükümdarı, yaptığı faaliyetlerde tanrı Asur'un desteğini aldığı iddiasındadır. Tanrı Asur'un desteğini alarak düşmanlarını yener, değerli ganimetler elde eder. Asur'a karşı düşmanlık edenlere karşı hükümdar, tanrı Asur'un vekili olarak şiddetli bir cezacı konumundadır. Bu şiddetin arkasında tanrı Asur'un buyruğu vardır, tanrı Asur'un buyruğuyla düşmanını yenilgiye uğratmış ve ganimetleri ülkesine getirmiştir. Hükümdarın düşmanlarını cezalandırmasının buyruğu tanrı Asur'a atfediliyordu.²²⁸

Yeni Asur hükümdarı Assurbanipal'in taç giyme ilahisi, güneş tanrısı Şamaş'ın dört bir yana da hükümdarın önderliğini yükseltmesi isteğiyle başlar. Hemen ardından, *“sa[na ruh] vermiş Assur ömrünü ve yıllarını uzatsın! Ayaklarının altındaki toprakları genişletsin!”* denilir. Metin ne kadar tanrı Şamaş ile başlasa da asıl önemli karakter, tanrı Asur'dur. Tanrı Şamaş'ın ve tanrı Asur'un onun hâkimiyetini genişletmesi istenir. Asur ideolojisinin klasik formu bu metinde görülmektedir. Bu form, *“Assur kraldır-gerçek kral Assur'dur! Assurbanipal, Assur'un kendi eliyle yarattığı [temsilcisi]dir”*²²⁹ şeklinde verilmiştir. Metnin devamında Assurbanipal'in ülkesinin tanrıların gözüne hoş gözükmesi istenmektedir. Tanrılardan hükümdara belagat, anlayış, doğruluk ve adalet bahşetmesi istenir. Asur halkının ucuza alışveriş yapabilmesi, Asur'da uyum ve barışın eksik olmaması da istenmektedir. Metnin burasında Asur'un ideolojik formu, *“Assur kraldır-gerçek kral Assur'dur! Assurbanipal, Assur'*

²²⁷ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 134.

²²⁸ *“[Tahta çıktığım yıl (ve)] krallığımın ilk yılında, kraliyet tahtına [ben asilce çıktıktan] sonra, [...] Yausa[...] kendi gücüne güvenerek çıkageldi (ırmak boyundan), yanlarında[...] da getirmişlerdi(?). Efendim Assur'un desteğiyle [ben] topladım [...savaş arabalarımla askerlerimi]. Ekal-pi-nari şehrindeki cephaneliklerini yağmaladım [...] (ve) [onları ağır bir yenilgiye] uğrattım. Sağ kalanları kılıçtan geçirdim. [Büyükbaş hayvan sürülerini?] {ve} saymakla bitmeyen koyun sürülerini onlardan [kaçırdım]. Onların [şehirlerini?] sakinleriyle birlikte [ben] ateşe verdim. Aramilerden [değerli ganimetler?] getirdim. [Atam Assur'un] kralı Salmeneser'in zamanından [beri . . .] kasıp kavurmuş [Assur halkını?] . . .]ve katletmiş [...] bu insanların{?} [ogullarıyla kızlarını?] hepsini(?) sattım; efendim [Assur'un] buyruğuyla esir aldım, [onları] büyük bir [yenilgiye] uğrattım, ganimetlerini, [mallarını, büyükbaş hayvan sürülerini {ve} koyun sürülerini kaçırđım {ve} {onları} [getirdim] şehrim [Assur...] .”* Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 133.

²²⁹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 169-

*un kendi eliyle yarattığı [temsilcisi]dir*²³⁰ tekrar edilir. Tanrıların hükümdara doğru ruhu vemesi ve onu her daim kutsaması istenmektedir. Hükümdarın döneminde bolluk ve rafahın olması ve hükümdarın önceki hükümdarlara göre daha fazla namı olması istenir. Metnin sonunda tüm tanrıların toplanarak Assurbanipal'i kutsaması istenir. Tanrıların ona hükümdarlığı vermesi metinde, “*Eline savaş silahını verin, ona kara kafalı insanlar verin ki çobanları olarak onları gütsün*”²³¹ şeklinde ifade edilir. Asur'da hükümdarlık tanrılar tarafından verilir, hükümdar tanrılar sayesinde iyi bir yönetim sergiler ve yine hükümdar sayesinde düşmanlarını yenerdi. Asur'un dayandığı ideoloji buydu.

Yeni Asur hükümdarı Eserhaddon'un Urartu seferine dair metinde, tanrı Asur'un sözlerine kulak asılmadığı, saygı gösterilmediği, hırsızlara, haydutlara ve kan dökenlere ev sahipliği yapıldığı söylenmektedir. Metinde Asur tam olarak, “[...]kim tanrıların kralı Assur'un sözlerine kulak asmadıysa, efendime saygı göstermediyse[...] haydutlar, hırsızlar ya da her kim suç işleyip kan döktüyse [...]”²³² bağlamında yer alır. Tanrı Asur'a saygısızlık yapıldığı için, Urartu Devleti uyarılır. Urartu'nun Asur hükümdarına verdiği cevap, Asur'da hoş karşılanmadı ve Urartu seferine çıkıldı. Urartu'ya acıma ve merhamet gösterilmediği vurgulanmıştır. Bu metinde de kralın askeri bir faaliyeti tanrıya karşı yapılan saygısızlık olarak verilmiştir. Asur Devleti tüm faaliyetlerini bir şekilde tanrı Asur'a ve tanrılara bağlamaktaydı.

Yeni Asur Dönemi'nde Asur, yenilgiye uğrayan düşmanlarına tanrıların kralı Asur'un huzurunda hazırlandığı antlaşmaları gözetmesi istenirdi. Söz konusu talimat, “*tanrıların kralı Assur'un mühriyle damgaladığı ve senin kendi tanrınmış gibi huzurunda hazırlanan [bu antlaşma tabletini] gözeteceksin.*”²³³ şeklinde düzenlenmekteydi. Tanrı Asur'un diplomatik metinlerde, birazda zorunlu olarak, düşmanın kendi tanrısıymış gibi görerek, antlaşmayı gözetmesi isteniyordu.

Yeni Asur hükümdarı II. Sargon metinde tanrı Nanna ve tanrıça Ninmenna'nın desteği, “[...] efendisini seven, kendi rızasıyla(?)[...] çorak toprakları yerleşime açarak dikkatini [...] tanrı Nanna'nın bütün halkına(?) çeviren, [...] krallığını tanrıça Ninmenanna'nın göklere çıkardığı zayıflara eziyet edemeyen, acizleri bolluğa kavuşturabilen gerçek kral (Sargon)” şeklinde tasvir edilir. Eskiden Ninova'da yaşayanların Enlil'in tebası olduğu belirtilir. Sargon bu durumu, “*Magganuba şehri, [...] Ninova muntkasında, [...] ormanları(?), sulak arazileri*

²³⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 170.

²³¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 170.

²³² Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 172.

²³³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 175.

içinde bir kale gibi uzanan şehir [...] nadasa bırakılmış, otlaklarında[...] benden önce Assur' a krallık etmiş ve Enlil'in tebaasına hükmetmiş eski beylerin yasadığı Ninova(?) halkının hayatı[...] aralarından hiç kimse[...] toprakların nasıl yerleşime açılacağını bilmemişler” şeklinde tesvir eder. Kendi zekâsını öven Sargon, Ea tapınağını ve yeni bir şehir inşa ettiğini, *“engin zekâmla tasarladığım planla[...] bir şehir ve Ea tapınağı inşa edilmesini buyurdum[...] yeniden inşa ettiğim şehrin [...] içine [...] yerleştirdim ve adına Dur Şarrukin dedim”* şeklinde anlatmaktadır. Ardından Asur hükümdarı Adad-nirari döneminde Asur ve Bau'ya sunulacak adaklar için koyulan vergiden bahsedilmektedir. Metinde bahsedilen yerleşimin tarlaya dönerek, orada yaşayan insanların çıkarıldığı anlatılmaktadır. Fırıncılar kasabası olarak alınan insanların elinde alınan topraklar yerine yeni toprakların verildiği anlaşılmaktadır. Metnin bu kısmında tanrı Asur, Sargon'un ağzından *“adımı veren, krallığının serpilmesini ve ordularımın övülmesini sağlayan efendim Assur”* olarak tasvir edilir. Asur hükümdarı tanrı Asur'un buyruğuna hürmet ederek, Ninova'daki kült personelinin bulunduğu kasabadaki tarlaları boşalttığını söyler. Metinde bu toprakların verildiği isimler tek tek sayılır. III. Adad-nirari'nin Assur'a adadığı mısırı bir kez daha teyit ettiğinden bahseder. Arazi hakkında metinde *“o arazinin mısır vergileri toplanmayacak, soman vergileri alınmayacak, Assur için mısır lemin etsin diye bunlardan hep muaf olacak”* denilir. Tanrı Asur'a verilen adakların kesilmemesi gerektiği de *“böylece Assur'un adakları kesilmemeli, daha önceki kralın emrine hürmeten tableti kraliyet mührümlle damgaladım ve onlara verdim”* denilerek, arazinin verildiği kişilere sorumluluk yüklenmişti. Tanrı Asur'un Asur hükümdarı Sargon'a verdiği korkuyla, tapınağa layık olmak için, adakları arttırdığını söyler. Asur'un temsil ettiği tanrısal düzeni göstermek hükümdarın göreviydi. Bu durum metinde *“dünyaya yol göstermek”* olarak kendisini gösterir.

M.Ö. 7. yüzyılda, Babil'in kent tanrısı olan ve tanrıların efendisi olarak Enlil'in yerini almış olan tanrı Marduk ile tanrı Asur birleştirilmeye çalışılmıştır. Tanrı Asur, Enuma Eliş'in Asur versiyonunda baş tanrı olarak tanımlanmış ve Asur'a Mezopotamya tanrılarının tapınakları yapılmıştı. Bu tapınaklar içerisinde en görkemli olanı tanrı Asur'un tapınağıydı.²³⁴

2.2.2. TANRI MARDUK

Hammurabi döneminde hükümdarlar Marduk'un buyruğuyla hareket ettikleri söylenmeye başlamışlardır. Hammurabi Marduk'un buyruğuyla yasalar hazırlamıştır. Marduk'un dileklerini gerçekleştirdiğini iddia etmiştir. Bunları yaparak tanrı Marduk'un

²³⁴ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 142.

kalbini kazanmıştır. Onun sayesinde halkının refahını sağlamış, ülkeyi adalete kavuşturmuştur. Bu iddiaları Hammurabi yasalarında görülmektedir:

“Ben, krallardan çok üstün olan kral -sözlerim iyi seçilmiş, çabam benzersizdir. Güneş tanrının, yer ve göğün büyük yargıcının buyruğuyla adaletim ülkede görülür olsun; Marduk'un (Babil'in koruyucu tanrısı) buyruğuyla yazdıklarımı ortadan kaldıran kimse olmasın; sevdiğim Esagila' da (Marduk 'un Babil'deki tapınağı) adım sonsuza dek minnetle anılsın.

Zarar gören ve adli davaya karışan bir yurttaş "adaletin kralı" (denen) heykelimin önüne gelsin, yazılı stelimi okusun, stel onun yasal durumunu anlasın, hukuki kararı görsün, kalbi ferahlasın (ve desin ki); Hammurabi halkın gerçek babası gibi varlık gösteren efendim, kendi efendisi Marduk'un buyruğuyla yönetmiş, gökte ve yerde Marduk'un dileğine erişmiş, efendisi Marduk'un kalbini kazanmış ve sonsuza dek halkının refahını sağlamış, ülkenin adalete kavuşmasına yardım etmiştir" -bunu söylesin ve efendim Marduk ve hanımım Sarpantium'un (Marduk'un eşi) huzurunda bana bütün kalbiyle minnet etsin. ”²³⁵

Hammurabi Dönemi'nde tanrı Marduk, Eridu teolojisine eklenmiştir. Enki/Ea'nın oğlu olarak görülmüştür ki, bu durum Enuma Eliş'te bile devam edecektir. Birçok tanrı Marduk ile kaynaştırılmıştır. Marduk'un oğlu Nabu'nun panteona dahil edilmesinde böyle bir durum gerçekleşmiştir. Borsippa tanrısı Tutu, tanrı Marduk ile birleştirilmiş ve Borsippa'nın tanrısı Nabu, tanrı Marduk'un oğlu olarak görülmüştür.²³⁶

Hammurabi Dönemi'nde gözde olmaya başlayan tanrı Marduk'un, asıl olarak Kassit Dönemi Babil'inde öneminin arttığı görülür. I. Muşili, I. Tukulti-Ninurta ve Kutir-Nahunte döneminde Babil ele geçirilmişti. Marduk kehaneti ismi verilen metinde, Marduk, Babil'den ayrıldı olarak gösterilmiştir. Hatti, Asur ve Elam'a gitmek üzere ayrıldığı belirtildiği için, mezkûr kralların Babil işgalinin, mitsel yorumu olarak görülmektedir. Kassit kralları, metinlerde Marduk'un heykelini geri getirdikleri işlemişlerdir. Kassit kralı Agum'un ilk heykeli kurtaran olduğu söylenmektedir. I. Nebukadnezar'ın Elam'dan heykeli getirdiği bilinmektedir.²³⁷ Babil Yaratılış Destanı, M.Ö. 12. yüzyılda Babil'in tanrısı Marduk'un tanrıların efendisi konumuna getirilmesini işler. Aynı zamanda metnin amacı, dönemin siyasal olarak, tüm önemli kentlerin, tek bir sisteme dâhil edilerek yönetilmesini içermektedir. Dönemin önemli dini kentleri ve diğer kentlerin tanrılarının Marduk'un hâkimiyetini kabul

²³⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 146.

²³⁶ Jursa, *a.g.e.*, s. 100-101.

²³⁷ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 158; Hrouda, *a.g.e.*, s. 119.

etmesi, aynı zamanda da yeryüzünde Babil'in siyasal üstünlüğünün kabul edilmesini temsil etmektedir.²³⁸

Babil'in en önemli dini metni olan Enuma Eliş yani Babil Yaratılış Destanı'nın başını tanrı Ea bölümünde daha ayrıntılı olarak anlattık. Tanrı Apsu ve Tanrıça Taimat ilk tanrılardı ve ardından Lahmu-Lahamu, Anşar-Kişar, Anu ve Ea ile tamamlanan tanrıların yaratım süreci anlatılmıştır. Tanrı Apsu, yeni tanrıların gürültüsünde rahatsız olarak yok etme planları yapar ama bilge tanrı Ea'nın durumu fark etmesi ile tasarısını gerçekleştiremez. Tanrı Ea, tanrı Apsu'yu öldürür ve bedeni üzerine evini kurar. Bu evde tanrıça Damkina ile beraber, tanrı Bel'i yani tanrı Marduk'u yaratırlar. Tanrı Marduk'un mitte birçok özelliği sayılır, vurgulanmak istenen diğer tanrılardan daha ulu olduğudur. Tanrı Anu onu mükemmel kılmış ve ilahi gücünden vermişti. On tanrının halesini başında toplamıştı. Tanrı Anu dört rüzgârı yaratarak eline verdi. Tanrı Marduk, tozu toprağı kaldırıp, fırtınalar çıkardı. Tanrıça Taimat'ın huzuru kaçmış, telaş içindeydi. Tanrıça Taimat'ın çevresindekiler, tanrı Apsu'nun ölümünden dolayı onu kışkırttılar, ona “savaş aç, intikamını al” dediler. Tanrıça Taimat sözlere kanarak, intikam almak için harekete geçti, kendi yanında bazı tanrıları topladı, yaratıklar yarattı ve Kingu'yu tanrılar meclisinde yükseltti. Ona, “en yüce sensin, sevgilim sensin” dedi. Ardından kaderler tabletini vererek, “kimse sözlerin saptıramayacak, sen ne dersen o olacak” dedi. Birinci tablet Kingu'nun tanrı Anu gibi olduğunu belirterek ve kaderlerini belirlemesi ile son bulur.²³⁹

Enuma Eliş metninde tanrıça Tiamat ve Kingu'nun karşısına çıkmaya kimsenin cesareti yetmez. Tanrı Ea'nın cesaretlendirmesi ile tanrı Marduk, tanrı Anşar'ın karşısına çıkar. Tanrı Anşar'a, “*ey babam, korkudan susmayın emredin söyleyin! Ben giderim, istediklerinizi yaparım! Ey Anşar, korkudan susmayın, emredin söyleyin! Ben giderim istediklerinizi yaparım! Kim size savaş açmaya kalkıştı? Tiamat denilen o kadın mı size saldıracak? Ey babam, ey ulu yaratan, sevinin ve mutlu olun! En yakın zamanda Tiamat'ı ayaklarınızın altına alacaksınız! Ey Anşar, ey ulu yaratan sevinin ve mutlu olun!*” der. Tanrı Anşar ise tanrıça Tiamat'ı yenmesini ister, tanrı Marduk bu sözlerden cesaret alır. Tanrıça Tiamat'ı yenmek için bir şartı vardır. İkinci tablet Tanrı Marduk, Tanrı Anşar'a, “*ey tanrıların kudretlisi ve büyük tanrıların kaderi, eğer sizin intikamınızı alacaksam, Tiamat'ın hakkından gelip sizi kurtaracaksam, bir meclis kurun ve bana şanlı bir kader tayin edin, Ubşu'ukinna'da rahat oturun! Artık sizin değil benim sarf*

²³⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 443.

²³⁹ Enuma Eliş, s. 6-9; Enuma Eliş'te tanrılar silsilesi için ayrıca bkz. Carolina Lopez-Ruiz, *Tanrılar Doğduklarında: Yunan Kozmogonileri ve Yakındoğu*, (Çev. Hamidiye Koyukan), İthaki, İstanbul 2012, s. 108; Kingu'nun yüceltilmesi hakkında ayrıca bkz. Cossin, “Tanrısal İktidar”, s. 1054.

ettiğim sözler kader olsun! Ben ne yaparsam kimse değiştirmesin! Ağzımdan çıkan hiçbir söz silinmesin, değiştirilmesin!” diyerek şartını belirtmesi ile sona erer.²⁴⁰

Enuma Eliş’in üçüncü tableti, tanrı Anşan tarafından büyük tanrıların toplanması buyruğu ile başlar. Onlardan, tanrıların intikamını alacak olan tanrı Marduk’un kaderini tayin etmeleri ister. Tüm olaylar bu toplantıda tekrar anlatılarak, tanrı Marduk’un isteğine konu gelir. Tanrı Anşan tanrılara, “derhal onun kaderini tayin edin! Gitsin ve güçlü düşmanımıza meydan okusun” der. Bütün tanrılar korkuya kapıldılar, ‘eyvah’ dediler. Şenlikte neşelenerek, “intikamlarını alacak olan Marduk’un kaderini tayin ettiler.” Üçüncü tablet yaşananların tekrarı ile doludur ve tanrı Marduk’un kaderinin tayin edildiği söylenerek son bulur ama daha tanrı Marduk’un kaderinin ne olacağından bahsedilmez.²⁴¹ Dördüncü tablet ise tanrı Marduk’a gösterişli bir taht yapılması ile başlar. Ata tanrıların önünde tanrı Marduk tahta geçer. Tanrılar ona, “büyük tanrılar arasında en yüce olan sensin! Eşsiz kaderin var, senin buyruklarından üstün buyruk olmayacak!” derler. Bu kısım bir kez daha benzer şekilde tekrarlandıktan sonra, “şu andan itibaren emirlerin değiştirilmeyecek! Yüceltmek de küçük düşürmek de senin elinde! Sözün kalıcı ve sözüne güvenilir, buyruğuna karşı gelinemez! Hiçbir tanrı senin çizdiğin sınırı aşmaz! Tanrıların kutsal yerlerinin bakımı yapılınsın! Tapınaktaki odalar senin kutsal mülkiyetin! Marduk’sun sen, intikamımızı alacaksın! Sana evrendeki her şey üzerinde egemenlik verdik! Mecliste yerine otur ve sözün yüceltilsin!” denir. Bu açıkça tanrı Marduk’un tanrıların efendisi seçilmesinin formüle edilmişidir. Tanrı Marduk’un tanrıça Tiamat’dan tanrıların intikamını alabilmesi için, tanrıların efendisi seçilmesi gerekiyordu. Ancak böylece bu güce ulaşabilirdi. Tanrı Marduk’un emir vermesi ata tanrıları sevindirdi ve “Marduk kraldır” dediler. Düşmanı yani tanrıça Tiamat’ı yenebilmesi için tanrı Marduk birçok silah ve güçle donatıldı. Böylece tanrı Marduk’un kaderi tayin edilmiş oldu. Tanrı Marduk silahlarını kuşandı, rüzgârlarını ve tanrı Anu’nun hediyesi ağını aldı. Tanrıça Tiamat’ın yenilmesi için tanrılar tanrı Marduk’un arkasından gittiler. Tanrı Marduk ve tanrıça Tiamat karşılaştılar, aralarında kısa bir konuşma sonrası savaş başladı. Tanrı Marduk önce tanrıça Tiamat’ı yendi, ardından kaçışan destekçilerini yendi ve en son olarak tanrı Anu seviyesine çıkarılmış olan Kingu’yu yendi. Kingu’nun elinden kaderler tabletini aldı, mühürleyerek karnına bastı. Tanrıça Tiamat’ın cesedinin kafasını ezdi, damarlarını parçaladı. Tanrılar memnundu, tanrı Marduk’a hediyeler verdiler. Tanrı Marduk bir yandan dinleniyor, diğer yandan tanrıça Tiamat’ın cesedini ne yapacağını düşündü. Tanrıça Tiamat’ın cesedini ikiye bölerek, bir yarısını gökyüzü olarak

²⁴⁰ Enuma Eliş, s. 18-19.

²⁴¹ Enuma Eliş, s. 23-28.

yukarıya serdi, Apsu'yu, Eşgalla ve Eşarra'yı yaptı. Tanrı Anu, tanrı Enlil ve tanrı Ea'yı tapınaklarına yerleştirdi. Dördüncü tablette, tanrı Marduk'un kaderinin tayin edilmesi ve tanrıça Tiamat'ı yenmesi anlatılır. Tanrıça Tiamat'ın cesedi ile gökyüzünü oluşturması ile son bulur.²⁴²

Beşinci tablet, tanrı Marduk'un büyük tanrılar için evler inşa etmesi ile başlar. Tanrı Marduk'un faaliyetleri ile devam eder. Herkesin ona itaat etmesi için tanrı Enlil ve tanrı Ea'nın göksel evlerini kendi evinin yanına kurmuştur. Ay tanrısı Nanna'yı yaratan ve geceyi ona emanet eden yine tanrı Marduk'tur. Ay tanrısı Nanna ve güneş tanrısı Şamaş'ın kaderlerini tayin eder. Tanrı Şamaş ile ilgili olan bölüm ve biraz daha ilerisi eksiktir. Metin okunmaya başladığı zaman tanrıça Tiamat'ın cesedi ile bir şeyleri yarattığı anlaşılmaktadır. Bunlardan en ilginçlerinde biri tanrıça Tiamat'ın iki gözünden Fırat ve Dicle'yi akıtmasıdır. Tanrıça Tiamat'ın diğer yarısını dümdüz ederek yeryüzünü meydana getirdi. Tanrı Marduk, Göğe ve yere şekil verdi. Tanrı Ea'ya büyük yetkiler ve tanrı Anu'ya kaderler tabletini sunması ve diğer yaptığı faaliyetlerden dolayı ata tanrılar memnundu. Tanrıça Tiamat'ın cesedinden yaptığı harikalardan dolayı onu tebrik ettiler. Tanrı Anşar tanrı Marduk'u kucaklayarak onu "Muzaffer Kral" ilan etti. Tanrı Anu, tanrı Enlil ve tanrı Ea, tanrı Marduk'a hediyeler verdi, annesi tanrıça Damkina onu sevgiyle selamladı. İgugu tanrıları ve Annunaku tanrıları ona bağlılıklarını sundular. Tanrı Marduk'un karşısına geçerek, "o kraldır" diyorlardı. Tanrı Marduk'a krallara layık davranıldı. Ardından tanrı Lahmu ve tanrıça Lahamu İgugu tanrılarına, "*eskiden Marduk sevgili oğlumuzdu, şimdi o sizin kralınız, buyruklarına uyun!*" dedi. Hep bir ağızdan tanrı Marduk'a, "*bundan böyle tapınağımızın hamisi sensin! Sen ne buyurursan biz yapacağız*" derler. Tanrı Marduk ise Babil'i inşa edeceğini, gökten aşağıya buradan inileceğinden bahseder. Babil, tanrıların dinlenme yeri, şölen yapacakları bir mekân olacaktır. Beşin tablet, Babil'in yapımı ile ilgili net olmayan satırlar, tanrı Marduk'un tanrıları tanrıça Tiamat'dan kurtarması ve son olarakta tanrı Marduk'un planı yaptıktan sonra tanrıların "biz de işçileri oluruz" demesi ile son bulur.²⁴³

Altıncı tabletin başından, diğer tanrıların çalışmak konusunda çekinceleri olduğu ama tanrı Marduk emrederse, işçi olmayı kabul edeceklerini söyledikleri anlaşılmaktadır. Fakat tanrı Marduk'un aklına bir fikir gelir. Tanrı Ea'ya bu konudaki fikirlerini anlattı. Kan ve kemikleri bir araya getirerek insanı yaratacağını söyler. İnsanın yaratılma amacı, tanrıların dinlenebilmesi için tanrıların işinin insanlar tarafından yapılacak olmasıydı. Tanrı Ea, tanrı Marduk'a bir

²⁴² Enuma Eliş, s. 31-36.

²⁴³ Enuma Eliş, s. 39-44; Tanrı Marduk'un kral ilan edilmesine dair bkz. Cossin, "Tanrısal İktidar", s. 1054.

tanrının kurban edilerek ondan insanların yaratılmasını tavsiye eder. Tanrı Marduk diğer tanrıları toplayarak, savaşı başlatan Kingu'nun kanından insanın yaratılması kararı alındı. Tanrı Marduk ve tanrı Ea, Kingu'nun kanından insanı yarattı. İnsanın yaratılmasının ardından, tanrı Marduk Anunnaku'ları aşağı ve yukarı olmak üzere ikiye ayırdı. Üç yüzü yukarıdaki düzeni koruyacak, üç yüzü ise yeryüzündeki düzeni koruyacaklardı. Tanrı Anu'nun buyruklarını korumak için onlar görevlendirilmişti. Tanrılar Anunnaku'lar, tanrı Marduk'a hak ve özgürlüklerini verdiği için bir tapınak inşa etmek istediler. Tanrı Marduk'da onların aradığı işin Babil inşa edilmesi olduğunu söyledi. Babil'de bir yıl boyunca inşaat faaliyeti oldu. Esagil tapınağı, Apsu zigguratu, Anu, Enlil, Ea ve Marduk için ev yapıldı. Tanrı Marduk, ata tanrılar için bir şölen vererek, Babil'in onların evi olduğunu ilan etti. Tanrılar arasında şölen yapıldı, gökyüzü ve yeryüzü aralarında bölüştü. Kaderleri tayin edecek tanrılar görevlendirildi. Büyük tanrılar, tanrı Marduk'un kaderini yüceltip ona itaat ettiler. Tanrı Marduk'a tanrılar üzerinde egemenlik hakkı verdiler. Gökyüzü ve yeryüzü tanrılarının efendisinin tanrı Marduk olduğu kabul edildi. Tanrı Marduk'un, tanrılar ve insanların yapması dilenen uzun bölüm ile altıncı tablet sona erer. Amaç, tanrı Marduk'un yüceliğini ve tanrılarının efendisi olduğunu anlatmaktır.²⁴⁴

Enum Eliş'in yedinci tabletinde tanrı Marduk'un tanrılarının efendisi olduğu vurgulanır. Hiçbir tanrı, tanrı Marduk'un dengi değildir. Tanrılar arasında en güçlüsü tanrı Marduk'tur. Tanrılar, tanrı Marduk'u saygı ve korkuyla dinler. Tanrı Marduk, tanrılar için gökyüzünü yaratandır. Tanrı Marduk zenginlik ve bereket verendir. Tanrı Marduk, düşmanlarını yenen ve onlara merhamet edendir. Tanrı Marduk, karabaşları yani insanları yaratandır. Her şeyi düzenleyen tanrı Marduk, doğru ile yalanı ayırandır. Tanrı Marduk bilge ve geniş anlayışlıdır. Tanrı Marduk'tan başka hiçbir tanrı akıllıca bir şey yaratamaz. Tanrı Marduk, tanrılar koyunmuş gibi onlara çobanlık edendir. Yedinci tablette tanrılar onun elli ismini sayarlar. Büyük tanrılar, tanrı Marduk'u yüce kırlarlar. Yedinci tablet, Enuma Eliş'in tanrılarının kralı Marduk'un gelecek kuşaklar arasında anılması için yazıldığı ve saklandığını, ayrıca nerede su içilirse tanrı Marduk'un adının anılması isteği ile son bulur. Metnin devamı olsa da eksik kısımlar olmasından dolayı anlam tam olarak anlaşılmamaktadır.²⁴⁵

Elam hükümdarları Şutruk-Nahhunte ve Kudur-Nahhunte zamanında Elam'ın Babil'e saldırıları ve ele geçirerek vali atamaları bir kraliyet yazıtında konu olarak işlenmiştir. Şutruk-

²⁴⁴ Enuma Eliş, s. 47-53.

²⁴⁵ Enuma Eliş, s. 57-63.

Nahhunte'nin faaliyetleri ve yerine oğlunun geçmesi, “[Sutruk-Nahhunte] Zababa-şumiddina'yı kovdu, hükümdarlığını ortadan kaldırdı [krallığı] ilk doğan Kudur-Nahhunte'ye [devretti]” olarak anlatılmıştır. Tahtta çıkmış olan Kudur-Nahhunte'nin atasından daha fazla suç işlediği söylenmektedir. Babil halkını ezdiği ve kült merkezlerini silip süpürdüğü anlatılmaktadır. “Yüce Marduk'u majestelerini tahtından kaldırdı” ifadesi, muhtemelen Marduk heykelinin Elam'a götürülmesini tasvir etmektedir. Metin Babil'e Elam tarafından atanan valinin, Babil'i olmadığı, “Marduk'un düşmanı” olduğu söylenir.²⁴⁶

Orta Asur Dönemi'nde Babil hükümdarı IV. Kaştilaş'ı (1242-1235) yenen Asur hükümdarı Tukulti-Ninurta, tanrı Marduk heykelini Asur kentine getirdi ve bu zamandan sonra tanrı Marduk, Asur'daki önemli tanrılardan birisi haline gelmiştir. Asur askeri faaliyeti kazanmış ama tanrı Marduk'un heykelini getirerek, Babil kültüründen etkilenmeye başlamıştır.²⁴⁷

Orta Asur döneminde Asur hükümdarı Asur-ubalit zamanında yapılan bir inşa faaliyetinin yazıtından Marduk'un ismi geçmektedir. İnşa faaliyeti, kraliyet yazıcısı tarafından gerçekleştirilmiştir. Belki de ismi geçen şahıs bir Babillidir. Kendisini tanrı ve kralın kutsadığı iddiasındadır. Marduk'un tapınağının gölgesine binayı diktiğini söyler. Metnin burasında Marduk'un efendisi olduğu, Marduk kusursuz bilgeliği sayesinde, kendisinin evinin seçkin hale geldiğini söyler. Evin nasıl yapıldığını anlattıktan sonra, Marduk'un eve bakamasını, emeklerinin karşılığının ödüllendirilmesini ister. Marduk'un evini daimi kılmasını ister. Marduk'a ve eşine saygı göstereceğinin belittikten sonra, Asur hükümdarı Assur-ubalit'i, evrenin kralı olarak anarak, Marduk'un krala refaha dolu bir uzun emir vermesini diler.²⁴⁸

Yeni Asur Dönemi Babil'inden Asur kralına gönderilen bir mesajda, “*efendim krala kulunuz Mar-İştar(dan): Efendim kral afiyette olsun! Tanrılar Nabii ile Marduk, efendim kralı korusun! Yüce tanrılar efendim krala uzun ömürler, refah ve neşe bahşetsin*”²⁴⁹ denilmektedir. Babil'deki Asur hâkimiyeti kimi çevrelerce kabul görmüş ve Asur hükümdarına metinlerde dua

²⁴⁶ Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 488.

²⁴⁷ Köroğlu, a.g.e., s. 134-135.

²⁴⁸ “Kraliyet yazıcısı, Uşur-ana-Marduk'un oğlu Marduk-uballit'in oğlu, tanrı ve kralın kutsadığı, alçakgönüllü, itaatkâr, efendisini hoşnut eden Marduk-nadin-ahhe: Efendim tanrı Marduk'un tapınağının gölgesine inşa ettiğim ve efendim tanrı Marduk'un kusursuz bilgeliği sayesinde içine soğuk su kuyusu açtığım evin seçkin (??) olmasını sağladım. Engin anlayış ve büyük özenle altına, hiç kimsenin haberi olmayan, fırınlanmış tuğladan odalar yaptım. Evin tamamını, kilerlerini ve yaşam alanlarını inşa ettim (ve) tamamladım, ama[...] yapmadım. Efendim tanrı Marduk eve baksın ve emeklerimin karşılığında beni ödüllendirsin (?). Gelecekte oğulların, torunlarım, benim soyumdan gelenler ve soyumun soyundan gelenler için onu sürekli kilsin. Ben ve ailem sonsuza dek efendim tanrı Marduk'a, tanrıçam Sarpanitum'a (Marduk'un eşi) saygı göstereyim. (Sonraki cümle eksik) Efendim [tanrı Marduk], beni seven, evrenin kralı, efendim Assur-uballit'e bolluk içinde refah dolu uzun ömür versin.” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 459.

²⁴⁹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 275.

edilmiştir. Bu mesajın samimi olup olmadığını bilmek zor, prosedür gereği de söylenmiş olabilir.

Yeni Asur dönemi kehanet metninde güneş tanrısı Şamaş'a sorulan sorulardan birisi de Marduk ile ilgilidir. Asur hükümdarı Esarhaddon'un oğlu tanrı Marduk'un elinde tutup tutmaması ve tanrı Marduk'u Babil'e götürüp götürmemesi sorulmaktaydı. Bu durumun tanrı Şamaş'ı ve tanrı Marduk'u memnun edip etmeyeceği de sorulmaktaydı. Muhtemelen bu metinde tanrı Marduk'un heykelinin Babil'e taşınması söz konusudur. Hükümdar ve devlet işleri kehanete başvurulmadan yapılmıyordu. Bahsettiğimiz kehanet metni şöyledir: “[Assur] kralı, [Esarhad]don'un [oglu Samaş-şumu-ukin bu yıl içerisinde] Sur İçi'ndeki (yani Assur) yüce tanrı [Marduk]u [eli]nden tutmalı ve [Bel(-Marduk)]u Babil'e götürmeli mi? Bu senin [yüce] varlığını ve büyük tanrı Marduk'u hoşnut eder mi?”²⁵⁰

Yeni Asur Dönemi Asur hükümdarı olan Esarhaddon döneminde Babil'den gelen bir mektupta Marduk ve Nabu'un krallığı koruması dleniyordu. Yüce tanrıların krala uzun ömür, refah ve neşe bahşetmeleri isteniyordu. Nabu heykelinde kullanılacak mücevherlerin teslim edildiğine dair rapor niteliğinde bir anlatı bu dilekleri takip ediyordu. Babil'de görevli bir memura topak atılması konusunda, memurun hatalı olduğu bir anlatıyla metin devam ediyordu. Babil'de Asur Devleti'ne hizmet eden Babilli görevlilerin, tanrıları Marduk ve Nabu'ya, Asur hükümdarı korumasını dilemek, en azından belge bazında görülmektedir. Demek ki Asur Devleti, Babil tanrılarının desteğini aldığı bu şekilde de göstermek istiyorlardı.²⁵¹ Ayrıca Esarhaddon'un nasıl veliaht seçildiğini anlattığı metinde, Assur, Sin, Şamaş, Nineve'li İştâr ve Arbela'lı İştâr tanrıları yanında tanrı Marduk ve tanrı Nabu'da sayılır. Bu metinde tanrı Marduk, Bel ismi ile anılmıştır. Bu tanrılar Asur hükümdarı Esarhaddon'un doğumunu sağlayan ve onun veliaht olmasını emreden tanrılar olarak sunulurlar.²⁵²

Asur hükümdarı Assurbanipal'e gönderilmiş olan bir mektubun başında tanrıların kralı olan Asur'un Assurbanipal'i Asur'un hükümdarı yaptığı söylenirken, tanrı Şamaş ve tanrı Adad'ın kehanetleri ile onu dünya hükümdarı yaptığını söyler. Bu metnin başında tanrı Nabı ve Marduk'un hükümdar üzerinden hayırlarını esirgememesi için bir dua yer alır. Metnin başlangıcının bağlamı, “Efendim, kral afiyette olsunlar! Tanrılar Nabü ile Marduk efendim, kraldan hayırlarını esirgemesin. Tanrılar kralı Assur (kendi) ismiyle hitap edilen efendim, kralı

²⁵⁰ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 177.

²⁵¹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 275.

²⁵² Canvik-Kirschbaum, a.g.e., s 105.

*Assur krallığına (ve) tanrılar Samaş ile Adad güvenilir kehanetleriyle efendim, kralı dünya krallığına getirdiler*²⁵³ şeklindedir.

Asur hükümdarı II. Sargon, Urartu ile Frigya arasındaki ittifakı bozmuştu. Geç Hitit Devletleri olarak bilinen krallıklardan Kue, Assur idaresine sokulan topraklardandı ve burası bir vali aracılığıyla yönetiliyordu. II. Sargon Kue valisine yazdığı mektuba, *“kralın (Kue/Kilikya valisi) Assur-şarru-u[sur]’ya sözleri: Ben afiyetteyim, Assur afiyette: Sevinebilirsin”* şeklinde başlamaktadır. Mektup içinde Kue valisinin II. Sargon’a söyledikleri yer alır. Bu kısımlar belli ki Kue valisinin gönderdiği metinden alıntılanmıştır ve *“‘Frigya’lı Midas[in] ulağı bana gelip Urik’in (yerel bey) eki olarak Urartu’ya gönderdiği Kue’den gelme adamı getirdi’ - bu ziyadesiyle iyi! Tanrılarım Assur, Samaş, Bel ve Nabü harekete geçmiştir, savaş [veya başka] şey olmadan Frigya bize söz vermiş ve müttefikimiz olmuştur! Bana yazdıkları hakkında: “Ulağımı efendim, kralın izni olmadan Frigya’lıya göndermem!” - şimdi sana ulağını Frigya’lının huzuruna göndermekten alıkoymaman (söylemek) için yazıyorum”* biçimindedir. Burada II. Sargon, tanrıları olarak Bel ve Marduk’un da tanrı Asur ve tanrı Şamaş gibi harekete geçtiğini söyler. Tarihsel olan bir olayda tanrı Asur ve tanrıça İştâr’ın olaylara dâhil olduğunu sıkça görmüştük. Şamaş’da kehanet yoluyla tarihsel olayları meşrulaştırmaktaydı. Bu metinde gerçekleşen olayların arkasında dört tanrının harekete geçmesi vurgulanır. Bunlardan üçü direk Babil tanrıları olarak görülür. Asur Devleti, Babil tanrılarını kabul etmiş ve onları dışlamamıştı. Asur’daki tanrılara davrandığı gibi davranmaktaydı. Metnin devamında II. Sargon, Kue valisine Frigya iletişimi koparmamasını, elçiler göndermesini ve muhtemelen hediyeler göndermesini istiyordu. Böylece Frigya’nın kendi yanında yer almasını sağlayacaktı. Frigyalı adamları alıkoyma derken, muhtemelen tutsaklar kast edilmektedir. Tuhana/Tuvana Krallığı’nın ulağının, Frigya ulağıyla beraber valinin huzuruna gelmesinden sonra, II Sargon, tanrı Asur, tanrı Şamaş, tanrı Bel yani Marduk ve tanrı Nabu’nun *“bütün bu kralların sakallarını senin sandaletlerini sıvazlamasını buyursunlar”* der. Bu ifade, resmi saygı gereği ayağa kapanmanın gerekliliği içindir. Kue’nin yerel beylerinden birinin istediği muntıkaları, bölgenin Asur valisine denk bir güç oluşmaması için reddeder. Bölgede Tabal güçlü bir krallık olduğu ama Frigya ile ittifak sonuçta etkisiz kaldığı vurgulanır. Valiye Frigya ile beraber bölgedeki düşmanları sıkıştırması salık verilir. Mektup tanrı Asur, tanrı Şamaş, tanrı Marduk ve tanrı Nabu’ya valinin ayaklarına toprakları serdiği için şükrederek ve II. Sargon’dan buyruk gelene kadar kendi bildiği gibi işlerini yapması salık verilir. Mektup tam olarak, *“Tanrılarım Assur, Samaş, Bel ve Nabu’ya şükürler olsun ki*

²⁵³ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 213.

bu topraklar senin ayaklarının altında! Dilediğin gibi dolaş, ne yapman gerekiyorsa yap, ben gelip sana işverene dek uzununu kes, kısayı(?) uzat"²⁵⁴ şeklinde bitmiştir.

Yeni Asur Dönemi'nde Asur hükümdarı Sanherip'in tanrı Marduk ile ilgili faaliyetleri dikkat çekicidir. M.Ö. 689 tarihinde, uzun bir kuşatmanın ardından Sanherip, Babil'i ele geçirdi. Tapınak kült heykellerini ve tanrı Marduk'un heykelini Asur kentine götürdü. Bir kitabede, Babil'i yerle bir ettiğini ve şehri suyla doldurduğunu anlatmaktadır. Asur hükümdarı Sanherib, Babil'in rahip sınıfının direncini kırmak istiyordu ve şehri yok etmesi bu arzusu ile de açıklanmak istenmektedir. Babil'de en yüce tanrı konumuna gelen tanrı Marduk ile Asur'da tanrıların kralı olarak kabul edilen tanrı Asur'u birleştirmeye çalıştı. Babil Yaratılış Destanı olarak isimlendirilen Enuma Eliş'in Asur versiyonunda, tanrı Marduk'un ismi, tanrı Asur'un ismi ile değiştirilmiştir. Babil diniyle, Asur dinini bağdaştırmak için tanrı Asur'un tapınağına, Babil'deki tapınak düzenine göre eklemeler yapıldı. Ritüeller ise Babil örneklerine göre yeniden düzenlenmişti. Asur devlet ideolojisinde, Asur ve Marduk birleştirilerek, tek bir tanrıların efendisi haline getirildiler.²⁵⁵

Yeni Babil Dönemi'nde Babil hükümdarı Nabopolassar'ın Asur'a karşı kazandığı zaferle ilgili olan yazıtta, tanrı Marduk hükümdarlık yetkesini Nabopolassar'a vermiştir. Bu durum, "*ülkenin beyleri toplandı, Nab[opolassar'ı kutsadı?], yumruklarını açtılar, egemenliği [...] Tanrılar meclisinde Bel (Marduk) hükümdarlık yetkisini [Nabopolassar'a?][verdi?]*" şeklinde tasvir edilir. Metnin ilerisinde ise tanrı Marduk'un hükümdardan hoşnut kalması için dua edilir. Bu dua, "*o tanrım, o kral, sen çok yaşa! Düşmanlarının ülkesini [fethedesin]! Tanrılar kralı Marduk senden hoşnut kalsın[...]! E[sagil]'nin yazıcısı Nabu sana uzun ömürler versin! Erra kılıcını, Nergaş[...] Akkad'ın int[ikamını alasin[...]]*"²⁵⁶şeklindedir. Tanrı Marduk'un tanrıların kralı olduğu belirtilir ve onun kraldan hoşnut kalması için dua edilir. Tanrı Nabu'nu uzun ömür, tanrı Erra'nın kılıcını vermesi istendikten sonra Babil'in intikamını alması içinde dua edilir.

M.Ö. 1 binyıla ait bir vakayinamede Akad kralı Sargon'un İştar çağında iktidara geldiği, rakibinin olmadığı, ihtişamını tüm dünyaya yaydığı belirtilir ve ardından başarıları anlatılmaya devam eder. Metnin sonunda, Marduk'un "Akad'ın yanında Babil'in dengini inşa" etmesi suçundan dolayı cezalandırıldığı belirtilir. Marduk, Akad kralı Sargon'a verdiği ceza,

²⁵⁴ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 247-248.

²⁵⁵ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁵⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 297-298.

uykusuzluk derdiydi. Halkına ise açlık gönderdiği için her yerde ona başkaldırıları olduğu belirtilir. Bu metin, tarihsel bir olayın tanrısal bir nedene bağlanmasını göstermektedir.²⁵⁷

Yeni Babil Dönemi'nde Babil hükümdarı olmuş olan Nabopolassar'ın taç giyme ilahisinde, tanrı Marduk'un hükümdarlık yetkisini vermesinden sonra, kral güvenilir komutan olarak tanımlanmaktadır. Hükümdarın ağzından düşmanları fethedeceği ve tanrı Marduk'un tahtını Babil'e yerleştireceği söylenir. Hükümdar kraliyet tahtına oturtulur. Babil'in büyükleri olarak tasvir eden kişiler, kralın çok yaşaması ve düşmanların ülkesini fethetmesi için dua ederler. Ardından da tanrıların kralı Marduk'un ondan hoşnut kalması, tanrı Nabu'nun uzun ömür vermesi, tanrı Erra'nın kılıcını vermesi için dua ederler ve Akad'ın yani Babil'in intikamını almasını temenni ederler.²⁵⁸

Yeni Babil Dönemi hükümdarlarından II. Nebukadnezar dönemine ait bir yazıtta, II. Nebukadnezar'ın “doğru ve gerçek adaleti” yabana atmadığı, dinlenmeden “en büyük tanrı Marduk'un” hoşuna gitmek ve ülkede huzur ve barış için uğraştığı söylenir. Ülkeyi düzenleyerek, krallığını seven tanrıların gönlünü hoş tuttuğu iddia edilir. Yazıtta açıkça, hükümdarların öncelikle tanrı Marduk ve ardından diğer tanrıları hoşnut etmesi gerektiği gösterilir. Bir hükümdarın meşruluğu tanrılar tarafından hoş görülmesinden de geliyordu.²⁵⁹ II. Nebukadnezar Dönemi başka bir yazıtta, hükümdar, “Marduk'un gözdesi, asil hükümdar” olarak anılmıştır. Tanrı Marduk'un tapınağının işleyişine öncelik ettiğini vurgulamıştır. II. Nebukadnezar, kendisini yaratanın tanrı Marduk olduğunu belirtir. Doğumunu sağlayan tanrı Marduk, II. Nebukadnezar'ın hükümdarlığını yüceltmiş, tüm halkların hükümdarlığını ona emanet etmiştir. Yani yönetme yetkisini verenin tanrı Marduk olduğunu söyler. Tanrıların en ulusu olarak belirttiği tanrı Marduk sayesinde ülkeyi yönetmiş, yeni yerleri devletin toprağına katmış, isyancıları bastırmış ve Babil'i refah erdirmiştir. Hükümdarın her yaptığı hareketin arkasında tanrı Marduk'un desteği olduğu mesajı verilmek istenmiştir.²⁶⁰

Her kentin kendi tanrısı için yaptığı kutlamalar vardı. Tanrı Marduk için yapılan en önemli kutlama, yeni yıl bayramı “Akitu” olarak isimlendirilmekteydi. İlkbaharda, “nisannu” isimli ayın 1 ile 12 tarihleri arasında kutlanan bayram, M.Ö. 3. bine kadar dayanıyordu. Yeni yıl bayramlarında her kent, kendi tanrısı adına bayram kutlamaktaydı. Babil şehrinde kutlanan Akitu Bayramı ise tanrı Marduk adına kutlanıyordu. Yeni yıl bayramlarının, doğanın kendisini

²⁵⁷ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 66.

²⁵⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 297-298.

²⁵⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, 49.

²⁶⁰ Andre-Salvini, *a.g.e.*, 50-51.

yenileme fikriyle ilişkisi vardı. Bir yandan toprağın verimli olması kutlanıyor, diğer yandan, Babil'in efsanevi kuruluş yıl dönümü kutlanmaktaydı. Mezopotamya'da büyük kabul edilen tüm tanrıların, tanrı Marduk'un Esagil tapınağına gelerek, tanrı Marduk'a saygılarını sunduğuna inanılırdı. Tanrı Marduk'un oğlu olarak kabul edilen tanrı Nabu'nun ise Akitu'nun altıncı günü Borsippa'dan gemiyle geldiğine inanıyorlardı. Gerçekten de tanrı Nabu'nun heykeli geliyordu ve bir prene yakışır şekilde karşılama töreni yapılıyordu. Tanrı Marduk'un yüceliğini göstermek için, Enuma Eliş'in okuması yanında birçok faaliyet gerçekleşmekteydi. Bu törenlerde hükümdarın bizzat bulunması gerekiyordu, hükümdar Babil'de değilse Akitu bayramı kutlanamıyordu. Bu tören sırasında hükümdara kraliyet unvanları veriliyordu. Aynı beşinci günü hükümdarın tapınağa girmesi bekleniyordu. İştâr Ölüler Diyarına İniyor adlı metinde tanrıça İştâr'ın elbiseleri alınarak, tüm güçleri alınmışsa, aynı o şekilde hükümdarın her şeyi çıkarması bekleniyordu. Hükümdar tanrının tapınağında güçsüz bir şekilde bırakılıyordu. Rahip tarafından asası, çemberi, silahları ve kraliyet tacı alınan hükümdar küçük düşürülüyor, ağlayana kadar rahip tarafından tokatlanıyordu. Hükümdarın önceki yıl yapmış olabileceği hatalardan böylece tanrı Marduk karşısında pişman olduğunu gösterdiğine ve yeni yılda Babil'e daha iyi bir gelecek vermek için çalışacağına karşı samimiyetini sunmaktı. Akitu'nun sekizinci gününde tanrı Marduk'un heykeli çıkarılıyor ve heykeli ile beraber tanrı Marduk'unda tapınaktan çıktığı varsayılıyordu. Bu andan itibaren yeni yıl başlamıştı ve tanrı Marduk heykeli belli duraklara götürülüyordu. En önemli duraklardan birisi "kaderlerin podyumu"ydü. Burada büyük tanrılar toplanıyor, tanrı Marduk'u onurlandırıyor ve kaderleri tayin ediyorlardı. İnsanların kaderi ise dünyanın hükümdarı olarak görülen Babil hükümdarı üzerinden yapılıyordu. Yeni Yıl tapınağına kadar tanrı Marduk götürülüyor ve geri Esagil tapınağına getiriliyordu. Bayramın on birinci günü tanrı Marduk Babil'e döndükten sonra ertesi gün şehre gelmiş olan diğer tanrılar kendi şehirlerine dönmekteydiler veya döndüklerine inanılmaktaydı.²⁶¹

Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros'un Babil ele geçirmesinden sonra hazırlanan ve 'Kyros Silindiri' olarak isimlendiren metinde, son Babil hükümdarı Nabonidus'un uygunsuz olarak görülen kült buyruğunu dilinden düşürmediği, "*(Nabonidus) Esagila'nın taklidini Ur'a ve diğer kült merkezlerine[...] yaptı. Uygunsuz bir kült buyruğunu [. . .] her gün dilinden düşürmedi ve kötü olan düzenli adak adamayı bıraktı [. . .] kült merkezlerine sundu*" şeklinde anlatılır. Nabonidus döneminden kalma Harran yazıtlarında ve

²⁶¹ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 112-114; Babil'de yeni yıl şenliği ve hükümdarın aşağılanması konusu için bkz. Jursa, *a.g.e.*, s. 108-109.

Arabistan'daki yazıtlardan dolayı araştırmacılar, Nabonidus döneminde ay tanrısı Sin'i ön plana çıkardığını düşünür. Diğer yandan bazı araştırmacılar, ay tanrısı Sin'in Harran'ın yerel tanrısı olması ve Arabistan'da zaten önemli bir yer edinmiş olmasından dolayı buna karşı çıkmaktadır. Bu görüşün ortaya çıkmasının sebebinin Ahameniş hükümdarı Kyros'un hazırlattığı düşünülen metinden kaynakadığını söylemektedirler. Oysa Kyros'un Babil tapınağı ile ilişkileri düşünülürse, bu işte en az Kyros kadar Babil tapınağının da parmağı olduğu düşünülebilir. Nabonidus'un Marduk'a karşı tavrı, *“Tanrıların kralı Marduk' a tapınmayı aklından çıkardı. Kent için kötü olan bu şeyleri defalarca yaptı. Her gün [...] hepsini [tebaasını] sonu gelmeyen boyunduruğa vurdu”* şeklinde anlatılmıştır. Nabonidus'un son Babil hükümdarı olması ve Kyros'un Babil'i fetih etmesi, tanrıların kralı Marduk'a karşı tavrıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Nabonidus'un Marduk'a ve halkına karşı tavrından dolayı, Marduk harekete geçmiştir. Metin durumu, *“onların feryatlarına karşılık tanrıların Enlil'i (Marduk) çok öfkeleni, topraklarını [. . .]. Orada yasayan tanrılar mekânlarını terk ettiler. Öfkesine(?) rağmen onları Babil'e getirdi. Marduk [...] mekânları harabeye dönmüş bütün yerler ve cesetten farksız olan Sümer ile Akkad sakinleri hakkında fikrini değiştirdi ve merhamete geldi. Bütün ülkeleri dolaştı, (onları) inceledi, gönlüne göre adil bir hükümdar buldu, onun elinden tuttu: Anzan kralı (Fars'ta) Kyros dedi, bütünün üstündeki egemenliği için ismini koydu”* şeklinde tasvir etmektedir. Metinde Anzan olarak geçen Anşan'da Kyros hâkimiyeti elinde bulunduruyordu. Nabonidus'un yaptıklarına sinirlenen Marduk ve diğer tanrılar topraklarını terk etmişlerdi. Fakat bir süre sonra Sümer ve Akad ülkesinde yaşayanlar için merhamete gelerek, tüm ülkeleri dolaştı. Adil bir hükümdar olduğunu düşündüğü Kyros'un elinden tuttu ve egemenliği ona verdi. Burada açıktır ki, tarihsel olarak gerçekleşmiş bir olay, tanrı Marduk'un faaliyetine bağlanmıştır. Nabonidus kötü gösterilmiş ve Kyros yüceltilmiştir. Ahameniş hükümdarı Kyros'un böyle bir yüceltmeyi, Babil'de kabul görmek istediği düşünülebilir. Kyros kendisini yüceltmek için son Babil hükümdarı Nabonidus'u kötü göstermiş olabilir. Fakat geç dönem kaynaklar da Kyros'u kötü gösteren bir metin olmaması, en azından Babil'deki Marduk tapınağının da Nabonidus'un kötü gösterilmesinden rahatsız olmadığı yönündedir. Belki de tarih farklı ilerlemiş olsaydı, gerçekten de Nabonidus'un tanrı Sin'i yücelttiği kesin olarak görülecekti. Ama şimdilik Nabonidus'un illa Marduk kültünü ihmal eden birisi olarak görmek zorunda değiliz, çünkü bu gerçekten, Kyros'un ve Marduk tapınağının dayatması da olabilir. Kyros'a egemenlik veren Marduk bu aşamadan sonra, metne göre Marduk sayesinde ele geçirdiği yerleri ona tabi kılar. Metinde, *“Gutium ve Ummanmanda'yı (Medlere gönderme yapıyor olabilir) ona tabi kıldı. O (Marduk) onun (Kyros) karabaşlı insanları alt etmesine izin verdi”* şeklinde tasvir edilen olaylar. Med boylarının ve

karabaşlı insanları yenmesinin Marduk'un izni ile olduğunu vurgular. Ahemeniş hükümdarı Kyros, “*adalet ve dürüstlük içinde korudu. İnsanlarına özen gösteren yüce efendi Marduk onun (Kyros) yaptığı iyi işlere ve dürüst yüreğine zevkle baktı*” şeklinde olumlu bir tavırla tasvir edilir. Kyros İran’da Medleri ve ardından Anadolu’da özellikle Lidya’yı ele geçirdikten sonra Babil’ e yönelmiştir. Metne göre Kyros’a Babil gitmesini salık ve buyruk veren tanrı Marduk’tur. Metinde Marduk’un Kyros’a eşlik ettiği, “*O (Marduk) ona (Kyros) Babil’e gitmesini ve Babil’e giden yolu almasını buyurdu. Bir dost ve refakatçi gibi ona eşlik etti. Irmak suları misali sayılmayacak kadar çok muazzam orduları yanlarında silahlarıyla yürüdüler*” şeklinde anlatılmaktadır. Hemen devamında ise Kyros’un Babil’i nasıl ele geçirdiği ve zulümden kurtardığı, “*çatışma ve kavga olmadan Babil kentine girmesini sağladı. Babil’i zulümden kurtardı*” şeklinde anlatılmaktadır. Babil kentini çatışma olmadan ele geçirmiş olsa bile Mezopotamya içerisinde çarpışmaların gerçekleştiği bilinmektedir. Babil’i zulümden kurtardığı iddiası da Kyros tarafından oluşturulan ideolojinin parçasıdır. Kyros’un Babil’e karşı tavrını çalışmanın İran bölümünde inceleyeceğiz. Şimdi metnin Kyros’u nasıl karşıladığını görelim. Metne göre Nabonidus teslim edilmiş, herkes Kyros’un önünde eğilmiştir. Metin durumu tam olarak, “*ona saygı göstermemiş kral Nabonidus kendisine teslim edildi. Babil’in bütün sakinleri, Sümer ve Akkad ülkesinin tamamı, beylerle valiler önünde diz çöktüler, ayaklarına kapanıp krallığını neşeyle karşıladılar; yüzleri parlıyordu*” şeklinde tasvir eder. Metnin devamında kime söylediği muğlak olan bölüm, “*onun yardımıyla ölümlere can veren, felaket ve zulümde (zamanında) hepsine yararı dokunan efendi*” - *bu nedenle onu neşeyle kutladılar, adını andılar*” şeklindedir. Muhtemelen tanrı Marduk kastedilmektedir. Ölümlere can verecek tek gücün, herhalde tanrıların gücü olabileceği düşünülmekteydi. Kutlanan ve adı anılan ise Kyros olabileceği gibi Marduk’ta olabilir. Belki de her ikisini de kastetmek için yapılan bir cümle oyunudur. Metnin bu kısmından sonra Kyros kendisini, “*ben, evrenin kralı, kudretli kral, Babil kralı, Sümer ve Akkad’ın kralı, dört bir yanın kralı, Anzan kralı, yüce kral Teispes’in soyundan gelme yüce kral, Anzan kralı Kyros’un torunu, yüce kral, Anzan kralı, Kambyses’in oğlu*” şeklinde anlatılmaktadır. Bu metin bazında Kyros’un krallığının Bel ve Nabu tarafından kutsanması, “*krallığı Bel ile Nabu tarafından kutsanmış ve gönülleri hoş olsun diye kral olmasını istedikleri, krallığın ebedi tohumu Kyros*” şeklinde anlatılmıştır. Kyros Babil’e çatışmasız ve barış içinde girdiğini, alkış ve sevinçle karşılandığını iddia etmektedir. Metinde bu durum Kyros’un ağzından, “*Babil’e barış içinde girdiğim zaman, alkışlar ve sevinç gösterileri eşliğinde hükümdarlık sarayına tanrının tahtını yerleştirdim. Yüce efendi Marduk [...]beni Babil’in [. . .] kocaman bağrına [. . .] her gün ona ibadet ettim*” şeklinde anlatılır. Babil hükümdarı Nabonidus’un tanrı Marduk’u ihmal ettiği ve halkı ezdiği söylemi burada

değer kazanır. Çünkü Kyros, Nabonidus'un tam zıttı olarak, halka iyi davrandığını ve tanrı Marduk'u tahtına yerleştirerek ona dua ettiği iddiasındadır. Bir fatihin şehrin ve ülkenin tanrısına dua etmesi büyük bir imaj yaratmış olabilir. Babil'de güvenliği, “*sayısız askerlerim barış içinde Babil'e yürüdüler. Sümer ve Akkad ülkesinin tamamında bir tek bela çıkmasına izin vermedim*” şeklinde sağladığını ifade eder. Ahameniş hükümdarı olarak Kyros, Babil kentini ve bütün kült merkezlerini refaha kavuşturduğu iddiasındadır. Bu iddiası metinde, “*Babil kenti ve bütün kült merkezlerini refaha kavuşturdum. [tanrıların) iradesine karşı [...) onlara yakışmayan boyunduruğu Babil sakinlerinin[. . .]*” şeklinde anlatılır. Ama bu gerçekleştirmesi zor bir iddia olsa gerek. Fakat Ahameniş politikasının yerel tapınaklara izin verdiği ve hatta onları destekledikleri bilinmektedir. Belki de Babil tapınağı, Ahameniş sonrası yaşamını bu politikaya borçludur. En azından Marduk'un tapınağı, Ahameniş idaresince desteklenmiş olmalıdır. Kyros, “*Yüce efendi Marduk yaptığım [iyi] işlere sevindi*” diyerek, halkı bezginlikten kurtardığını ve onların bağımlılıklarını hafiflettiğini söyler. Metnin devamında Kyros, külte sunduğu adakları, kült merkezlerinin tadilatlarını anlatır. Sürgünlerin yaşadıkları yere geri gelmesinin serbest olduğunu ilan edecektir. Kyros'un bu metni Asur hükümdarı Assurbanipal'in bir yazıtı bulmasından bahsetmesi ile son bulur.²⁶²

2.2.3. NABU

Tanrı Marduk'un oğlu olarak Babil panteonuna girmiştir. Nabu, Borsippa kenitinin tanrısıydı. M.Ö. Birinci binyıl başlarında tanrıların yazmanıdır. Bu dönemde, Borsippa ve Tanrı Nabu'nun önemi artmıştır. Yeni yıl şenliklerinde tanrı Nabu'nun heykeli de getirilmeye başlanmıştır.²⁶³

Babil hükümdarı Nabopolassar'ın taç giyme ilahisi ve Asur güçlerini yendiği anlatılan metinde, hükümdara yönetme yetkisini tanrı Marduk'un verdiği belirtilir ve tanrıları efendisi Marduk'un hükümdardan hoşnut kalması istenir. Erra'nın hükümdarın kılıcını verdiği metinde Esagil'in yazıcısı olarak tasvir edilen tanrı Nabu'dan, hükümdarın ömrünü uzun kılması istenir.²⁶⁴ II. Nabukadnezar'ın döneminden gelen bir metinde, “ben Nabukadnezar , Babil kralı, güçlü prens, Marduk'un gözdesi, asil hükümdar, Nabu'nun çok sevdiği, bilgeliği arayan” olarak kendini tanıtır. Tanrı Marduk'un gözdesi olduğunu ve tanrı Nabu'nun kendisini çok sevdiği

²⁶² Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 293-295; Tanrı Sin konusundaki tartışma için ayrıca bkz. Hrouda, *a.g.e.*, s. 119; Nabonidus'u Ay tanrısının sofosu olarak kabul edenlerden birisi için bkz. Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 44; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 78-79.

²⁶³ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 188.

²⁶⁴ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 297-298.

iddiasındadır. Esagil ve Ezida yani tanrı Marduk ve tanrı Nabu'nun tapınaklarının işleyişine ön ayak olduğunu söyler. Hükümdarların görevlerinden birisi de tapınaklarda her şeyin yolunda olduğundan emin olmasıydı. Tapınakların durumu iyi olduğu zaman, tanrıların memnun olarak kraldan hoşnut oldukları düşünülürdü. Metinde tekrar tanrı Nabu görüldüğünde, II. Nebukadnezzar'a halkları yönetmesi için bir asa verir. Tanrı Nabu için, “*göklerle dünyanın bütünlüğünün koruyucusu*” denilir.²⁶⁵

Yeni Babil Dönemi Babil hükümdarı olan II. Nabukadnezzar'ın (M.Ö. 605-562) bir metninde, Babilli bir seçkinin başkaldırısı anlatılmaktadır. Metinde direk “günah ve kabahat” işlediğine gönderme yapılmaktadır ve Nebukadnezzar'ın durumu bizzat incelediği, Babilli seçkinin kurduğu tezgâhı bozduğu anlatılır. Nebukadnezzar, öfkeyle ona baktığı ve onun canını almalarını söylediği söylenir. Zamanında Babil hükümdarı Nabopalassar'ın Ezida'ya yani Borsippa'daki Nabu tapınağına bağışlanan arazinin, hileyle mezkûr seçkine geçtiği anlatılmış ve ardından da Babil hükümdarı yüce tanrılar gibi adil karar vererek, mezkûr arazinin tanrı Nabu'nun mülkiyeti olduğunu ilan etmiştir. Babil hükümdarlarının farklı tapınaklara arazi tahsis ettiğini gösteren bir olaydır. Bu metinde ise Borsippa'daki Nabu tapınağına yapılan bir arazi tahsisi anlatılmaktadır.²⁶⁶

Yeni Babil Dönemi'nde “prens aynası” olarak bilinen metinlerden birisinde hükümdarın ne yapmaması gerektiği ve yapılmaması gerekeni yaparsa ne olacağı anlatılır. Metinde Sippar, Nippur ve Babil şehirleri öne çıkar, bu şehirlerdeki insanlara adaletsiz davranılırsa, kent tanrıları olan tanrı Şamaş, tanrı Enlil ve tanrı Marduk, kralı bu davranışlarından dolayı cezalandıracaktır. Bu maddeler arasında Esagila'nın yazıcısı olarak anılan tanrı Nabu ise buraların halkının anlaşmalara rağmen sefere gönderilmesi ve angaryaya sokulması durumunda ne yapacağını anlatır. Tanrı Nabu, yerle göğü düzenleyen, her şeyi yönlendiren tanrı olarak, ülkesindeki anlaşmaları geçersiz sayacağı, ülkesinin düşmanlarını harekete geçireceği belirtilir. Bu duruma metinde tam olarak, “*eğer onların yaptıkları antlaşmaları fesheder ya da onların yazılı stellerini değiştirir, onları sefere gönderir veya angaryaya [sokarsa], yerle göğü düzenleyen, her şeyi yönlendiren, krallığa emir veren Esagila'nın yazıcısı Nabu onun (kralın) ülkesindeki bütün antlaşmalar geçersiz sayar ve*

²⁶⁵ Andre-Salvini, *a.g.e.*, 50-51.

²⁶⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 286; 288.

düşmanlığı başlatır”²⁶⁷ yer verilir. Metnin devamında angarya yüklenmesi halinde, yüce tanrıların mekanlarını terk ederek tapınaklara girmeyeceği anlatılır.

2.2.4. ENLİL

Nippur’da yer alan Enlil tapınağının ve tanrı Enlil’in Sümer döneminde kültürel olarak diğer kentlere üstün geldiğini veya dini anlamda saygısını her zaman koruduğunu görmüştük. İlk baş sıradan bir Sümer kentiyken, Enlil’de Nippur’un koruyucu ve kurucu tanrısıydı. Daha sonra ise siyasal arenanın değişmesi ile Enlil’in “tanrıların efendisi” konumuna ulaştı. Enlil’in rakibi yok değildi ama diğer kentler bir şekilde Nippur’un kurduğu panteona, zamanla dâhil edildiler. Hammurabi zamanında, Enlil’in yeri Ea’nın oğlu olarak gösterilen Marduk’a verildiyse de Enlil, ata tanrı olarak konumunu korumaya devam etti. Kassit dönemi Babil’inde Nippur’un tanrısı Enlil’in tapınağı en önemli kurumlardan biriydi. Nippur’un valileri aynı zamanda Nippur’daki Enlil’in tapınağının yüksek rahiplik görevini yapmaktaydı. Dinsel olarak kazandığı bu prestij sayesinde devletin ikinci adamı gibi görülmekteydi.²⁶⁸ Tanrı Enlil’in tapınağı Ekur’du.²⁶⁹ Ayrıca Babil’de tanrı Enlil’in önemli olduğunu gösteren unsurlardan birisi de iç duvarın bir tanesinin “tanrı Enlil lütfunu gösterdi” anlamında “İmgur Enlil” ismini taşımasıydı. Babil iç şehrinin kapılarından birisi ise tanrı Enlil’in ismini taşımaktaydı.²⁷⁰

Akad hükümdarı Sargon, Uruk kralı Lugalzagesi’yi yenerek Uruk kentini fethetmiştir. Ur kentini de ele geçirmiş, duvarlarını yıkmıştır. Metinde Sargon’un başka savaşlarına da gönderme vardır. Sargon’un geniş topraklar fethettiğini söyleyen metin, Sargon’un silahlarını denizde yıkadığını belirtir. Tüm bu olaylarda Enlil’in valisi olarak, ülkelerin kralıydı. Sargon’un yolunu açan, ona rakip tanımayan tanrı Enlil’di. Tüm ele geçirdiği toprakları başlatan tanrı Enlil’di. Bu metin bir yandan dünyada olan bir olayın, tanrıların onayı ile olduğunu diğer yandan da hükümdarın kendine aradığı meşruiyeti göstermektedir. Tüm toprakları ele geçirmişti, tüm toprakların hükümdarıydı, çünkü Enlil’in valisi, Enlil’in yolunu açtığıydı. Ayrıca, Enlil’in Akad Devleti döneminde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.²⁷¹

²⁶⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 310.

²⁶⁸ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 156.

²⁶⁹ Ekur tapınağının keşfi için bkz. Jean Bottero, *a.g.e.*, 2016, s. 89.

²⁷⁰ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 67; 75.

²⁷¹ “[Sargon, Akkad kralı, İnanna’nın ... , Kiş kralı, Anu’nun (gök tanrı) kutsadığı], ülkelerin [kralı], Enlil’in valisi, Uruk kentini fethetti, duvarlarını yıktı. Savaşta Uruk (halkı) ile çarpıştı, Uruk kralı Lugalzagesi’yi tutsak aldı, ona tahta boyunduruk takip Enlil’in kapısına götürdü. Akkad kralı Sargon bir savaşta Ur (halkı) ile çarpıştı, kenti mağlup etti, duvarlarını yıktı. E-Nin-

Yeni Babil Dönemi'ne 'prensın aynası' olarak bilinen bir metinde Anu, Marduk, Şamaş ve Ea ile beraber anılmaktadır. Bu metin Enlil'in konumundan ziyade Nippur kentının önemini gösteren bir metin olsa da Nippur'un tanrısı olarak Enlil'de önemli bir yer edinilir. Nippur'un evlatları yargılanırken kral rüşvet alır ve haksız yere birini mahkum ederse, yabancı bir ordunun karşısına Enlil tarafından çıkarılacağı anlatılır. Bu konu metinde, *“eğer Nippur'un evlatları yargılanmak için huzuruna getirilir ama o hedıye kabul edip onları haksız yere mahkûm ederse, ülkelerin efendisi Enlil ordusuna kıymak için karşısına, beyi ve baş memurları dövüşen horozlar gibi (onun) sokaklarına akın eden yabancı bir ordu çıkarır”* denilerek verilir. Buradan sonra Babil'le ilgili bölüm gelir ve Babilli kişinin davasına önem vermezse tanrı Marduk'un düşmana yardım olacağı anlatılır. Bu bölüm, *“eğer Babil'in evlatlarının gümüşünü alır ve kendi kasasına eklerse, ya da Babilli adamların bir davaya karıştığını duyar ama önem vermezse, yerin ve göğün efendisi Marduk onun üzerine düşmanlarını salar ve malını mülkünü düşmanına verir”* şeklinde verilmiştir. Nippur, Sippar ve Babil'deki insanlara ceza keserse, başına gelecekler, *“eğer Nippur'un, Sippar'ın ya da Babil'in evlatlarına ceza keserse veya onları hapse atarsa, cezanın kesildiği kentin ahi üstüne gelir ve yabancı düşman onların kapatıldıkları hapishaneye girer”* şeklinde anlatılır. Tanrıların prensi olarak Marduk'un yapacakları anlatıldıktan sonra, yüce tanrılar olarak, Anu, Enlil ve Ea'nın, Sippar, Nippur ve Babil kentindeki insanlar için angaryayı kaldırdığı söylenir. Bu kısım metinde, *“eğer Sippar, Nippur ve Babil'in tamamını harekete geçirir ve insanlara angarya yükler, habercinin ilanıyla onlardan angarya islerse, tanrıların prensi, bey, akıl hocası Marduk onun ülkesini düşmana verir, o zaman da ülkesinin askerleri onun düşmanı için çalışmak zorunda kalır, çünkü yerde ve gökte yaşayan yüce tanrılar Anu, Enlil ve Ea kendi meclislerinde o insanların böyle angaryalardan serbest kalmasını beyan etmişlerdir”*²⁷² şeklinde verilmiştir. Enlil metinde, Nippur kentinin tanrısı olması ve yüce tanrılar arasında sayılması ile yer etmiştir.

Yeni Babil Dönemi'nden kalma “Nippurlu Yoksul Adam” ismi verilen metinde, Enlil'in Nippurlu birinin öldürülmesini mundar saydığı söylenir. Metin bunu, *“Efendim, 'Nippur'un bir evladını' öldürme, ellerini bir kidinnu insanının kanıyla kirletme; Enlil mundar sayar (bunu)”*

kimara'yı (olasılıkla Ur ile Lagaş arasında bir kasaba) mağlup etti, duvarlarını yerle bir etti, Lagaş'lon denize kadar uzanan topraklarını fethetti. Silahlarını denizde yıkadı. Umma ile çarpıştı [ve kenti mağlup ederek duvarlarını yerle bir etti]. Ülkelerin kralı Sargon'a Enlil rakip tanımamıştı; Enlil ona Yukarı Deniz ile Aşağı Deniz'i bağışladı. Aşağı Deniz' den itibaren Akkad yurttaşları egemenlik kurdular. Meri ile Elam, ülkelerin kralı Sargon'a verildi. Sargon, ülkelerin kralı, Kiş'i yeniden ayağa kaldırdı ve kenti (kaçan halkıyla) doldurdu.” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 64.

²⁷² Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 309.

şeklinde ifade eder. Nippur kentinin tanrısı olan Enlil'in Nippur halkının öldürülmesini mundar saydığı anlaşılmaktadır.

2.2.5. EA

Eski Babil Dönemi'nde Hammurabi'nin saltanat yıllarında düzenlenmiş olan “Aguşaya Şiiri metninde tanrı Ea, tanrıça İştär ile beraber, ana karakterlerdir. İştär'in savaşçı tanrıça özelliklerine vurgu yapılır ve ölçüsüz olduğu söylenir. Tanrıça İştär için “Prens(-?) Ea'nın önünde bile korku salacaksın denilmiştir. Tantana kopardığında Boğadan çok korku salar” denilir. Buradaki Boğa bir tanrıya gönderme yapmaktadır, bu metin bazında Ea olduğu düşünülebilir ama Anu veya Enlil'de kastedilmiş olabilir. Tanrı Ea, tanrıça İştär'in bu ölçüsüzlüğünden memnun değildir. Tanrılar arasında bu durum konuşulduktan sonra, tanrıça İştär'in karşısına, kendisi gibi güçlü ve ölçüsüz bir tanrıça yaratılma kararı alınır. Bu tanrıça Şaltu yani Kavga ismini alacaktır. Tanrıçayı imal eden bizzat tanrı Ea'dır ve bu durum tanrı Ea'nın teknik konularla ilgili olduğunu vurgular. Tanrı Şaltu'yu tanrıça İştär üzerine yollayan bizzat tanrı Ea'dır. Amacı tanrıça İştär'in kendi halini tanrıça Şaltu'da görerek, kendisine bir çekidüzen vermesidir. Tanrıça Şaltu ile tanrıça İştär'in karşılaşması da bunu gerçekleştirir. Tanrıça İştär'in tanrı Ea'dan isteği ile de tanrıça Şaltu, tanrı Ea tarafından ortadan kaldırılacaktır. Babil hükümdarı Hammurabi için “ilelebet payidar kalsın” diyen de tanrı Ea olacaktır. Metnin sonunda tanrı Ea'nın tanrıça İştär'in aşırılıklarından dolayı tanrıça Şaltu'yu yarattığını ve bu yolla yani tanrı Ea'nın planının gerçekleşmesi sonrası tanrıça İştär'in kendisine çeki düzen vermesi ile yüceliğinin arttığı söylenir. Metin “*dişi aslan İştär'in ruhu da yatıştı*” diyerek sona erer.²⁷³ Babil hükümdarı Hammurabi döneminde birçok savaşa çıkmıştı, o dönemde savaşların çokluğu tanrıça İştär'in isteği ile yapıldığı düşünülmüş olabilir. Seferlerin olmadığı bir dönemde, yapılan savaşların çokluğu tanrıça İştär'in ölçüsüzlüğüne bağlanmış olabilir. Savaşların bitmesi ise tanrı Ea'nın kurnaz bir fikirle tanrıça İştär'i dizginlemesine bağlanmış olmalı. Sadece savaşın kötü olduğunu anlatmak için yazılmış bir metin olarak da okunabilir. Ama tanrıça Şaltu'nun yok edilmesi, yıkılmış bir kenti temsil ediyor olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır. Dahası tanrıça Şaltu, Hammurabi'nin yendiği tüm düşmanları gösteren bir metafor olarak da okunabilir. Hammurabi uzun savaşlardan sonra, ülkesinde düzenlemeler yapmıştı. Bu metin bu dönemi refah ve huzur içinde geçtiğini vurgulamak için hazırlanmış olabilir. Tanrı Ea'nın bir tanrıya bağlı olduğunu göstermemesi de dikkat çekicidir. Metin eksik olduğu için tam olarak bağımsız bir panteondan bahsetmek için acele etmemek

²⁷³ Metin için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 232-242.

gerekir ama tanrı Ea düşünülduğünde, tanrı Enlil'in panteonuna girmediği bir geleneğin metni olarak da görülebilir.²⁷⁴

Eski Babil Dönemi'ne kaleme alınmış olan “İştar'ın Ölüler Diyarı'na İnişi” metninde, tanrı Ea, akıl ve tekniğin tanrısı olarak, yardıma ihtiyacı olan tanrıça İştar'a yardım eder. Ona yardım etmek için Aşu-şu-namir'i yaratarak, tanrıça Ereşkigal'i kandırması için gönderir. Tanrıça Ereşkigal'i kandıran Aşu-şu-namir, tanrıça Ereşkigal tarafından lanetlenir. Tanrı Ea'nı yarattığı varlık artık “dönme”dir. Dünyada varlık bulmuş her şeyin bir yaratım hikâyesi vardır. Tanrı Ea, tanrıça İştar'a yardım etmesi için yarattığı yaratığın kaderini tanrıça Ereşkigal laneti ile vermiştir. Tanrı Ea ve Aşu-şu-namir sayesinde tanrıça İştar yeniden canlandırılmıştır. Ölüler Diyarı'ndan çıkabilmesi için ise yerine birisini seçmesi gerekmektedir, bu da metinlerden sevgilisi olduğu biline tanrı Tammuz'dur. Bu metinde tanrı Ea, “Hükümdar-Ea” ve “Derin zekâsıyla Ea'nın aklına bir fikir geldi” olarak tanımlanmıştır. Tanrı Ea, Aşu-şu-namir'e Ereşkigal'e karşı demesi gerekeni, “*Hanımefendi (dersin ona) tulumdan su içmeme izin verir!*” şeklinde söyler. Bu alıntı, başka metinlerde çok iyi bilinen, tanrı Ea'nın tanrıça İştar'ı kurtarmak için kurduğu kurnaz planı anımsatmak için konulmuştur. Aşu-şu-namir'in ne yapacağını söyleyen tanrı Ea'dır, ama metinde ne söylediği ve ne yaptığı açık değildir. Ama dediğimiz çok iyi bilinen bir mit olduğu için anımsatmakla yetinmişlerdir.²⁷⁵

M.Ö 17. yüzyıldan bir kopyası kalmış, “Atrasis şiiri” isimli metinde, Enki/Ea'nın Enuma Eliş'te de tanrının kanından insanın yaratılmasına benzer, ama bu sefer kurban edilen bir tanrının kanından ve kilden yoğurarak yaptığı heykelcik aracılığıyla insanı yaratması anlatılır.²⁷⁶ Anunnaki grubundaki tanrılar aylaklık eden ve üst tanrı grubunu oluştururlar, İgigi grubundaki tanrılar ise inşa ve gıda yetiştiriciliği işini yapmaktadırlar. İgigi tanrı grubu tanrı Enlil'e karşı harekete geçecekler ve onu tahtından indirmek isteyeceklerdir. Tanrı Enlil'i tahtından indirmek için ona savaş açarlar ve hatta tapınağı Ekur'u sararlar. Tanrı Enlil kuşatmanın haberini aldığında veziri Nuşku'ya silahlarını almasını emreder. Nuşku ise isyancı olan tanrıların onun çocuğı olduğunu söyleyerek, neden çocuklarından korktuğunu sorar. Kendisine tavsiye uyarınca tanrı Anu ve tanrı Ea ile görüşecektir. Bu toplantıda tüm Anunnaki tanrı grubu yer alır. Tanrı Anu İgigi tanrı grubunun neden böyle hareket ettiğini öğrenmek istemektedir; tanrı Enlil ise onların teşvik edenin peşine düşülmesini arzular. İgigi tanrı grubu davranışlarının sebebini, “aşırı çalışma bizi öldürmekte, işimiz ağır acımız büyüktür” diye

²⁷⁴ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 247.

²⁷⁵ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 365.

²⁷⁶ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 36.

açıklarlar. Tanrı Enlil hala isyancıların cezalandırılmasını isterken, tanrı Anu ve tanrı Ea İgigi tanrı grubunun görüşlerine katılmaktadır. Tanrı Ea, İgigi tanrı grubunun işlerini yapması için insanı yaratma fikrini ortaya atar. İnsanın yaratılma amacı olarak, İgigi tanrı grubunun çektiği zahmetin ortadan kaldırılması gösterilir. İnsanın yaratılmasında tanrı Ea ile beraber ana tanrıça da etkin görev almaktadır. Bu metinde ayrıca, Athrasis'in tanrı Ea tarafından tufandan kurtarılması anlatılır. Tanrı Enlil, gürültü patırtı yaparak tanrıların dinginliğini bozan insanlara karşı bir tasarı planlar. Çok kalabalık olan bu insanların üzerine önce salgın gönderir. Salgına karşı önlem alması için tanrı Ea, insanlara haber gönderir. Bundan sonra tanrı Enlil, insanın üzerine açlığı yollar ve tanrı Ea yine insanları önlem alması için uyarır. Bu seferde tanrı Enlil tufanı göndermeye karar verir ve tanrılardan insanlara haber vermemesi için söz alır. Kurnaz olan tanrı Ea, insanlarla konuşmadan, rüya aracılığıyla tufanın olacağını bildirir. Tanrı Ea tarafından dolaylı olarak Atrasis'e talimatlar verecektir. Atrasis bu talimatlara uyararak bir gemi inşa eder ve tanrı Ea sayesinde tufandan kurtulur.²⁷⁷

Babil dininin en önemli metni olan Enuma Elish yani Babil Yaratılış Destanı'nda tanrıların soy zinciri sıralanır. Tanrıların babası Apsu ve tanrıça Taimat ilk tanrı grubu olarak görülür ve yeni kuşak tanrılarla savaşıacaklardır. Suların içinde yaratılıyordu tanrılar ve ilk yaratılan tanrılar, tanrı Lahmu ve tanrıça Lahamu oldular. Anşar ve Kişar ise onlardan sonra yaratıldı ama daha üstündüler. Tanrı Anu'da tıpkı, babası ve annesiyle aynı özelliklerde yaratılmıştı. Tanrı Anşar, Anu'yu kendisi ile eşit kıldı. Anu ise kendi suretinde Ea'yı, metindeki ismi ile Nudimmud'u yarattı. Tanrı Ea, dedesi Anşar'dan daha kuvvetli olarak tanımlanmaktadır. Tanrı Apsu, yeni tanrı kuşağının çıkardığı gürültü ve sarsıntılardan rahatsızdı. Tanrıça Taimat'a onlar hakkında "bana rahat vermiyorlar" der. Huzurunu bozmalarından ve geceleri uyuyamamaktan şikâyetçi olur. Onlara her şeyi yasaklayıp, onları dağıtacağını söyler. Tanrıça Taimat'ın verdiği cevaptan, onları yok etme isteğinde olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıça Taimat, "ne diye biz kendi yarattığımızı yok edelim ki?" demiş ve onları güzelce dizginleme fikrini ileri sürmüştür. Tanrı Apsu'nun veziri Mummu'nun verdiği tavsiye sonrası tanrı Apsu, gündüzleri dinlenebilmek ve geceleri uyuyabilmek için, tanrıça Taimat'dan habersiz harekete geçti. Mitin bu kısmında sahneye tanrı Ea girmektedir. Tanrı Ea, "zeki, bilge ve becerikli" olarak tanımlanmaktadır. Engin bilgisi ile Apsu'nun ne planladığının farkına vardı ve karşı planını yaptı. Tanrı Ea büyüsü ve efsunuyla, tanrı Apsu'nun gözlerine

²⁷⁷ Bottero, "İktidarın işlevi", s. 763; Cossin, "Tanrısal İktidar", s. 1054-1056; Bottero, *a.g.e.*, 2015, s. 117.

uyku akıttı. Uyuyan tanrı Apsu'yu bağlayarak öldürdü. Tanrı Ea'nın evi işte böyle olmuştu, tanrı Apsu'yu öldürmüş ve Apsu'nun üzerine evini kurmuştu.²⁷⁸

Enuma Eliş'in birinci tabletinin sonu tanrı Ea ve tanrıça Damkina'dan tanrı Marduk'un doğması ve tanrılarca yüceltilmesi, ardından da tanrıça Tiamat'ın intikam için harekete geçerek, Kingu'yu tanrıların en yücesi yapması ile bitmiştir. Tanrı Ea, tanrıça Tiamat'ın harekete geçtiğini haber aldı. Tanrı Anşar'ın huzuruna çıkarak, durumu anlattı. Tanrı Anşar olanları duyunca huzur kaçtı, tanrı Ea'ya savaşı kışkırttığı için bağırdı. Tanrı Anşar, tanrı Ea'ya, “*ey savaşı kışkırtan oğlum! Her şeyin sorumluluğunu sen üstlen! Sen ki gidip Apsu'yu öldürdün ve kudurttuğun Tiamat'a kim meydan okuyabilir?*” der. Tanrı Ea ise Tanrı Anşar'a, kaderleri tayin edenin o olduğunu, yaratmanın ve yok etmenin onun elinde olduğunu, söyler. Ardından tanrı Apsu'yu öldürmekle iyi bir şey yaptığını tanrı Anşar'ı ikna eder. Tanrı Anşar, tanrı Ea'nın Apsu'ya yaptıklarını övdükten sonra, gidip tanrıça Tiamat'ı durdurmasının ister. Tanrıça Tiamat'ın tasarılarını öğrenen tanrı Ea korkuyla geri dönerek, tanrı Anşar'a durumun kendisini aştığını söyler. Tanrı Anşar ise tanrıların yılmamasını ve tanrıça Tiamat'ın ordusunu yok etmelerini ister. Tanrı Anşar, “*o kadın çok güçlü olabilir ama bir erke daha güçlüdür,*” der ve oğlu tanrı Anu'nun Tiamat'a karşı savaşmasını ister. Tanrı Marduk ortaya savaşmak için çıkana kadar, tanrıça Tiamat ile kimse savaşmayı göze alamaz.²⁷⁹

Tanrı Anşar'ın tanrı Anu'yu göndermesinden sonra kimsenin tanrıça Tiamat'a karşı gelemeyeceği anlaşılmıştır. Tanrı Anşar korkmuş, tanrı Ea başını eğmişti, İgugu'lar ve Annunaku'lar sus pus olmuştu. Tanrı Marduk, “*savaşa korkusuzca giden, yiğit Marduk*” olarak tanımlanır ve ardından tanrı Ea onu gizli odasına çağırır. Tanrı Marduk'a cesaret vermek için, “*ey Marduk, babanı dinle! Sen oğlumsun, seninle gurur duyuyorum, Anşar'ın yanına var! Onunla konuşurken dimdik dur, bakışlarıyla onu yatıştır,*” der. Tanrı Ea'nı verdiği cesaretle, tanrı Marduk, Tanrı Anşar'ın karşısına çıkar.²⁸⁰ Tanrı Marduk, tanrıça Tiamat'a karşı zafer kazanıp, onun vücudundan gökyüzünü ve yeryüzünü yaratır. Beşinci tablette tanrı Ea'dan yeniden bahsedilir. Tanrı Enlil ve tanrı Ea'nın evini, kendi göksel evinin yanına kurmuştur. Ayrıca tanrı Ea'ya büyük yetkilerin verildiği belirtilir.²⁸¹ Altıncı tablette ise tanrı Ea, tanrı Marduk'un insanı yaratma fikrini açıkladığı kişidir. Tanrı Ea, insanı nasıl yaratacağını anlatacaktır. Yani bilgeli tanrısı Ea'nın özelliği ortaya konulacaktır. Bir tanrının kurban

²⁷⁸ *Babil Yaradılış Destanı-Enuma Eliş-*, (Çev. Selim F. Adalı-Ali T. Görgü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 3-6;

²⁷⁹ Enuma Eliş, s. 13-16.

²⁸⁰ Enuma Eliş, s. 17-18.

²⁸¹ Enuma Eliş, s. 39; 41.

edilmesi ve bu tanrıdan insanın yaratılmasını tavsiye edecektir.²⁸² Savaşı başlatan tanrı Kingu'nun kanından insanın yaratılmasına karar verildi. İnsanın yaratılması tanrı Marduk ve tanrı Ea'nın elinden oldu. Metinde ayrıca, *“tanrı Ea, insanları yarattıktan sonra, tanrıların işlerini onlara yükledi, akıl sır ermez bu işe, Marduk akıl verdi, Nudimmud yarattı”* denilir. Aslında insanları yaratanın tanrı Ea olduğu ortaya çıkar, tanrı Marduk sadece akıl veren konumundadır. Fakat üst satırlarda, insanın yaratımından çoğul olarak bahsedilmesi beraber yaptıklarına işaret eder.²⁸³

Yeni Babil Dönemi'nden kalma “prensın aynası” ismi verilen metin türlerinden biri olan metinde kralın nasıl olması gerektiğine dair bilgiler vardır. Kral adaletli olmazsa, ülkesinin mahvolacağı, *“eğer bir kral adaleti önemsemezse, halkı kargaşaya sürüklenir, ülkesi mahvolur”* denilerek belirtilir. Kralın ülkesinde adalete yer vermediği takdirde Ea'nın kralın kaderini değiştireceği, *“eğer ülkesinde adalete yer vermezse, kaderlerin kralı Ea onun kaderini değiştirir, düşman gibi peşini bırakmaz”* denilerek ifade edilir. Kralın soylulara kulak asması istenir, yoksa ömrü kısa olacaktır. Danışmanına kulak vermesi istenir, yoksa ülkesi ona karşı ayaklanacaktır. Düzenbazın birine aldanırsa krallığından olacaktır. Bunlar metinde tam olarak, *“eğer soylularına kulak asmazsa, ömrü kısa olur. Eğer danışmanına kulak vermezse, ülkesi ona karşı ayaklanır. Eğer bir düzenbaza aldırırsa, ülkesindeki statüko değişir”* şeklinde anlatılır. Kralın Ea'nın oyununa kapılmaması gerekir, Ea'nın oyununa kapıldığı takdirde, büyük tanrıların onu yargılayacağı, *“eğer Ea'nın oyununa kapılırsa, birlik olan büyük tanrılar kendi adaletleriyle onu yargılamaya son vermezler”* şeklinde söylenir. Kralın haksız yere Sippar'ın evlatlarını, yani halkını mahkûm eder, yabancıyı beraat ettirirse, Şamaş'ın yabancı adaleti getireceği, *“eğer Sippar'ın bir evladını haksız yere mahkûm eder, ama bir yabancıyı beraat ettirirse, yerin ve göğün yargıcı Samaş onun ülkesine beylerle yargıçların adalete kulak asmadığı yabancı adaleti getirir”* şeklinde söylenir. Tanrı Enlil'in, tanrı Marduk'un, Nippur ve Babil'de yapılacak haksızlıklara vereceği tepkiyle metin aynı tarzda devam eder. Sippar, Nippur ve Babil'de yapılacak haksızlıkların sonucundan bahsedilir. Şamaş, Enlil ve Marduk bu kentlerin tanrıları olarak metinde yer almaktadırlar. Metinde büyük tanrıların sayıldığı bölümde, kralın Sippar, Nippur ve Babil'deki insanları angarya işlere sürerse başına neler geleceği anlatılır. Bu durum, *“eğer Sippar, Nippur ve Babil'in tamamını harekete geçirir ve insanlara angarya yükler, habercinin ilanıyla onlardan angarya islerse, tanrıların prensi, bey, akıl hocası Marduk onun ülkesini düşmana verir, o zaman da ülkesinin askerleri onun düşmanı*

²⁸² Enuma Eliş, s. 47.

²⁸³ Enuma Eliş, s. 48.

için çalışmak zorunda kalır, çünkü yerde ve gökte yaşayan yüce tanrılar Anu, Enlil ve Ea kendi meclislerinde o insanların böyle angaryalardan serbest kalmasını beyan etmişlerdir” şeklinde tasvir edilir. Tanrı Marduk’un onun ülkesini düşmana vereceği, kralın askerlerinin düşmanı için çalışmak zorunda kalacağı ifade edilir. Anu, Enlil ve Ea, yerde ve gökte yaşayan yüce tanrılar olarak metinde geçmektedir ve mezkûr insanlar angaryadan serbest kalmasını buyurmuşlardır. Burada Marduk’un da diğer üç tanrı kadar değerli görüldüğü akıldan çıkarılmamalıdır. Birçok madde sayıldıktan sonra-bu maddeleri gerekli gördüğümüz tanrıların bölümünde ele almaktayız- direk Ea ile ilgili olan bir madde ile devam edelim. Apsu kralı Ea’nın buyruğuyla baş memurun öldürmesinin şartı, *“eğer danışman ya da kralın maiyetindeki "baş memur" (?) onları (yani Sippar, Nippur ve Babil'in evlatlarını) suçlar, böylece onlardan rüşvet alırsa, Apsu kralı Ea'nın buyruğuyla, danışman ve "baş memur" kılıçla öldürülür, mekânları harabeyle örtülür, rüzgâr kalıntılarını süpürür ve kazandıkları fırtınaya tutulur”* şeklinde anlatılmaktadır. Buradan sonra tanrı Nabu’nun dahil olduğu bir madde vardır. Ardından da son maddede, kral çoban olarak anılır ve tapınak gözcüsü olarak verilen başka bir mevki ile beraber, Sippar, Nippur ve Babil insanların angaryaya verirlerse, yüce tanrıların tapınakları terk edeceği söylenir. Metinde bu kısım, *“eğer bir çoban ya da tapınak gözcüsü veya Sippar, Nippur ya da Babil'de tapınak gözcüsü olarak hizmet eden kralın baş memuru onlara (bu kentlerin insanlarına) yüce tanrıların tapınaklarıyla bağlantılı angarya yüklerse, yüce tanrılar öfkeyle mekânlarını terk eder ve tapınaklarına girmezler”* şeklinde yer alır.²⁸⁴ Prensin aynası metninde Ea, kralın kaderini değiştirebilecek güçte ve yüce tanrılar arasında gösterilmekle beraber ceza verebilecek konumdadır. Hem de kendi kenti olan Eridu’nun ismine yer verilmemesine rağmen, tanrının ismine yer verilmesi, vazgeçilmez bir tanrı haline dönüştüğünü göstermektedir.

Babil Marduk tapınak yazarı Berossos, Yunanca olarak yazdığı Babylo尼亚ka eserinde, Enlil/Ea’nın özelliklerini hatırlatan Oannes karakteri hakkında malumat vermektedir. Metin şöyledir. *“Babil'de başka yerlerden gelme pek çok insan Kalde'ye (Aşağı Mezopotamya'nın kıyı kesimine) yerleşmiş ve burada kaba saba, eğitimsiz, hayvanlar gibi yaşamaktaydılar. O zamanlar yılların birinde olağandışı bir canavar Kızıl Deniz'den çıkıp kıyıya ayakbastı, Oannes'ti adı. Bütün bedeni balık bedeni gibiydi, (balık) kafasının altına başka bir kafa (insan kafası) sıkıştırılmıştı, insanın ayakları gibi ayakları da vardı; bu görüntü, zamanımızda hala muhafaza edilen bir anı olarak kaldı. 1 Ağzına yiyecek namına hiçbir şey koymadan insanlar arasında günlerini geçiren bu canlı varlık, insanlara yazmayı, her tür bilim ve tekniği, kent kurmayı, tapınak inşa etmeyi, hukuk ilmini ve geometriyi öğretti; onları tahıl ekmeyi ve meyve*

²⁸⁴ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 308-310.

hasadının bilgisine vakıf kıldı. Hülasa, uygar bir yaşamı oluşturan ne varsa hepsini bahşetti. Öyle ki o zamandan beri (bu alanda) hatırı sayılır hiçbir şey bulunmadı. Oannes adındaki bu canavar, güneş batarken yeniden denize dalıyor, geceyi suda geçiriyordu: Çünkü hem suda hem de karada yaşayabiliyordu. Daha sonra ona benzer başka varlıklar da çıktı ortaya.”²⁸⁵

Tanrı Ea'nın balıkla ilişkisi olduğu bilinmektedir ve Apsu'da tatlı su olarak tasvir edilmektedir. Geç gelenekte Ea, Oannes olarak bir kahramana dönüştürülmüştür. Oannes'in insanlara yazma, bilim ve teknik, kent kurma, tapınak inşa etme, hukuk, geometri, tahıl ekme, meyve hasadı gibi konuları gibi konuları insanlara öğretmesi, Ea'nın kültür dağıtıcı rolünü hatırlatmaktadır. Uygar yaşamı bahşetmiş olması, tanrısal bir özelliktir. Bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, Ea'dan veya Ea'ya hizmet eden varlıklardan Oannes karakterinin ortaya çıkarıldığı sonucuna varmak akla uygundur.

2.2.6. İŞTAR

Akad kralı Sargon'un "Doğum Efsanesi" olarak söylenen metinde, Sargon annesini entum yani önemli bir kült görevinde gösterir. Ayrıca İştâr'ın âşık olduğu söylenmesi, hükümdar olması ile ilişkili olmalı, şayet Uruk'un tanrıçası olan İştâr ile Uruk hükümdarları "kutsal evlilik töreni" dedikleri törende, temsili olarak kral ile İştâr'ın eş olduğunu gösterirlerdi. Sargon'a İştâr'ın âşık olması da bu bağlamda okunmalıdır. Hem entumluk görevinde bir annesi olması hem de İştâr'ın ona âşık olması, hükümdarlığının dinsel meşruiyeti ile ilgili olmalıdır.²⁸⁶

Akad hükümdarı Naram-Sin'in Elam'a ve diğer topraklara yaptığı seferler sırasında, İnanna'nın Naram-Sin'in karşısına rakip çıkartmadığı işlenir. Naram-Sin'in dünyada yaptığı askeri faaliyetler, bu şekilde dinsel olarak meşrulaştırılır. Şayet tanrıça İnanna ona yardımcı olmuştur: "*Akkad kralı Naram-Sin, Barahşi'ye kadar Elam'ın bütün topraklarına ve Sedir Ormanı'na kadar Subartu (kuzey) topraklarına[...] daha da ileriye, Talhatum'a gittiğinde o yol*

²⁸⁵ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 224; Ea ve Oannes arasındaki ilişki için bkz. Bottero, "İktidarın işlevi", s. 764; Oannes'in insanlara kültür getirmesi konusu için bkz. McCants, *a.g.e.*, s. 126.

²⁸⁶ "Sargon, kudretli kral, Akkad kralı, bu benim;
Annem bir entum idi (çok yüksek statüde kült görevlisi), babamı tanımadım;
Babamın kardeş(ler)ininin (mekânı?) dağlarda;
Kentim Azupiranu, Fırat'ın kıyılarında;
Annem, entum, bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş;
Beni kamış bir sepete koymuş, "kapımı" (yani kapağı) ziftle yapıştırmış;
Suları yükselmeyen ırmağa bırakmış;
Irmak yardım etti bana, su çekici Akki'ye götürdü.
Su çekici Akki ibriğini daldırırken çıkardı beni sudan;
Su çekici Akki oğlu bildi beni, büyüttü;
Su çekici Akki bahçesine bahçivan yaptı beni.
Bahçivanen İştâr bana âşık oldu;
[56] yıl krallık yaptım." Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 62-63.

*krallar arasında hiçbir kral tarafından izlenmemiştir: Naram-Sin, Akkad kralı, o yolu gitti, İnanna karşısına rakip çıkarmadı. Subartu valileri ve yüksek ülkelerin reisleri ona saygılarını sundular.*²⁸⁷

Akad Devleti'nin hükümdarı Büyük (I.) Sargon zamanında yazılmış, Sargon'un kızı Enheduanna'ya atfedilen "İnanna'nın Ebih Karşısında Kazandığı Zafer" ismi verilen metinde, tanrıça İnanna ana karakterdir. Bu mitte, Akad Devleti'nin hükümdarı I. Sargon'un askeri zaferinin, tanrısal meşruiyeti için yazılmıştır. Metnin başında İnanna, savaş tanrıçası olarak övülür, ürkütücü iktidara sahiptir ve dehşet saçmaktadır. Kibirli hükümdar olarak anılan İnanna, kasırgalar ve fırtınalar yaratır. Savaş başlatmakta uzmandır ve ülkeleri fetih edendir. O, muharebelerin kraliçesi ve Sin'in büyük kızıdır. İnanna'a övüldükten sonra konuya girilir, İnanna, Ebih'e gitmiştir ki bu olay yeryüzündeki bir seferin gökler âlemindeki açıklaması olmalıdır. İnanna metinde Ebih'in ona saygı göstermemesinden şikâyetçidir. Bunun için Ebih'i cezalandıracağını, ayaklarının altına alacağını söyleyecektir. İnanna, "savaş getireceğim oraya, çarpışmalar olacak," der, bu da Sargon'un seferini, İnanna'ya saygısızlık olarak yorumlamasından başka bir şey değildir. İnanna'a şehri darmaduman edeceğini, uzun uzun anlattıktan sonra, Ebih kentinin, İnanna'a yani kendisi geldiğinde saygı göstermesini istemektedir. Bu kısım, Büyük Sargon'un tehdidinin yansıması olmalı, Sargon'un ordusunun İnanna ile beraber ilerlediğini söylemenin bir yansımasıdır. İnanna, Ebih'e sefere çıkmadan önce An'ı ziyaret eder, bu ziyaret, Büyük Sargon'un bir An tapınağını ziyaretinin yansıması olabilir. İnanna, tanrı An'ı "babam selamlarım seni" diyerek selamlayacak, An'ın sayesinde İnanna'dan bütün tanrıların korktuğunu söyler. Bu kısım da Akad Devleti'nin hükümdarı Sargon'un diğer kentleri faaliyetleri ile korku içinde bıraktığı ideolojisinin yansıması olmalıdır. Sümer geleneğinde her kentin bir koruyucu ve kurucu tanrısı olduğu düşünüldüğünde, diğer kentlerin Sargon'un askeri faaliyetlerinden korktuğu söylemek yanlış olmayacaktır. Savaşçı bir hükümdar olan Sargon'un İnanna'yı yani savaş tanrıçasını ön plana çıkarması şaşırıcı değildir, savaşçı tanrıça sayesinde askeri seferlerini yaptığı iddiasındadır. İnanna, kralım An dediği tanrının ona savaş için bahsettikleri saydıktan sonra, An'ın bizzat kendisinin, "bu ülkeyi yıkacak orduların reisinin" yanına koyduğunu söyler. Burada Sargon'un ülkeyi ele geçirme girişimi, An'ın onayını da içerir. İnanna'yı bizzat onun yanına yerleştiren, tanrı An'dır. Ebih, İnanna'ya hürmet etmediği için, Ebih'e giden ordunun orayı yıkmasını ve yakmasını ister. Oraya nasıl savaş getireceğini bir bir anlatır. Enlil'in ismi geçmekle beraber, tanrılarım kralının hala An olduğu kabul edilmektedir. Tanrıların kralı An, kızına Ebih'i neden yıkmak istediğini

²⁸⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 71.

sorar ve oranın güzelliklerini anlatır. Fakat Ebih'in övülmesi, İnanna'nın hoşuna gitmedi ve hazırlıklarını yaparak saldırıya geçti. İnanna'nı saldırı hazırlıkları, “[An] bunları deyince, Hierodule sinirlendi, deliye döndü, silah deposunun kilidini açtı. Parıldayan kapısını itti! Kibirli Muharebe'yi çıkardı. Yere bıraktı koskoca [Kasırga'yı)! Hanım hazırladı (?) yüce oklarını, sadağını kavradı! Ebih 'in üzerine Tufan saldı Ve karşı konulmaz Kötü Rüzgar'ı gönderdi! Hanım sonra da ülkeye saldırdı” şeklinde tasvir edilir. Metnin devamında ise şehri nasıl yakıp yıktığı anlatılmaktadır. İnanna, şiddet dolu bir yolla, kendini kabul ettirdi. Babası Enlil'in kendisinden korkulduğunu her yana yaydığını söyler. Askeri yeteneği ve idari yeteneğe doğru Enlil'in alametler verdiğini söyler. Bu da ele geçirdiği yerin kendisine verildiği anlamına geliyor olmalı. Burada yaptığı tapınak ve diğer faaliyetlerden bahsettikten sonra, metin İnanna'nın Ebih yok etmesine ve Nisaba'ya şükür etmesiyle biter.²⁸⁸

Bu metin dünyada olan bir olayın tanrıların müdahalesi ışığında açıklanması için hazırlanmıştır. Akad Devleti'nin hükümdarı I. Sargon, Ebih'e sefer yapmış, bu seferin tanrısal irade ile olduğunu göstermek içinde yukarıdaki mit ortaya çıkmıştır. Bir bölgeye verilen isim ve bölgenin tanrısı olan Ebih'e karşı İnanna harekete geçmiştir. Çünkü bölge İnanna'nın temsilinde olan Akad gücünün himayesini kabul etmemiştir. Metin bu kısım İnanna'ya karşı yapılan saygısızlık ve hürmetsizlik olarak lanse edilmiştir. İnanna'nın Akade(Akad) kentinin koruyucu tanrıçası olduğu bilinmektedir. Burada, Mezopotamya'da oluşmaya başlanan din birliğinin bir yandan kabulüne işaret eden noktalar vardır, Enlil ve An'ın isimleri anılır. Ama daha çok eski geleneğe uygun olarak bir kentin ve bir kentin oluşturduğu siyasal yapılanmanın tanrısının önemini gösterecek kadar İnanna ön plandadır. Zaten An'ın söylediklerini de dinlememiştir. Akad'ın tanrıçası olan İnanna nezdinde, Akad Devleti'nin başarılı bir seferinin anılması, bu seferin meşruiyetinin sağlanması ve düşmanların gözünün korkutulması amaçlanmıştır. Metnin sonunda Ebih'e tapınak yapılması ve diğer faaliyetler, İnanna'nın kültür taşıyıcılığına işaret eder. Elbette İnanna, büyük bir şiddet ile Ebih bölgesini ve Ebih tanrısını yenilgiye uğratmıştır. Fakat savaşın sonunda bölgeye “uygarlık” götürdüğüne vurgu yapılması, Akad Devleti'nin sadece şiddet dolu ve savaşçı olmadığını, aynı zamanda himayesi altında olan yerleri ihya ettiği ideolojisi yayılmak istenmiştir.²⁸⁹

²⁸⁸ Kramer, Bottero, a.g.e., s. 248-255.

²⁸⁹ Kramer, Bottero, a.g.e., s. 255-258.

M.Ö. 3. binin sonuna gelirken, İtiti adında birinin seferinden söz edilir. Bahsedilen seferde kazandığı ganimetleri Asur'daki İştar'a adadığına dair bir yazıt bırakmıştır.²⁹⁰

Babil şehrinde tanrıça İştar'a önem verildiğini gösteren bazı önemli unsurlar vardır. Bunlardan bir tanesi Babil şehrinin iç duvar kapılardan birisinin isminin, İştar olmasıdır. Ayrıca İştar Kapısı'na "İştar saldırganları alt eder" deniyordu.²⁹¹ Eski Babil Dönemi hükümdarı olan Hammurabi(M.Ö 1792-1750) zamanında yazılmış olan "Aguşa'ya'nın şiiri" metni, tanrıça İştar'ın aşırılıklarını ve Ea'nın onu dizginlemek için ne yaptığını konu edinir. Bu mitte, tanrıça İştar Ningal'in kızı olarak verilmektedir. Metnin başlangıcında tanrıça İştar, "*tanrıların pek yücesini, en cesurunu*" gibi tanımlamalarla övülür. Başarılı olarak tanımlanan tanrıça İştar'ın kurduğu tezgâhların esrarlı olduğu söylenir. Tanrıça İştar'ın savaşçı kimliği ön plana çıkarılır. Metinde savaşçı yönünü göstermek için, "*hep savaşa tutuşur, şaşkına çevirir yaptıklarıyla*" denilmektedir. Metnin başlangıcından sonra kırk kadar dize eksiktir. Metin yeniden okunmaya başlandığında, "*İştar'ı öven şarkılar söylüyorum*" denilerek devam eder. Metne göre tanrıça İştar, "*tanrıçaların en yücesi*"dir. Bütün güçleri ellinde bulunduran tanrıça İştar, bu güçleri gönlünce dağıtandır. Tanrıça İştar, halkların dizginlerini elinde tutandır. Tanrıçalar onun sözünü dinler, tanrıça İştar'ın kendi meclislerinde, tek bir tanrı bile ona karşı koymaya cüret edemez. Yine metinde otuz beş dize eksiktir ve tanrıça İştar'ın övgülerle tanıtılmaya devam edildiğı tahmin edilmektedir. şiirin üçüncü kıtasına gelindiğinde, İştar'ın savaşçı yönü iyice vurgulanmaktadır. O, kahramanlığın eşlik ettiğidir. Ölçünün ne olduğunu bilmez, hep savaşmak ister. Metinde İştar için savaşın ne anlama geldiğı, "İştar için bayram demek, savaşmak demektir" şeklinde ortaya konur. O, savaşanları çarpıştırır, zabitleri kızıştırır. Tanrıça İştar'ın savaşma hırısı ve çarpışma coşkusu vardır. Gerçek doğasını böylece ortaya serer. Metnin okunamaz durumda olan yirmi dört satırından sonra, tanrıça İştar'ın ayrıcalıklarını suiistimali ve savaşçı tarafı ile korku salması şikâyet edilir. Tanrıça İştar'ın ayrıcalıkları, "*kral asası, taht, taç verildi ona: bütün evren verildi*" denilerek gösterilir ve devam eder. Erkek cesareti, başarı ve dinçlik, şimşek ve parıltı verilenler arasında sayılır. Bunca şeyi kuşanması arkasından, sadece savaşmayı düşünmesi eleştirilir. Metin durumu ileri taşır ve tanrı Ea'nın ilk kez ismi geçer. Tanrıça İştar'ın Ea'ya karşı durumu, "*Ea'nın önünde bile korku salacaksın denilmiştir*" denilerek gözler önüne serilir. Bilge olarak tanımlanan Ea bu durumdan memnun değildi ve tanrıça İştar'ın bu durumuna kızmıştı.

²⁹⁰ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 39.

²⁹¹ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 75.

Dördüncü sütunun büyük bir kısmı ve beşinci sütunun başı eksiktir. Bu bölümlerde tanrı Ea'nın düşündüğü çare işlenmiş olmalıdır. Bu çözüm, İştar'ın karşısına bir tanrıça yaratmaktı. Bu tanrıçanın ismi Kavga Hanım anlamına gelen şaltu'dur. Tanrıça şaltu, güçlü, göz korkutucu, korku salan, güçlü tuzaklar kuran, bağırmaktan yorulmayan, sürekli öfkeli bir tanrıça olacaktır. Bu tasarımı tanrılar Ea'ya götürürler ve tanrı Ea'nın elinde çıkmasını isterler. Burada tanrı Ea'nın teknik işlerle ilgili özelliği ortaya çıkarılmıştır. Tanrı Ea'da şaltu'yu tüm sayılan özellikleriyle imal etti. Şiirin dördüncü kıtası burada bitmektedir ve beşinci kıta tanrı Ea'nın hiç durmadan, tanrıça İştar'ın karşısına çıkması için şaltu'yu imal etmesiyle başlar. Daha önce saydığımız bazı özellikleri tekrarlanmaktadır şaltu'nun ve ardından etinde ve saçında savaşmak olduğu söylenir. Altıncı sütunun başı kayıptır ama şaltu'nun savaşçı özellikleri sayıldığı kesindir. Metnin okunan kısmı güçlü, ürkütücü kasları ile sağlam oluğunu belirtilerek başlar. Tanrı Ea imal ettiği şaltu'ya yani Kavga Hanım'a emirler verdi. Metin tanrı Ea'nın ağızından İştar'ın aşırılıklarını sıralar. Tanrıça İştar, cesur, muazzam başarılı, teçhizat konusunda uzman olarak “hanımların hanımı,” Ningal'in becerikli kızı olarak tanıtılır. Ardından tanrı Ea, şaltu'yu neden yarattığını ve tanrıça İştar'a haddini bildirmesini söyler.

Altıncı kıtanın başında tanrı Ea'nın şaltu'ya verdiği güçler sıralanmaktadır. Kraliçe İştar'a verilen özel alamet onunla da paylaşıldı. Tanrıça şaltu, bütün tanrıçaların en güçlüsü olacaktır; yüce görevlerin tanrıçası ve kimsenin karşısına çıkamayacağı hanım olmuştur. Sekizinci sütundan altıncı kıta devam eder. Burada tanrı Ea, tanrıça şaltu'yu uyarmak için tanrıça İştar'un özelliklerini abartılı bir şekilde anlatır. Tanrıça İştar, kurnaz, yiğit, öfkeli olarak tasvir edilir. Tanrıça şaltu bu duruma öfkelenir. Dikkat kesilerek gücünü toplar. Altıncı kıta bir iki eksik satırdan sonra sona erer. Yedinci kıtanın başında ise eksikler vardır. Tanrıça İştar, tanrıça şaltu'nun varlığını öğrenir ve bilgi toplaması için uşadı Ninşubur'u görevlendirir. Ninşubur ise tanrıça şaltu hakkında bilgi toplamak için yola koyulur. Tanrıça şaltu hakkında verdiği bilgiler, işini kurnazca yapması, kendine güvenen, pervasız, parıltıyla bezenmiş gibi maddelerle sıralar. Ninşubur, tanrıça şaltu'dan korkarak sağ salim dönebilmek için ayrılmıştır. Nedenini ise tanrıça şaltu'nun kaba, asabi, cani, insanlar üzerinde iktidarının tam olması, yarattığı patırtının korkunç olması olarak sıraladıktan sonra, tanrıça şaltu'nun alametlerinin bunlar olduğunu söyler. Buradan sonra eksik bölüm olduğu için İştar'ın cevabı tam kestirilememektedir. Fakat tanrıça İştar, tanrıça şaltu'nun karşısına çıkmaya karar vermiştir. Tanrıça şaltu'nun tanrıça İştar'a karşı savaşa giriştiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine, “tanrıların en bilgesi, en güçlüsü” olarak tanımlanan tanrıça İştar da, “canla başla ve dikkatle” savaş girişti. Tanrıça İştar'ın “tek adım geri atmadan, bütün tanrıları alt eden, savaş adamına

dönüştüğü” söylenir. Tanrıça Şaltu ile tanrıça İştar arasında yaşananlar, metin eksik olduğu için bilinmemektedir. Metin okunmaya başladığında, tanrıça İştar, tanrıça Şaltu’yu yaratan Ea’ya sitem eder. Tanrıça İştar Ea’ya, “şu ‘Kavga’ denileni yaratmak da neyin nesi” der. Devamında Ea’ya sitem eder ve tanrıça Şaltu’nun ortadan kaldırılmasını ister. Tanrı Ea ise, tanrıça Şaltu’yu yok edeceğini, tanrıça İştar’ın bunu istemekle kendisini sevindirdiğini söyler. Ardından tanrıça Şaltu’nun neden yaratıldığının anılması için her yıl şenlik düzenlenmesini söyler. Metnin bu kısmında Ea’nın ağzından Babil hükümdarı Hammurabi için, “bizden yiğitliğin kanıtlarını öğrenen kral Hammurabi ilelebet payidar kalsın, seni[tanrıça İştar’ı] öven, bu şarkı onun saltanatında düzenlendi” denilir. Yedinci sütunun son kısmı tamamen eksiktir. Metnin sonunda, tanrıça Şaltu ile karşılaştıktan sonra olduğu gibi Ağuşaya olarak anılır. Metnin sonu ise şöyledir:

“Evet! İştar’ın şanını övüyorum

Tanrıçaların kraliçesinin!

Ağuşaya’nın ve kudretinin şarkısını

Söylüyorum:

Pek mahirdir çünkü!

"Kavga ", [...]

Prens(?)-Ea yaratmıştı onu

Ağuşaya yüzünden

Böylece öğretmiş oldu herkese

Kudretinin emarelerini,

Ve yüceliğini arttırdı böylece!

(Ea) en yüce mertebeyi

Yine ona verdiğinden

Dişi aslan İştar’ın ruhu da yatıştı!”²⁹²

Eski Babil Dönemi’nden kalma “İştar Ölüler Diyarına İniyor” metni, Sümer edebiyatında çok iyi bilinen, “İnanna Ölüler Diyarına İniyor” metnlerinin bir uyarlamasıdır. Tanrıça İştar, bu metinde tanrı Sin’in kızıdır. Tanrıça İştar, “Geri-Gelinmeyen-Ülke”ye yani tanrıça Ereşkigal’in mülküne gitmeye karar verir. Burası için ayrıca, “Gidişi Var Dönüşü Yok Yolu,” denir. Buraya giren asla çıkamaz, gidenler ışıktan yoksun kalır, sadece humusla beslenir, toprak yiyerek yaşarlar. Tanrıça Ereşkigal için, “Uçsuz-Bucaksız-Yer’in” hükümdarı denir, tanrıçanın evinin ismi ise “İrkalla”dır. Tanrıça İştar, işte buraya gitmeye karar verir. Tanrıça İştar kapısına dayanır, “Geri-Gelinmeyen-Ülke”nin ve muhafızları tehdit eder. Muhafızlar

²⁹² Metnin tamamı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 232-242.

tanrıça İştar'ın geldiğini haber verir tanrıça Ereşkigal'e ve tanrıça Ereşkigal bu duruma öfkelenir. Metin Ereşkigal'in tepkisini, "*Ereşkigal verilen haberi işittiğinde, yüzü ulğundan kopartılmış dal gibi sarardı, Kamışın (?) parılıtı gibi karardı dudakları! "Ne istiyor benden? Yine ne tezgâhladı? 'Annunaki'lerle birlikte ziyafet masasına bizzat kurulmak istiyorum (demek zorunda kaldı kendi kendine); Onlar gibi toprakla beslenmek ve bulanık sudan içmek istiyorum; kadınların yanından kaldırılan genç erkeklerin, kocalarından kopartılan genç kadınların ve vakitleri gelmeden gönderilen çocukların kaderine ağlamak istiyorum!" Git de kapıyı aç, muhafız, ama ona Ölüler Diyarı'nın kadim yasalarına göre davran!"* şeklinde verir. Tanrıça Ereşkigal, muhafızlara İnanna'yı tüm güçlerinden arındırıp, Ölüler Diyarına almasını emreder. Tanrıça İştar'ın üzerindeki kıyafetlerin birer birer alınması, tanrıça İştar'ın güçlerinin alınmasını simgelemektedir. Tanrıça İştar, tanrıça Ereşkigal ile karşılaşınca atladı onun üzerine, tanrıça Ereşkigal ise karşılık verdi. Tanrıça Ereşkigal'in verdiği karşılık, "*Ereşkigal açtı ağzını, söz aldı ve vekili Namtar'a şöyle dedi: 'Haydi Namtar [. . .]! Altmış [. . .] hastalığı sal onun üzerine: gözlerine göz hastalıklarını! Kollarına kol hastalıklarını! Ayaklarına ayak hastalıklarını! Bağırsaklarına bağırsak hastalıklarını! Başına baş hastalıklarını! [Sal(?)] hepsini onun bedenine!"* şeklinde tasvir edilir. Tanrıça İştar'ın ölümü ile simgelediği bereket dünyada yok olmuştur. Hayvanları üremesi durduğu gibi insanların çoğalması da durur. Büyük tanrıların vekili olarak anılan Papsukkal, tanrıça İştar'ı kurtarmak için tanrı Sin'den yardım istedi. Ondan yardım edeceği yanıtını alamayınca tanrı Ea'ya gitti. Tanrı Ea'ya, tanrıça İştar'ın Ölüler Diyarı'nda olmasının yarattıklarını, "*İştar (diyordu) Ölüler Diyarı'na indi, ama çıkmadı oradan! Ve de gittiğinden beri, Geri-Dönülmeyen-Ülke'ye Tek bir boğa bile binmedi ineğe, hiçbir damızlık eşek döllemedi dişisini, hiçbir erkek gebe bırakmadı gönlünce hiçbir kadını: herkes tek başına yattıyor odasında, herkes ayrı yattıyor yatağında!"* şeklinde anlattı. Derin zekası olan tanrı Ea'nın aklına bir fikir geldi, bunun için yarattı Aşu-şu-namir'i ve tanrıça Ereşkigal'in yanına gönderdi. Tanrıça Ereşkigal'i kandırıp ağzından yemin alacaktı, bu yemin sayesinde tanrıça Ereşkigal'e ne isterse yapmayı başaracaktı ve tanrı Ea'nın planladığı gibi de oldu. Aşu-şu-namir, tanrıça Ereşkigal'i kandırıldığı için onun tarafından lanetlendi. Tanrıça İştar'ın başına yaşam suyu dökülerek canlandırıldı ama Ölüler Diyarı'ndan çıkması için bir şart vardı. Kimsenin çıkamadığı bu yerden ancak bir kişiye yerine koyması ile çıkabilecekti. Tanrı Tammuz'u nasıl seçtiği metinde anlatılmamakla beraber, Tammuz'un seçildiğine gönderme vardır. Ayrıca yeryüzüne belli zamanlarda çıkması kararının nasıl alındığı da anlatılmamakla beraber, geri çıkacağına gönderme vardır.²⁹³ İnanna'nı veya İştar'ın Ölüler Diyarı'na iniş ile

²⁹³ Metnin tamamı için bkz. Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 361-367.

ilgili mitlerin, bereket, bitkinlerin yetişmesi ve ölmesi gibi konuları işleyen metinlerden olduğu bilinmektedir. Bunun yanında bir politik anlamı olabilir. İki karşıt ülkenin, biri tanrıça İştâr ile sembol edilen, diğeri ise tanrıça Ereşkigal ile sembol edilen bu ülkelerin mücadelesinin yansıması olarak da okunabilir. Hem bereketi hem de savaşı anlatan metinlerden birisi olabilir. Tanrıça İştâr'ın hem üreme ile ilgili yönüne hem de savaşçı yönüne gönderme yapıldığı akla uygundur.²⁹⁴

Orta Asur döneminde İştâr'ın kabul gördüğünü gösteren belgelerden birisi, I. Adad-nirari'nin Mitanni'ye karşı yürüttüğü faaliyetleri anlatan metindir. Tanrıça İştâr metinde, tanrı Asur, An, Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad ve Nergal'e beraber, I. Adad-nirari'ye yardım eden tanrılar arasında sayılmaktadır. Bu tanrılarının hepsinin Babil ismi olduğunu düşünülürse, Babil panteonunun Asur Devleti tarafından kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Tanrı Asur ile beraber, Babil tanrıları da I. Adad-nirari destekleyen tanrılardır. Tanrıça İştâr'ın içinde yer aldığı metnin ilgili bölümü şöyledir: *“Efendim, tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretliler olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştâr ve Nergal'in yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Vaşşukannu şehirlerini fethederek ele geçirdim.”*²⁹⁵

Yeni Asur Dönemi Asur hükümdarı Assurbanipal'in yıllıklarından birinde Elam'a karşı saldırısını anlatır. Bu saldırı şiddet dolu bir saldırı olmuştur. Elam'ın tanrı tanrıçalarını güçsüz kıldığı iddiasındadır. Metin bağlamında tanrıça İştâr ve tanrı Asur'ın Elam'dan kormadığı, ama atalarını korkuttuğunu söylediği Elam'ın mezarlarını dağıtmış ve açığa çıkarmıştır. Ardından da bu kemikleri Asur'a getirmiştir. Metin savaşla ilgili olduğu için savaş tanrıçası olan İştâr'ın ismi de Asur ile anılmış olabilir. Asur'da tanrıça İştâr ayrı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıça İştâr metin bağlamında şöyle geçmektedir: *“Efendilerim Assur ile İştâr'ı korkutmayan (ve) kral atalarımı titreten önceki (ve) sonraki krallarının mezarlarını talan ettim, dağıttım (ve) güneşe açtım; kemiklerini Assur'a getirdim. Tanrı Assur' un düşmanlarını tamamen egemenliğim altına aldıktan sonra tanrıçam Assurlu İştâr'ın harap olmuş tapınağını, tanrı Amurru tapınağını, tanrı Bel-lapira tapınağını, On Tanrı tapınağını, şehrim Assur'un tanrılarının tapınaklarını yeniden inşa ettim (ve) tamamladım.”*²⁹⁶

²⁹⁴ Kramer, Bottero, *a.g.e.*, s. 373.

²⁹⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 463.

²⁹⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 160.

Yeni Asur Dönemi Asur hükümdarı Esarhaddon'a, tanrıça İştar ağızından destek veren bir metin vardır. Bu metinde Esarhaddon'a karşı olanlara karşı tanrıça İştar'ın hükümdara yardımcı olduğu anlatılmaktadır. Tanrıça İştar kendini 'büyük tanrıça' olarak tanımlamaktadır. Erbilli olduğunu belirten İştar, düşmanlarını ayaklarının önüne attığını, sözünün güvenilir olduğunu teyit etmek istemektedir. Düşmanlarını ayağına getireceğini, hükümdarın önünde yürüyeceğini belirterek, korkmaması gerektiğini tembihler. Bu metin savaş öncesinde tanrıça İştar'ın hükümdarın ve ordusunun yanında olduğunu, onun sayesinde düşmanı yeneceklerini anlatmak için ordu önünde okunmuş olmalıdır.²⁹⁷

Yeni Assur hükümdarı Assurbanipal'in Elam seferinden önce İştar ile Assurbanipal'in durumu anlatılır. Tanrıça İştar, endişe işe iç çeken krala "*korkma!*" der. Kendisine güvenmesini tembihler. Savaş tanrıçası olan İştar, Assurbanipal'e "*dua ederken ellerini yukarıya kaldırman ve gözlerinin yaşlarla dolması merhametimi uyandırdı*" der. Metin arkasında rüya gören bir kült görevlisinin Assurbanipal'e anlattıklarını işler. Mezopotamya'da rüya tanrılardan gelen bir mesaj olarak görülebiliyordu. Rüyanın başını, "*Erbil'de oturan İştar geldi. Sağı da solu da titriyordu, elinde bir yay ile kınından çıkmış keskin bir kılıç tutuyordu, savaşa hazırđı. Sen (yani Assurbanipal) onun huzurunda dururken, o gerçek bir anne gibi konuşuyordu seninle. Tanrıların en yücesi İştar sana seslenerek talimat veriyordu: 'Dövüşe hazırsın. Her nereye istersem, oraya doğru yola çıkarım.'*" Burada da açıkça Asur hükümdarının gerçekleştireceği bir faaliyette, tanrıça İştar'ın yanında olduğunu göstermek istediği anlaşılmaktadır. Tanrıça İştar'a Assurbanipal rüyada, onun nereye isterse gideceğini ve onun da oraya geleceğini söyler. Eğer bu metin ordunun önünde okunduysa, yarattığı manevi duygu gerçekten yüksek olmalıdır. Bir hükümdarı savaşı tanrıça İştar'ın desteklediği düşüncesi, orduda gerçekten moralleri yükseltiyor olmalı. Metnin devamı İştar'ın Assurbanipal'den savaş gitmemesini istemesini anlattıktan sonra, kendisinin Elam hükümdarı Teumman'ın üzerine yürümesini anlatmaktadır.

²⁹⁷ "Ülkelerin kralı Esarhaddon, korkma!

Sana karşı esen hangi rüzgârın kanatlarını kırmadım ben?

Düşmanların olgun elmalar misali ayaklarının önünde yuvarlanıyor.

Ben, büyük tanrıça!

Düşmanlarını ayaklarının önüne atan Erbilli İştar!

Sana söylediği sözlerden hangisine güvenemedin şimdiye kadar?

Ben Erbilli İştar!

Düşmanlarının derisini yüzer, sana getiririm.

Ben Erbilli İştar'ım!

Senin önünde, ardında ben yürürüm.

Korkma!

Sen acı çektiğinde

Ben de acıyla kıvranırım.

Kalkar-

(yanına) otururum!

Erbilli kadın İştar-la-taşiat'ın dudaklarından dökülen sözler" Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 164.

Herhalde Assurbanipal'in ordunun başında olmaması, hoşnutsuzluk yaratıyor olabilir. Ama tanrıça İştâr ancak bu yolla yardım edeceğinin söylemesi, ordunun şevkini geri getirmiş olabilir. Hemen başka bir metinde İştâr'ın Elam hükümdarı Teumman'ın kesik başını Assurbanipal'e verdiğini anlatır. Elam hükümdarının başı Asur şehirlerinde dolaştırılmış gibi gözükmektedir.²⁹⁸

Yeni Asur Dönemi, Asur hükümdarı Esarhaddon'un döneminde kalma metinde, Esarhaddon'un müthiş olduğunu iddia ettiği bir saldırı anlatmaktadır. Hükümdar kendisinin rahip olduğunu ve rahipliğinden tanrıça İştâr'ın memnun olduğunu belirtir. Tanrıça İştâr hükümdardan memnun olduğu için savaşta onun tarafında yer almaktaydı. Düşmanın savaş düzenini bozduğu ve onun sayesinde mücadeleyi kazandığını ortaya koyar. Bu metinde anlatılan olay bir iç savaş gibi görünmektedir ve Esarhaddon'a karşı savaşan Asurlular yenilerek, hükümdara sadakat yemini etmişlerdir. Bu savaşta hem İştâr'ın hem de ismi verilmeyen tanrıların etkin olduğu iddia edilmektedir. Hükümdarların savaşları ile ilgili metinlerde genelde tanrıça İştâr'ın yer aldığı görülmektedir.²⁹⁹

2.2.7. ANU

Kassit dönemi Nippur kentinde bulunan bir belgede, Anu, Enlil ve Ninlil üzerine yemin edildiği, tespit edilmiştir. Bu yemin "*Anu, Enlil, Ninlil (?), x, Sukamuna ve Kral Kadaşman-Harbe huzurunda ant içmiş bulunuyorlar*"³⁰⁰ şeklinde gerçekleşmiştir. Metnin kızını bir tüccara satan adamın, tüccarla yaptığı anlaşma olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşmaya uyacaklarına dair tanrılara ant içmişlerdir.

Babil'in en önemli dini metni olan Enuma Eliş yani Babil Yaratılış Destanı mitinde, tanrı Anu, tanrı Anşan'ın oğludur, tanrı Anşan ile eşit olduğu belirtilir. Tanrı Anu ise Ea'nın babasıdır. Tanrı Ea'yı kendi suretinde yaratmıştır. Tanrı Ea'nı oğlu tanrı Marduk'u gördüğünde, tanrı Marduk'u imükemmel kılarak ona ilahi gücünü verdi. Anu dört rüzgârı yaratarak, tanrı Marduk'un eline verdi.³⁰¹ Tanrı Marduk'un çıkardığı gürültüden rahatsız olan tanrıça Tiamat,

²⁹⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 174.

²⁹⁹ "Zorluklara rağmen Ninova'ya giden yolda hızla ilerledim, ama Hanigalbat'ın ülkesinde (Yukarı Mezopotamya) bütün deneyimli askerleri bilenmiş silahlarıyla önüme çıktı. Fakat büyük tanrıların saldırdığı korku hızlarını kesti, müthiş saldırımı görünce akılları baslarından gitti. Rahipliğinden memnun olan savaş tanrıçası İştâr benim tarafımdaydı, onların yaylarını ve savaş düzenlerini kırdı. Sonra ordularında bir haykırıştır koptu: 'Bu bizim kralımız!'"

Onların (yani tanrıların) komutuyla hepsi yanıma gelip arkama geçtiler, kuzular gibi toplanarak bana, efendilerine yalvardılar. Büyük tanrılar sayesinde bana sadakat yemini etmiş olan Assurlular yaklaşıp ayaklarını öptüler." Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 189.

³⁰⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 441.

³⁰¹ Enuma Eliş, s. 3; 6-7.

tanrı Apsu'nun intikamını almak için harekete geçer. Tanrı Ea'nın tanrıça Tiamat'ı durduramayacağı anlaşılınca, tanrı Anşar, oğlu tanrı Anu'dan tanrıça Tiamat ile savaşmasını ister. Tanrı Anu'da tanrı Ea gibi korku için kalarak, tanrıça Tiamat'a saldıramadan geri döndü. Tanrı Anşar'a, *"ey babam! Tiamat'a karşı gelmek benim gücümü aşıyor, entrikalarını öğrendim, benim büyülerim yetmiyor, çok korkunç, büyük bir gücü var. Etrafındakilerle çok güçlü, kimse ona karşı gelemmez. Çılgılığı hep yükseliyor, hiç dinmiyor. Ey babam, yılmayın onun karşısına çıkacak başka birini gönderin! O kadın çok güçlü olabilir ama bir erkek daha güçlüdür. Ordularını bertaraf edin, planlarını darmadağın edin! O bizi ele geçirmeden önce!"* der.³⁰² Tanrı Marduk zaferi kazandıktan sonra gökyüzünü ve yeryüzünü yaratır. Ele geçirdiği kaderler tabletini ise tanrı Anu'ya sunmuştur.³⁰³

Yeni Assur hükümdarı Assurbanipal'in taç giyme ilahisinde Anu'nun Assurbanipal'e tacını verdiği söylenmektedir. Taç giyme ilahisi, hükümdarlığın büyük tanrılardan geldiğini ideolojik olarak yansıtmayı amaçlamaktadır. Hükümdar, yaptığı ve yapacağı her işi tanrılara dayandırır. Assurbanipal'e hükümdarlığın verilmesi, tahtı, silahı, saltanatı, danışmanları bizzat büyük tanrılardan vermesi ile temsil edilmiştir. Mezkur metnin bölümü şöyledir: *"Anu tacını verdi, İllil tahtını verdi; Ninurta silahını verdi; Nergal aydınlık saltanatını verdi. Nusku danışmanlar gönderdi ve huzuruna çıkardı."*³⁰⁴

Yeni Asur Dönemi hükümdarı, Esarhaddon dönemine ait kitabe Babil'den sürgün edilmiş insanların geri getirlmesini ve Babil'in yeniden inşasını anlatmaktadır. Asur hükümdarı Esarhaddon'un bu insanlara mallarını iade ettiği, yoksulları giydirdiğini belirtir. İnsanları ev inşası ve kanal yapımına teşvik ettiğini söyler. Babil'e gelen yolları dört yönden de açmıştır ve insanlar için, "böylece artık dünyanın her yerine gitmeyi zihinlerinden geçirebilirler" der. Bu metni başında Babillilerin zulüm altındaki insanların, Anu ve Enlil tarafından azat olmayı hak edenlerin, Esarhaddon tarafından özgürleştirildiği söylenir. Bu durum, *"Zulüm altındaki Babillerin, korunan insanların {söbe kidinni), Anu ve Enlil tarafından "azat olmayı hak eden" kimselerin "hürriyeti" (?borç affi: andurörü) tarafımdan tekrar tesis edildi"*³⁰⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Asur hükümdarı Esarhaddon, Babil tanrıları olan Anu ve Enlil'in 'azat olmayı hak edenleri' belirlediğini iddia eder ve kendisi de bu insanları azat etmiştir.

³⁰² Enuma Eliş, s. 16-17.

³⁰³ Enuma Eliş, s. 41.

³⁰⁴ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 170.

³⁰⁵ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 311.

Babil hükümdarları olan Napopolassar ve II. Nabukadnezar'ın hâkimiyete gelişlerini kehanet biçiminde anlatan bir metnin kopyası, Uruk'lu bir astrolog tarafından, Babil ismi Uruk ismine dönüştürülerek korunmuştur. Metnin bir kısmı, “bir kral gelecek dünyanın dört bir tarafına hâkim olacak ve ismini duyunca herkes korkudan titreyecek. Fakat ondan sonra Uruk'ta bir kral doğacak; o ülkesinde adaleti sağlayacak ve ülkesi için kararlar alacak” şeklindedir. Herkesin korkudan titrediği hükümdardan kasıt, Asur hükümdarıdır. Doğacak hükümdar ise Babil'in hükümdarı Nabopollassar'dır. Asur hâkimiyeti altında bulunan yıllar, korku dolu ve adaletsiz yıllar olarak tasvir edilir. Yeni doğan hükümdar ise ülkeye adalet getirecektir. Metnin devamında, Uruk'ta insanların tanrı Anu'ya tapınmasını sağlayacağı söylenir, bu orijinal Babil metninde tanrı Marduk'a insanların tapınmasını sağlayacağı yönünde geçer. Bu hükümdar Uruk'u onaracak ve yeniden inşa edecektir. Daha sonra ise II. Nabukadnezar'ın gelerek dört bir yanın hükümdarı olacağı anlatılır. Uruk'ta sonsuza kadar hüküm sürecek bir hanedan oluşacaktır. Metinde Uruk hükümdarları olarak bahsedilen ama Babil metnindeki gibi Babil hükümdarları olan bu hükümdarların, tanrılar gibi yöneteceği söylenir. Bu metin sayesinde Uruk kentinde tanrı Anu tapımı olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁶

2.2.8. ŞAMAŞ

Babil şehrinin iç duvarının kapılarından birisinin ismine tanrı Şamaş'ın ismi verilmişti.³⁰⁷ Babil'de karaciğer kehanetleri yaygındı, güneş tanrısının karaciğer üzerine işaretler koyduğu düşünülmekteydi.³⁰⁸ Babil'in en önemli dini metni olan Enuma Eliş yani Babil Yaratılış Destanı'nda tanrı Şamaş, dağların arasından yükselen, yaklaşıp adalet için yargılayan tanrıdır. Tanrı Marduk, tanrı Şamaş'ın kaderini böyle tayin etmiştir. Tanrı Şamaş'a “*kavga, ölüm ve şiddet hüküm verme*” hakkı verilmiştir. Beşinci tabletin tanrı Şamaş ile ilgili olan bölümün çoğu eksiktir.³⁰⁹ Hammurrabi yasalarında, güneş tanrısından, “*Güneş tanrının, yer ve göğün büyük yargıcının buyruğuyla adaletim ülkede görülür olsun*” şeklinde bahsetmiştir. Güneş tanrısının adaletle olan ilişkisini de yansıtan bir metindir.³¹⁰ Ayrıca Hammurabi'ye gerçeği verenin tanrı Şamaş olduğu şu şekilde verilir: “*Tanrı Şamaş'ın ona gerçekleri verdiği adalet kralı, Hammurabi'yim ben.*”³¹¹

³⁰⁶ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 45-46.

³⁰⁷ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 75.

³⁰⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 137.

³⁰⁹ Enuma Eliş, s. 40.

³¹⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 146.

³¹¹ Tosun, Yalvaç, *a.g.e.*, s. 8.

Orta Asur döneminde I. Adad-nirari'nin Mitanni zaferinde, I. Adad-nirari'ye yardımcı olan tanrılar arasında Şamaş'ın ismi geçmektedir. Bu metinden Orta Asur dininde tanrı Şamaş'ın kraliyet geleneğinde saygı ile anıldığını göstermektedir. Tanrı Şamaş, Mezopotamya'nın ortak tanrılarında biri haline gelmiştir. Metinde An, Enlil, Ea, Sin, Adad, İştâr ve Nergal yanında şu bağlamda yer almaktadır. *“Efendim, tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretliler olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştâr ve Nergal'ın yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Vaşşukannu şehirlerini fethederek ele geçirdim.”*³¹²

Orta Asur Dönemi I. Adad-nirari'nin Mitaani Zaferi'nin yansıran metinde tanrı An, Enlil ve Ea ile beraber kudretli tanrılar yanında yer almaktadır. I. Adad-nirari, Mitanni kralı Şattura'yı yenip, Asur'a getirerek ant ettirmişti. Metnin devamında ise Şattura'nın ölümünden sonra oğlu Vasaşatta'nın Asur'a ayaklandığından bahsedileri. Metinde, Şattura'nın ölümünden sonra olanlar, *“ölümünden sonra oğlu Vasaşatta ayaklandı, bana isyan etti, düşmanlık yaptı”* şeklinde anlatılmaktadır. Mitanni hükümdarı Vasaşatta, Hititlerden yardım istemiş, metne göre harac ödemesine rağmen Hitit Devleti onun yardımına gelmemişti: *“Yardım almak için Hatti ülkesine gitti. Hititler ondan rüşvet aldılar, ama destek vermediler”*

Tanrı Asur'un yanında An, Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, İştâr ve Nergal'in yardımıyla, metinde saydığı birçok yeri ele geçirdiğini anlatır. Metin bu durumu, *“Efendim, tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretliler olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştâr ve Nergal'ın yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Vaşşukannu şehirlerini fethederek ele geçirdim. O şehirlerin mallarını, babalarının birikmişini [servet] (ve) onun sarayın hazinesini alıp şehrim Assur'a getirdim. [Taidu] şehrini fethettim, yaktım (ve) yerle bir ettim, üstüne tuz {kuddimmu) saçtım”* şeklinde anlatılmaktadır. Metnin devamında büyük tanrılar sayesinde sahip olduğu yerleri sayar. Metinde bu durum, *“Büyük tanrılar Taidu şehrinden İrridu şehrine, Eluhat şehrine ve Kaşiyari Dağı'na kadar bütün toprakları, Sudu şehri kalesinden ve Harronu şehri kalesinden Fırat kıyılarına kadar hâkim olma hakkı tanıdılar”* şeklinde anlatılmaktadır. Metnin devamında Mitanni hükümdarının halkına neler yaptığını anlatılmaktadır. Onları belirli işlerde çalıştırdığı anlaşılmaktadır. Mitanni kraliyet ailesinin ise Asur şehrine bağlanarak getirildiğini okumaktayız. Metinde geçen İridu şehrini yıkmış ve

³¹² Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 463.

şehrin çevresindeki bölgeleri de ele geçirmiştir. Yine metne göre, Taida isminde terk edilmiş bir şehir görmüş, şehrin planını çıkararak oraya bir saray inşa ederek, oraya stelini dikmiştir. Gelecek nesillere ise, “*gelecekte bir prens onu onarsın. Kazınmış adımı yerine koysun. [O zaman] Assur onun dualarına kulak verecektir*” şeklinde Asur’un onun dualarına kulak vermesi için tavsiyede bulunur.³¹³ Bu metinde, dünyada olan olayların tanrının isteği ile olduğu, hükümdarın tanrılar adına hareket ettiği anlaşılmaktadır. Mezopotamya’da birçok önemli tanrının isminin sayılması, Orta Asur döneminde bu tanrılara saygı gösterildiğini göstermektedir. Aynı zamanda hükümdarın kendi meşruiyetini ve hükmetme meşruiyetini tanrılardan aldığını göstermektedir.

Orta Asur hükümdarı I. Tiglat-pilaser döneminde gelen bir yazıt, Anu ve Adad’ın tapınakları için, hükümdarın sedir ağacından kirişler getirdiğini anlatmaktadır. Hükümdar yaptığı yolculukları, fetih ettiği bazı toprakları ve denizati öldürdüğünü söylediği metin şöyledir: “*Lübnan Dağı’na yürüdüm. Efendilerim, büyük tanrılar Anu ve Adad’ın tapınakları için sedir ağacından kirişler kestim (ve) götürdüm. Amurru ülkesine doğru yola devam ettim (ve) bütün Amurru topraklarını fethettim. Byblos, Sidon, Arvad ülkelerinden armağanlar aldım. Arvad şehrinin, Amurru ülkesinin teknelerine bindim, bir ada olan Arvad şehriden Amurru topraklarındaki Samuru şehrine üç çift saatlik başarılı bir yolculuk yaptım. Denizde, denizati dedikleri bir nahiru öldürdüm.*”³¹⁴

Asur hükümdarı I. Tiglatpileser döneminde Nairi ülkelerine yapılan seferin anlatıldığı, rapor niteliğindeki metinde, tanrı Şamaş’a yer verilir. Nairi ülkelerini kralları olarak tanımlanan, muhtemelen kabile reislerinin esir alındığı ama bunların canının bağışlandığı anlatılmaktadır. Tanrı Şamaş’ın huzurunda onların zincirleri ve ayak bağları çözülmüştür. Büyük tanrılara yemin ettirilerek bağlılıkları tasdiklenmiştir. Oğullarını esir almış ve onların haracı bağladıktan sonra kabilelerine dönmelerine izin verilmiştir. Burada tanrı Şamaş’ın güneşle bağlantılı olduğu düşünüldüğünde güneşin altında yemin ettirildiği anlamına geliyor olabilir. Ayrıca adaletle ilişkisinden dolayı da metinde tanrı Şamaş’a yer verilmiştir.³¹⁵

Dahası Asurbanipal’in taç giyme ilahisinde, tanrı Şamaş göğün ve yerin kralı olarak anılır ve tanrı Şamaş’ın Asurbanipal’in önderliğini yükseltmesi arzulanır. Bu metinde başka önemli tanrılar da yer almakla beraber en büyük yer tanrı Asur’a verilmiştir. Metnin tanrı

³¹³ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, 464-465; Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 56.

³¹⁴ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, 473.

³¹⁵ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 75.

Şamaş'la başlaması dikkat çekicidir ve kraliyet geleneğinde önem verilen tanrılardan biri olduğunu gösterir. Mezkûr metin “*göğün ve yerin kralı Şamaş seni dört bir yanda [bölgede] önderliğe yükseltsin*”³¹⁶ şeklinde başlar. Asur hükümdarları tanrı Asur'un vekiliydiler ve onun adına evrenin düzenini sağlamakla sorumluydular ya da iddiasındalardı. Güneş tanrısı olan Şamaş'ın seçilmesi bu anlamda anlaşılırdır.

Kehanet metinlerinde tanrı Şamaş'ın en önemli yeri tuttuğu görülmektedir. Babil kehanet ilminin Asur'da kabul görmesi, tanrı Şamaş'ın bir kat daha fazla Asur'da saygı görmesini arttırmıştır. Mezopotamya'da kehanete çok önem verilmekteydi, kehanet soruları tanrı Şamaş'a sorulurdu. Sorular “[*Büyük tanrı, Samaş] bana [sorduğum sorulara] kesin bir [cevap ver]*”³¹⁷ isteğinde bulunulduktan sonra sorulurdu. Assurbanipal'in hastalıktan kurtulacağı sorulduğu bir kehanet metni vardır³¹⁸. Yeni Asur Dönemi'nde Esarhaddon'un veliaht tayin edilmesiyle ilgili bir metinde, Esarhaddon'un doğumunu sağlayan tanrılar arasında tanrı Şamaş da sayılmaktadır. Diğerleri Assur, Sin, Bel, Nabu, Nineve'nin İştâr'ı ve Arbela'nı İştâr'u sayılmaktadır. Ayrıca bu tanrıların emri ile Esarhaddon'un, babası tarafından abilerinde önce veliaht ilan edildiği söylenir. Esarhaddon'un babası Sanherip, tanrı Şamaş ve tanrı Adad'a kurban vererek, Esarhaddon'un halef olup olamayacağını sordu, onlar da “o senin halefin” diye cevap verdiler. Asur hükümdarı Sanherip, Asur'daki herkesi ve Esarhaddon'un abilerini toplayarak, aralarında tanrı Şamaş'ında bulunduğu tanrılar, Asur, Sin, Nabu, Marduk ve bütün tanrılara üzerine yemin ettirdiğini söyler.³¹⁹ Bir başka kehanet metni ise kehanet

³¹⁶ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 169.

³¹⁷ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 177.

³¹⁸ “[...]Veliaht Sarayı'nın [veliaht prensi Assurbanipal] Senin yüce [tan]rısal varlığının [huzuruna] konan [bu ilacı içecek] olursa, [bu ilacı içince] iyileşir ve kurtulur mu? [Sal] kalacak ve iyileşecek mi? O...kurtulacak ve beladan sıyrılacak mı? [Hastalık] onun [bedeninden] çıkacak mı? (Onu) terk edecek mi? Yüce tanrısal varlık bunu bilir mi? Veli[aht Sarayı'nın veliaht prensi Assurbanipal'in] b u ilacı içerek [kurtul]ması, sağ kalması [senin yüce tanrısal varlığının buyruğuyla kararlaştırılmış ve onaylanmış bir durum mu]dur büyük efendi, Samaş? [O da bunu görsün mü? O da bunu] işitsin mi?

[...]

Tanrının [onun] üstüne yem[in... kısmını yok say].

[Bugünle ilgili olanları iyi de olsa] kötü de [yok say].

[Temiz ya da pis birinin kutsal koyuna dokunmasını veya] kutsal bir koyunun yolunu kesmesini [yok say].

[Pis birinin bu yerde] bağırsak kehaneti yapmasını [yok say].

[Bağırsak kehaneti için yüce tanrısal varlığına (adak) koçun] noksan veya kusurlu olmasını [yok say].

[Koyunun alınına dokunan kimsenin] giysilerinin [alelade kirli urbalar] olmasını (veya) pis bir şey yemesini yok say.

[Ben, kulunuz kâhinin] kendi [ağzımda] kehanet sözlerini [karıştırmasını] veya değiştirmesini veya kuralları değiştirmesini yok say].

Onları çıkart ve kenara koy!

(Standart koruyucu yakarışın sonu)

[Büyük efendim, Samaş, sana soruyorum] şimdi [yüce tanrısal varlığının huzuruna koyduğum ve] Veli[aht Sarayı'nın veliaht prensi [Assurbanipal'in] içeceği [bu ilaç] -

[o bu ilacı içmekle...] kurtulacak [ve beladan sıyrılacak] mı? [Bu koçta doğru kesin bir cevap ...] hazır ol[...]" Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 162-163.

³¹⁹ Canvik-Kirschbaum, a.g.e., s. 105.

metinlerinin ve bunları cevaplayan tanrı Şamaş'ın önemini göstermektedir. Asur hükümdarı Esarhaddon'un oğlunun veliaht olup olamayacağı üzerinedir.³²⁰

Asur Devleti, Tanrı Asur ve tanrı Şamaş'ın Asur veliahdını seçtiğini iddia etmekteydi. Kehanetler tanrı Şamaş'a sorulurdu, veliahdın kim olacağına da kehanetle belirlendiği iddiası vardı. Bu yüzden tanrı Şamaş kimin hükümdar olacağına etkili bir figürdü. Bu yüzden tanrı Asur'un bahsettiği hükümdarlı metinlerinde, tanrı Şamaş'da bahşedici olarak görülebilmekteydi. Bu tanrı Şamaş'ın veliahd seçtiğini iddia eden metinlerde birisi şöyledir: *"Assur ve Samaş beni onun (annemin) dürüstlüğü sayesinde Assur veliahdı seçtiler." Annesinin ruhu, oğluna tıpkı oğlunun onun ruhuna yaptığı gibi hürmet ederdi: "Soyundan gelenler Assur'a hâkim olsun."*³²¹

Asur hükümdarı Esarhaddon, İskit kabilelerinin kendisine yaptığı saldırılardan kurtulmak için kızını, İskit kabile reislerinden Bartatua'ya vermeyi düşünüyordu. Bu olayın yani kızını İskit kabile reisine verirse, aralarında iyi niyetli, barış dolu, dürüst sözlerle konuşup konuşmayacakları, tanrı Şamaş'a kehanet sorusu olarak sorulmuştu.³²² Bir kehanet metnine gönderme yapan metin ise Assurbanipal'in Elam seferinde, Elam hükümdarı Teumman'ın kafasını kesmesini bir kehanete bağlar. Bu kehanetin Assurbanipal zamanında gerçekleştiği iddia edilir. Kehaneti gerçekleştirenler ise güneş tanrısı Şamaş ile tanrı Adad'dır. Elam hükümdarının kafasının sergilenmesi, kehanet metni ve kehanetin gerçekleşmesi şöyle anlatılır: *"Ben, Assur kralı Assurbanipal, Elam kralı Teumman'ın kafasını şehir merkezindeki kulelerin karsısına astım. Eskiden iç organ kehanetlerinin haber verdiği oldu: 'Düşmanlarının kafalarını kesecek, içlerindeki şarabı tanrıların şerefine toprağa dökcek....' Simdi benim zamanında Samaş ile Adad bunu yerine getirdiler(?). Düşmanlarımın kafalarını kopardım, şarap döktüm [...]"*³²³

Asur'da güneş tutulması, tanrı Şamaş'la bağlantılı olarak, adaletin ve düzenin bozulması anlamına geliyordu. Tanrı Şamaş ve Asur hükümdarı, yargıç, düzenin koruyucusu ve alemin yöneticiliği konusunda neredeyse eşit görülüyordu. Bu yüzden "Gündüz Yıldızı" kararması,

³²⁰ "Büyük tanrı Şamaş, sana sorduğum soruya kesin bir cevap ver!"

Assur kralı Esarhaddon çalışıp plan yapmalı mı? Adı bu papirüse yazılmış ve yüce varlığının huzuruna yerleştirilmiş oğlu Sin-nadin-apli Veliht Sarayı'na girmeli mi? Yüce varlığın bundan hoşnut olur mu? Yüce varlığın bunu kabul edebilir mi? Yüce varlığın bunu biliyor mu? Assur kralı Esarhaddon'un oğlu, adı bu papirüse yazılı Sin-nadin-opli'nin Veliht Sarayı'na girmesi sen, yüce tanrı, Samaş'ın yüce varlığının buyruğuyla hükmedilmiş ve teyit edilmiş midir? O da bunu görecektir mi? O da bunu işitecek mi?" Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 186.

³²¹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 195.

³²² Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 198.

³²³ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 182.

hükümdarın öleceği şeklinde bir alamet olarak okunuyordu. Her güneş tutulması böyle hükümdarın öleceği anlamına gelmiyor, uzmanlar tarafından güneş tutulmaları incelenerek karar veriliyordu. Yedek kral uygulaması bu aşamadan sonra devreye sokuluyordu.³²⁴

Kehanet metinlerinde genelde tanrı Şamaş'ın ismi geçmektedir ama kehanet metinlerine gönderme yapan bir metinde tanrı Adad'ın ismi de görülmektedir. Metinde Asur hükümdarı Assurbanipal'in Elam hükümdarını yendikten sonra kesilen kafasını, şehir merkezine koyduğu anlatılmaktadır. Ardından iç organ kehanetlerinde, *“düşmanlarının kafalarını kesecek, içlerindeki şarabı tanrıların şerefine toprağa dökcek”* denildiği söylenmektedir. Elam hükümdarının kafasının kesilmesi bu kehanetin gerçekleştiği şeklinde sunulmuş ve Şamaş ile Adad'ın bu kehaneti gerçekleştirdiği belirtilmiştir. Metninde devamında hükümdar, *“düşmanlarımın kafalarını kopardım, şarap döktüm”* der.³²⁵ Asur ideolojisinde şiddet hem hükümdarlar için hem de tanrı anlayışlarında tanrılar için normal karşılanarak tehdit olarak kullanılmaktaydı. Asur hükümdarı doğru ve yanlış bilir, iyi ile kötüyü ayırırdı. Bunun doğrultusundan yanlış ve kötüye karşı harekete geçmekten çekinmez, iyiyi temsil ettiğini iddia ederdi. Başarı olarak algılanan bu davranış herkese yayılarak, korku yayma aracı olarak kullanılırdı.³²⁶

Asur hükümdarı Assurbanipal'i ve dönemini öven bir mektupta, *“devir iyi, günler adil ve yıllar adaletli”* denilerek, hükümdarın zamanı övülür. Assurbanipal döneminde büyük tanrıların yeniden saygıya kavuştuğuna gönderme yapılmaktadır. Bu dönemde, ihtiyar insanların dans ettiği, delikanlıların şarkı söylediği, kadınlar ve kızların neşeli olduğu, kız ve erkek çocukların dünyaya geldiği gibi dönemde iyi olan şeyler sayılmaktadır. Bu mektubun başında tanrı Nabu ve Marduk'un hükümdardan hayırlarını esirgememesi için dua edilir. Tanrılar kralı Asur'un hükümdara Asur hükümdarlığını verdiği ve tanrı Şamaş ile Adad 'ın kehanetleriyle ona dünya hükümdarlığını verdiği söylenir. Mektubun başlangıcı, *“efendim, kral afiyette olsunlar! Tanrılar Nabü ile Marduk efendim, kraldan hayırlarını esirgemesin. Tanrılar kralı Assur (kendi) ismiyle hitap edilen efendim, kralı Assur krallığına (ve) tanrılar Samaş ile Adad güvenilir kehanetleriyle efendim, kralı dünya krallığına getirdiler”*³²⁷ şeklindedir. Bu metinde tanrı Adad, kehanet veren tanrı olarak anılır ve hükümdara dünya hükümdarlığını veren tanrılardan biri olduğu söylenmektedir.

³²⁴ Canvik-Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 113.

³²⁵ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 182.

³²⁶ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 182.

³²⁷ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 213.

Yeni Babil Dönemi'nde "prensin aynası" olarak adlandırılan metinlerden birinde, Sippar, Nippur ve Babil kentlerine ve bu kentlerin tanrıları, tanrı Şamaş'a, tanrı Enlil'e ve tanrı Marduk'a yer verilir. Aynı zamanda tanrı Anu, tanrı Ea ve tanrı Nabu'da farklı bağlamlarda metinde yer almaktadırlar. Hükümdar Sippar halkından birini haksız yere mahkûm ederse, tanrı Şamaş'ın ülkesine yabancı adaleti getireceği, "eğer Sippar'ın bir evladını haksız yere mahkûm eder, ama bir yabancıyı beraat ettirirse, yerin ve göğün yargıcı Şamaş onun ülkesine beylerle yargıçların adaletine kulak asmadığı yabancı adaleti getirir" bağlamında anlatılır. Metinde çokça Sippar, Nippur ve Babil kentleri bir arada anılarak, bu kentteki halka karşı kralın yanlış yapması halinde olacaklar anlatılır. Çalışmamızın diğer başlıklarında bu konulara değindik. Metin bir başka kısmında ise, "eğer [onların] öküzlerinin boyunduruğunu gevşetir ve başka tarlalara koyarsa ya da bir düşmana verirse, Addu'nun [...] yerle bir olur. Eğer [onların...] koyun sürülerine el koyarsa, yerle gök arasında gözetmen olan Addu otlayan hayvanlarını açlıktan öldürür ve Samaş'a sunulan adakların yığılmasını sağlar"³²⁸ bağlamında yer verilir. Burada Sippar, Nippur ve Babil halkının öküzler başkasının tarlasına veya düşmana verilirse ne olacağını ardından, koyun sürülerine en konursa tanrı Addu'nun ne yapacağı söylenir. Tanrı Şamaş'a ise sunulan adakların yığılmasını sağlayacağını söyler. Bu tabirin tam olarak ne anlama geldiği anlaşılmamaktadır.

2.2.9. ERRA

Siyasal düzlemi anlatan mitlerden birisi de Erra mitidir. Orta Babil Dönemi ismi verilen dönemin sonuna doğru, Mezopotamya'da kargaşa vardı. Şehirler yağmalanıyor ve yıkılıyordu. Erra miti, dünyada oluşan bu kaosun, tanrılar dünyasındaki yansımasıydı. Tanrı Erra, diğer tanrıların kendisini küçümsediğini düşünerek, Babil'e saldırır. Babil'i yakar ve yıkar.³²⁹ Tanrı Marduk'un bir arayıştan dolayı Babil'i terk etmesi gerekir ama düzenin bozulacağını bildiği için terk etmek istemez. Tanrı Erra bu aşamada işe koyulur, tanrı Marduk'a gök ve yer arasındaki dengeyi koruyacağına ikna eder. Tanrı Marduk'un ayrılmasının ardından Babil'in ve dünyanın yönetimi tanrı Erra'dadır. Bu aşamadan sonra tanrı Erra'nın dünyaya getirdiği yıkım şöyle tasvir edilir:

"(Erra'nın danışmanı, Ateş Tanrısı İşum konuşuyor:) "Ey savaşçı Erra,

Sen haklıları öldürdün,

Sen haksızları öldürdün.

³²⁸ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 309.

³²⁹ Mieroop, *a.g.e.*, 2018, s. 188; Erra mitinin çöküşle ilişkisi için bkz. Elana Cossin, "Mezopotamya: Din Sorunu", (Çev. Pınar Aka), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarında Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), Dost, Ankara 2000, s. 757.

*Sana karşı günah işleyen adamları öldürdün,
 Sana karşı günah işlemeyen adamları öldürdün.
 Zaman geçirmeden taklimu adakları adayan en rahiplerini öldürdün,
 Krala hizmet eden saray adamlarını öldürdün,
 Kapı önündeki yaşlı adamları öldürdün,
 Genç kızları yatak odalarında ölüme gönderdin.
 Yine de huzura ermeyeceksin,
 Yine de kendine, 'Beni hor görüyorlar!' diyorsun,
 Kendine böyle diyorsun sen Savaşçı Erra,
 'Güçlüleri ezer, zayıflara dehşet saçarım,
 Ordunun liderini öldürür, orduyu dağıttırım,
 Tapınaktaki en kutsal yeri harap eder, şehrin gururu olan surlardaki mazgalları yıkarım.
 Palamarları koparır, tekneleri akıntıya bırakırım,
 Kıyıya ulaşamasın diye dümeni parçalarım,
 Sereni yıkar, halatını koparırım.
 Bebekler yaşamasın diye memelerdeki sütü keserim,
 Küçük dereler bereketli sularını akıtmasın diye pınarların önünü tıkarım.
 Erkalla'yı (yani Yeraltı) sallar, gökleri titretirim,
 Sulpea'nın (bir Sümer tanrısı) ışınlarını gönderir, gökten yıldızları indiririm,
 Ağaç kökleri kesilir, yeni filizleri gelişmez,
 Tepesi sallansın diye duvarı temelinden sarsarım.
 Tanrıların krallarının oturdukları yere gider, meclisin etkisini yok ederim.'"
 Savaşçı Erra ona kulak verdi,
 İşum' un ona söylediği sözler en saf yağ kadar hoşnut ediciydi.
 Savaşçı Erra şöyle dedi,
 "Deniz ülkesi koruyamaz Deniz ülkesini, ne Subartular koruyabilir Subartu'yu ne de Assurlular
 Assur'u,
 Ne Elamlular Elam'ı ne de Kassitler Kassit'i,
 Ne Sutealılar Sutea'yı koruyabilir ne de Guti'ler Guti'yi
 Ne Lullubiler Lullubi'yi koruyabilir ne ülke ülkeyi, şehir şehri
 Kabileler de kabileleri koruyamaz, insan insanı, kardeş kardeşi, hepsi birbirini
 boğazlayacak."³³⁰*

³³⁰ Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 499; Cossin, "Tanrıların İktidarı", s. 1060-1061.

Babil hükümdarı Nabopolassar'ın taç giyme ilahisi ve Asur güçlerini yendiği anlatılan metinde, Marduk'un hükümdarlık yetkisini verdiği belirtildikten sonra, tanrıların kralı Marduk'un hükümdardan hoşnut kalması, Esagil'in yazıcısı Nabu'nun ömrünü uzun kılması dilediği metinde, tanrı Erra'nın hükümdara kılıcını verdiği belirtilir. Bu sayede Akad'ın yani Babil'in intikamını almasını dilerler.³³¹

Yeni Babil Dönemi'nde "prensin aynası" olarak isimlendirilen metinlerden birinde, hükümdarın yapmaması gerekenler ve yaptığı zaman başına gelecekler anlatılır. Bu maddelerden birisi, "eğer Sippar, Nippur ve Babil'in evlatlarının yemleriyle (kendi) binek atlarını beslerse, o yemi yiyen atlar kaçarak düşman tarafına geçer ve o adamlar ülkenin ordusu savaşa çağrıldığında kralın adamlarıyla birlikte harekete geçer. Onun ordusunun önünde yürüyen kudretli Erra cephesindeki ön safları dağıtır ve düşmandan taraf olmalarını sağlar"³³² şeklindedir. Burada Sippar, Nippur ve Babil halkının yemlerini kullanması halinde başına geçecekler anlatılır. Tanrı Erra'nın ise bu durumda, hükümdarın ordusunun ön tarafını dağıtacağı ve hatta onları düşman tarafına geçireceği söylenir.

Asur Devleti'nde de kabul görmüş olan Erra, bir metinde Arabistan'ın yeminlerine bağlı kalmadıkları için Erra'nın felaketine uğradıkları anlatılır. Metinde Erra'nın üzerlerine getirdiği felaketin anlatımından sonra, Arabistan'da yaşayan insanların ağzından başlarına gelenin, Asur'un yeminlerine bağlı kalmadıkları ve günah işledikleri söylenir.³³³

Assurbanipal'in taç giyme ilahisinde, Erra, "her kim kralla saygısızca veya haince konuşursa - eğer saygın biriye, şiddetli ölümle can verir; zengin biriye, fakirleşir. Her kimin kalbinde krala karşı fesatlık varsa - Erra basına veba hastalığı salarak onu hesap vermeye çağırır"³³⁴ şeklinde alınır. Erra, tanrısal uyuma uymayanları cezalandırır, suçluları aç bırakır, korkunç kaderi verirdi. Asur Devleti'nin sağladığı tanrısal düzene herkes uymalıydı, yoksa tanrı Erra onların başına veba hastalığını salardı.

³³¹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 297-298.

³³² Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 309.

³³³ "Arabistan'ın geri kalanı silahlarının önünden kaçmıştı, onların hakkından da kuvvetli Erra geldi. Öyle bir felakete uğradılar ki, açlıktan ölmek için çocuklarının etini yediler. Benim ve tanrıların adına ettikleri yeminde yazılı bütün lanetleri sen (yani tanrı) onlara korkunç bir kader olarak verdin: Bir deve yavrusu, bir eşek yavrusu, bir dana, bir kuzu süt veren yedi hayvandan süt emsin, yine de karınları doymasın. Arabistan'daki insanlar birbirlerine, "Neden [Arabistan'ın] başına böyle bir fela[ket] geldi?" diye sordular.

- "Çünkü biz Assur'un [büyük yem]inlerine bağlı kalmadık, Enlil'in gönlünü hoş tutan [kral] A]ssurbanipal'in nezaketine karşı [günah] işledik!" [Iauta] (kabile reisi) bedbaht oldu, bu sebeple [tek başına] Nabayati ülkesine kaçtı." Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 179-180.

³³⁴ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 170.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ İRAN MİTOLOJİLERİNDE TANRI ANLAYIŞI

Eski İran dinleri konusunu farklı gelenekler ile ele almak gerekmektedir. Tanrıların isminin geçtiği kaynaklar bir tarafa bırakılırsa, Eski İran dinleri konusunda, ilk kaynaklar, Ahameniş İmparatorluğu yazıtlarıdır. Bu yazıtlar, Ahameniş İmparatorluğu'nun dini anlayışını yansıtmaktadır. Özellikle tanrı Ahura Mazda bölümünde olmak üzere, tanrıça Anahita ve tanrıça Mitra konusu içerisinde bu gelenek ele alınacaktır. Doğu İran dili olan Avesta ile kaleme alınmış olan, Zerdüşť dininin kutsal kitabı Avesta'nın Gatha'lar bölümünden yola çıkarak, Eski İran dininin erken tarihinde iki farklı geleneğin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Ahura Mazda merkezli Ahameniş İmparatorluğu anlayışıdır ve Ahameniş İmparatorluğu yazıtlarından ortaya konulmaktadır. Diğerisi ise Avesta'nın Gatha'lar bölümünden yola çıkılarak ortaya konulan Zerdüşť inancıdır. Zerdüşť inancına, Gatha'lar bölümünü meydana getirdiği düşünülen peygamber Zerdüşť'ten dolayı Zerdüşť dini denilmektedir. Bu iki geleneğinde tanrı Ahura Mazda'nın merkezinde olduğu bir anlayıştan, iki ayrı koldan geliştiğini düşünmek akla uygundur. Bunun dışında Antik İran'ın erken tarihinde, tanrıça Anahita gibi tanrıların tapınım gördüğü ve Ahameniş İmparatorluğu'nun ilerleyen tarihinde, tanrı Ahura Mazda'nın yanında tanrıça Anahita ve tanrı Mitra'nın isimlerinin anılmaya başlandığı bilinmektedir. Anlaşılmaktadır ki Antik İran'da birçok dini geleneğin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bunların ortak bir kökeni olup olmadığını veya ortak bir gelenekten geliyorsa bile nerede ayrıldığını tespit etmek zordur.

Arsaklar dönemi Eski İran tanrıları yanında saray anlayışında Yunan tanrılarının da yer edindiği bilinmektedir. Büyük İskender'in İran'a ve İran hâkimiyetindeki topraklara sefer düzenledikten sonra oluşan ortamda, Önasya toprakları içinde Yunan tanrı isimlerinin geçtiği bilinmektedir. Ayrıca Arsaklar döneminde, Yunan tanrıları ile İran tanrılarının özdeşleştirildiği, kitabelerden anlaşılmaktadır. Zerdüşť geleneği de Avesta'nın 'sözde' yeniden yazımını, Arsaklar ile başlatması, bu dönemde de farklı gelenekteki inançlara işaret etmektedir.

Sasani döneminde ise sarayın ve Zerdüşť inancının iki farklı gelenek olduğu, dış politikadan dolayı beraber hareket ettikleri dönemin olması ile beraber, iki farklı anlayışı yansıttıkları anlaşılmaktadır. Sasani döneminde yine Zurvanizm inancının ortaya çıkmış olması, Eski İran dönemi boyunca İran halkları arasında birçok farklı geleneğin yaşadığına

işaret etmektedir. Sasani döneminde din ve devlet kardeşliği fikri gelişmiş, saray ve rahiplik kurumu bunu beraber benimsemiş gözükmektedir. Hem Sasani hükümdarı Ardaşir'in nasihatinde hem de Zerdüş rahibi Tansar'ın mektubunda din ve devlet kardeşliğinin işlenmiş olması, iki geleneğin bir süreliğine beraber hareket ettiğini göstermektedir.³³⁵ Fakat, Kirdir'in put kırıcı metni ile Sasani diplomasisi uyuşmamaktadır. Sasani Devleti döneminde İran topraklarında diğer inançların yaşamış olması, iki geleneğin farklı düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir. Din ve devlet birlikteliği fikri Sasani hükümdarı Ardaşir'e ithaf edilerek, Firdevs'in Şahnamesi'nde şiirsel olarak verilmektedir:

*“Gösterir ise padişah dine hürmet
Kurulur din ile aralarında uhuvvet
Ne taht olmadan ayakta kalır din
Ne de sürer padişahlık olmadan din
İki ipek kumaştır birbiriyle örülmüş
Parıldayan akl ile işlenerek yapılmış
Ne padişaktan bi niyazdır hiç din
Ne de din olmadan şaha denir aferin”³³⁶*

3.1. ESKİ İRAN DİN POLİTİKASI

Ahameniş İmparatoru'nun kurucusu Büyük (II.) Kyros'un Babil dilinde yazılmış olan Kyros Silindiri metninde tapınak politikası ile ilgili bölümü, *“askerlerim Babil'e barış içinde girdi ve ben hiçbirinin buradaki halka korku salmasına izin vermedim... Babil'de ve bütün kutsal kentlerde barışı sağladım... Dicle'nin ötesindeki kutsal kentlerde uzun zamandan beri harap olmuş tapınaklara ait tanrıları eski yerlerine geri gönderdim. Onların bütün sakinlerini topladım ve ülkelerine yerleştirdim. Nabonidos'un, tanrıların efendisini öfkelenirmek için Babil'e taşımış olduğu bütün Sümer ve Akad tanrılarını Marduk'un emriyle sağ salim bir şekilde eski tapınaklarına geri gönderdim. Kutsal kentlerine geri gönderdiğim bütün tanrılar ve Marduk beni korusun”³³⁷* şeklindedir. Sürgün edilen halklara, kendi topraklarına dönmesi için izin verilmiştir. O insanların topraklarına dönmesi aynı zamanda tanrıların evine dönmesi olarak lanse edilmiştir. Tanrıların tapınakları terk etmesi ve geri dönmesi bilindik bir Mezopotamya geleneğidir. Ahameniş İmparatoru II. Kyros, Babil'i teslim aldığı anda, Babil

³³⁵ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 302.

³³⁶ Touraj Daryae, “Sasani Döneminde Bid'atçılığa Genel Bir Bakış”, (Çev. Muhammet Yücel), *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017; 5(1), s. 218.

³³⁷ Alkan, *a.g.t.*, s. 5.

hükümdarı olarak kendini lanse etmiş, bunu göstermek için kamu inşaatlarına ve kutsal alan inşaatlarına izin vermiştir. Bunun yanında tanrılara adaklar sunulmasını onaylamıştır.³³⁸ Ahameniş İmparatoru'nun ele geçirdiği yerlerdeki dini politikasını gösteren ilk belge Kyros'un Silindiri isimli metindir. Ardından farklı geleneklerden kalma belgeler de Ahameniş İmparatorluğu'nun din politikasını doğrulamaktadır.

Ahameniş İmparatoru II. Kambyses'in Mısır'ı ele geçirmesinin ardından, Mısır'da yerel görevli olarak, donanma kuvvetlerinin komutan Udjaharesnet'i başrahip yaptığını gösteren belgeyi tekrar verelim: *"Tüm ülkelerin ünlü kralı Kambyses Mısır'a geldiğinde bütün ülkelerin halkları yanındaydı. Bu ülkede tam bir egemenlik kurdu ve insanlar buraya yerleştiler; o da bu ülkenin büyük Mısır kralı oldu. Majesteleri beni başrahip rütbesiyle onurlandırdı ve Smer olarak tapınağın yönetimi ile görevlendirdi. Kendisi de resmen Mestu-Ra adını aldı. Majestelerine, henüz hiçbir doğum gerçekleşmemişken Güneş Tanrısı Ra'yı dünyaya getiren Ulu Neith'in yaşadığı Sais'in güzelliğini cennetin yeryüzündeki bir yansıması olan Neith tapınağının hikayesini de ekleyerek anlattım. Kral Kambyses'e Neith tapınağının eski ihtişamını kavuşturulması için ricada bulundum. Majesteleri bu ricamı yerine getirdi, çünkü ben ona Sais'in, tüm tanrıların sonsuza dek yaşadığı bu kentin görkemini anlatmıştım. Ben babama saygılıydım, annemin dediklerine uydum ve kardeşlerime iyi davrandım. Majestelerinin emirlerine uyarak onlara sonsuza dek sahip olacakları muazzam topraklar sağladım. Zaman geldiğinde onlar için çok faydalı olacak işler yaptım. Ben tüm efendilerime sadık kaldım ve onlar da beni altın madalyalarla onurlandırdılar. Ünlü Osiris Hemaka için armağanların sergilendiği bir kraliyet masası, bol bol ekmek, bira, etler, kazlar ve Sais tanrılarında sadık Başrahip Udjaharresnet'in imajına layık tüm iyi ve arı nesnelere."*³³⁹

³³⁸ Kuhrt, a.g.e., c. II., s. 370.

³³⁹ Cline ve Graham, a.g.e., s. 9; Kuhrt'un verdiği metnin aktarımı şöyledir: *"Bütün Yabancı Diyarların Büyük Kralı Kambyses Mısır'a geldi, bütün yabancı diyarların yabancuları beraberindeydi. Bütün toprakları hâkimiyetine aldı. Mısır'ın büyük hükümdarı, bütün yabancı diyarların Büyük Kralı olduğu için oralara yerleşti. Majesteleri beni başta bap makamına getirdi. Ben ona Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Mesui-re olarak kraliyet unvanını hazırlarken, o beni bir "dost" ve "sarayın denetçisi" olarak yanına aldı. Majestelerinin dikkatini Sais'in (Saisli kralların hanedanlık merkezi) önemine çektim; orası, henüz hiçbir doğum yokken doğurmaya başlamış, Re'yi doğuran ana, yüce Neith'in tahtı; Neith tapınağının büyüklüğüne (dikkatini çektim) . . . Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, majesteleri Kambyses'e, Neith tapınağına yerleşen bütün yabancılar konusunda, Neith tapınağının eski görkemine kavuşması için onların oradan sürülmelerinin lazım geldiğini söyledim. Sonra majesteleri Neith tapınağında oturan bütün yabancıların oradan çıkarılmasını, evlerinin yıkılmasını ve tapınağın içindeki bütün döküntülerinin yok edilmesini emretti. Sonra onlar (bütün eşyalarını) bu tapınağın duvarlarının dışına çıkardılar. Majesteleri Neith tapınağının arındırılmasını ve bütün insanların... ve tapınağın daimi rahiplerinin yerlerine dönmelerini emretti. Majesteleri sunuların Tanrı'nın Anası Yüce Neith'e ve eskisi gibi Sais'teki büyük tanrılara verilmesini emretti.. Yukarı v e Aşağı Mısır'ın Kralı Sais'e geldi. Majesteleri Neith tapınağının yolunu tuttu. Her kralın yaptığı gibi, yüce tanrıçanın huzurunda yeri öptü. Tanrı'nın Anası Yüce Neith ve Sais'te bulunan büyük tanrılar için, her*

Kitabede Ahameniş İmparatoru II. Kambyes'in Mısır'a geldiğinde tüm halkların onun yanında olduğu vurgulanır. Bu Ahameniş ideolojisinin bir yansımasıdır. Yukarıda da gördüğümüz gibi tanrı Marduk da Büyük Kyros'u seçmiş, Babil'i ele geçirmesine izin vermiş ve ona yol göstermişti. Bu olay Babil tapınağının bir olayı tanrı Marduk'a bağlamasının yanında, Ahameniş din politikasının bir göstergesidir. Babil'de herkesin dini inancını yaşaması nasıl serbest bırakılmışsa, Ahameniş İmparatoru II. Kambyes'de Mısır'da herkesin inancını serbest bırakmıştır. Babil halkının Büyük Kyros'u desteklediği iddia edilmişti, II. Kambyes de aynı şekilde Mısır halkı tarafından destek gördüğünü iddia etmiştir. Tabi bu unsurlar politik gerçekler değil, ideolojik iddialardır. Yerel bir seçkin olan Udjaharesnet isteği ile Neith tapınağı onarıldı ve Udjaharesnet başrahip olarak atandı. Kambyes ise Mısır'ın yerel unvanlarını, Ahameniş politikası gereği kullandı.³⁴⁰

Ahameniş İmparatorluğu Mısır'ı topraklarına kattıklarında, Mısır'ın siyasi, kültürel ve dini geleneklerini ellememiş, onlara uygun hareket etmiştir. En azından yazıtlarında bunu vurgulamışlardır. Udjaharesnet'in yazıtı bunun bir örneğidir. Ayrıca Darius dönemi Mısır yönetiminde aynı özellikleri gösteren Heliopolis'de dikilmiş heykel Ahameniş tarzında yontulmuştur. Heykelde firavun sahnesi yanında Ahameniş uyruklarını temsil eden figürler vardır. Üzerinde Eski Farsça, Elamca ve Akadca olarak yazılmış olan kısa yazıtlar vardır. Bunun yanında Mısır hiyeroglifleri ile yazılmış yazıt vardır. Bu yazıt şöyledir: *“Her şeye kadir, Khenti-Khem (Letopolis Şahini) gibi kuvvetin efendisi, Dokuz Okçuları (Mısır'ın geleneksel düşmanları) alt edecek kadar bileği bükülmeyen kudretli Yukarı Mısır kralı, meclisi mükemmel, planları özenli, hançerin efendisi, (düşman) kitlelerinin orasına sızdığı zaman hedefi şaşmadan vuran, Mont (Mısır savaş tanrısı) gibi güdü, Yukarı ve Aşağı Mısır kralı, iki ülkenin efendisi [Darius], sen çok yaşa! Büyük, yücelerin yücresi, [bütün...] ülkenin başı, [tanrının] babası Hystaspes'in oğlu, Ahemeni soyundan, Horus tahtında, tanrıların ilki Re misali ilelebet Yukarı ve Aşağı Mısır kralı olarak görünen.”*³⁴¹

Bu yazıtta Mısır tanrıları ile ilgili bilgiler vardır, ayrıca hükümdar Mısır geleneğindeki gibi anılmaktadır. Hükümdar, Khenti-Khem'e, Mısır savaş tanrısı Mont'a benzetilmiştir. Tanrıların ilki olan Ra/Re gibi Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı olduğu söylenir. Ahameniş İmparatoru Büyük Kyros'un oğlu Kambyes gibi, Darius'da yerelde Mısır'ın geleneksel

mükemmel kralın yaptığı gibi, bütün güzel şeylerden oluşan bir şölen hazırladı. Majesteleri bunu yaptı, çünkü ben onun majesteleri tanrıçanın önemini anlamasını sağlamıştım; çünkü tanrıça Re'nin annesidir.” Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 375-376.

³⁴⁰ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 377.

³⁴¹ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 383.

hükümdar unvanlarını kullanmış, yazıtlarda onların tanrılarının isimlerini anmıştır. Bu uygulama Ahamenişlerin genel bir uygulamasıdır. Udjaharesnet'in belgesi ve Darius'un Heliopolis'teki belgesi Mısır'daki durumu göstermek için yeterlidir.

Herodot'a göre, Ahameniş İmparatoru Darius, komutanına, Artemis ve Apollon'un doğumunu görmüş olan toprakta özellikle halka zarar verilmemesini emretmiştir. Herodot, komutanın iletilen mesajı, *"Niçin kaçıyorsunuz ey kutsal adamlar? Beni yanlış anlamışsınız. Çünkü Büyük Kral bana şöyle emir verdi, hatta (bu emir olmasaydı bile) ben de gene aynı şekilde hareket ederdim: -İki büyük tanrının doğumunu görmüş olan yerde toprağa ve halka hiçbir zarar verilmesin- Şimdi evlerinize dönünüz, adanızı ekip biçiniz"* şeklinde aktardığını söyler. Bu pasaj Ahameniş din politikası ile uyumludur. Ahameniş İmparatoru Darius özellikle talimat vermiş olması bir tarafa, komutanın zaten öyle davranacağını söylemiş olması, Ahameniş politikasını özümsemiş olması ile açıklanabilir. Ayrıca bu önermeyi başka kaynaklar da doğrulamaktadır.³⁴² Thukydides ve Ksenofon'un verdiği bilgilerden Ahameniş İmparatorluğu'nun Efes'te Artemis Tapınağı ile özellikle ilişkiye girdikleri anlaşılmaktadır. Lidya Satrabı'nın tanrıça Artemis'e adak adadığı bilinmektedir. Bölgenin kutsal tanrısının tanrıça Artemis olması bu davranışların sebebi olmalıdır. Genç Kyros'un satraplığı sırasından komutan Otanes'in Artemis Tapınağı'nda ihaneti için pişmanlığını, Genç Kyros'a bildirdiği bilinmektedir. Ksenofon'un tanrıça Artemis ve tanrı Apollon için ayırdığı adak parasının, tanrıça Artemis için ayırdığı miktarı Efes'in Artemis Tapınağı rahibi Megabyzos'a vermiştir. Muhtemelen rahib İran kökenliydi, en azından İran ismi taşımaktadır. Bu Ahameniş İmparatorluğu'nun tanrıça Artemis'e önem verdiğini gösteren bir unsurdur.³⁴³

Gadatas Mektubu isimli yazıt, Ahameniş İmparatoru Darius tarafından Gadatas isimli görevliye gönderdiği mesajı muhteva etmektedir. Bu yazıtın, gönderilen mesajın M.S. 2. yüzyılda kopya edilmiş ve elimize bu şekilde ulaşmıştır. Mektubun üslubuna bakıldığında, Ahameniş İmparatoru Darius tarafından gönderilen gerçek bir mesajın kopyası olduğu anlaşılmaktadır. Yazıt, *"Hystaspes'in oğlu, krallar kralı Dareios, hizmetçisi-kölesi Gadatas'a şunları söyler"* şeklinde başlar. Bu tarz Ahameniş kitabeleri doğrudan anımsatmaktadır. "Krallar kralı" unvanının Yunanca karşılığı olan "Βασιλεύς βασιλέων" olarak verilmiştir. Gadatas'ın yaptığı görev ise tartışmalıdır, kimine göre Lidya Satrabı; kimine göre ise satrap görevleri ile donatılmış bir komutandır. Gadatas, Küçük Asya'da ektiği topraklardan dolayı

³⁴² Herodot, *a.g.e.*, s. 486; Ayr. Bkz. Alkan, *a.g.t.*, s. 11.

³⁴³ Alkan, *a.g.t.*, s. 23.

takdir edilir ama hükümdarın sözünü çiğnemekle suçlanır. Metnin bu kısmı, “*ancak tanrılarla ilgili talimatımı göz ardı ediyorsun, kendini değiştirmedikçe sana öfkemi tattıracağım; çünkü Apollon’un kutsal tarımcılarına zorla vergi yüklüyorsun ve Perslere bütün hakikati söyleyen tanrıya karşı atalarımın düşüncesini görmezden gelerek toprağı kötü bir şekilde işlemeye zorluyorsun*” şeklindedir. Tanrı Apollon için ayrılan topraklardaki tarımcılardan vergi alınmasının, verilen emrin zıttı olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı Apollon hakkında, Ahameniş hükümdarı Darius’un atalarının fikri olduğu söylenmesi dikkat çekicidir. Ayrıca tanrı Apollon’un Ahamenişlere doğruyu söyleyen tanrı olarak anıldığını görürüz. Tanrı Apollon’a karşı, Ahamenişlerin din politikasının ilerisinde bir saygı göstermesi söz konusu olabilir. Ya da Ahameniş din politikası gereğince tapınakların topraklarına el dokunulmayarak, vergiden muaf tutulduğunu gösteren bir belge niteliğinden fazlasını taşıyor da olabilir.³⁴⁴

Daha geç bir gelenek olsa da Eski Ahit’te en azından Büyük Kyros dönemi Ahameniş din politikasının yerel inançlara izin verdiğini göstermektedir. Eski Ahit’in Ezra bölümünde Ahameniş İmparatoruna krallığı veren ve tapınak yapımı ile görevlendirdiği iddiası şöyledir: “*Pers Kralı Koreş şöyle diyor: Göklerin Tanrısı RAB yeryüzünün bütün krallıklarını bana verdi. Beni Yahuda’daki Yeruslaim Kenti’nde kendisi için bir tapınak yapmakla görevlendirdi. Aranızda O’nun halkından kim varsa Tanrısı onunla olsun. Yahuda’daki Yeruslaim Kenti’ne gidip İsrail’in Tanrısı RAB’bin, Yeruslaim’deki Tanrı’nın Tapınağı’nı yeniden yapsınlar.*”³⁴⁵

Tanrı Marduk’un II. Kyros’u seçmesinde olduğu gibi, Eski Ahit açısından II. Kyros’u seçen İsrail’in Rab’bi olmuştur. Ona dünya hükümdarlığını vermiş ve Kudüs’te kendisi için tapınak inşası ile görevlendirmiştir. Ahameniş İmparatoru Kyros’un sürgünlere evlerine dönmesine izin verdiği, kendi inançlarına inanmakta serbest bıraktığı düşünüldüğünde, Yahudiler için de bu durumun geçerli olduğu akla uygundur. Bu tarihsel durum, Eski Ahit’e İsrail’in Rab’inin isteğiyle olan bir durum gibi sunulur. Gerçekten Eski Ahit’te Kyros, İsrail’i olmayıp da övülen nadir hükümdarlardandır.

³⁴⁴ Alkan, a.g.t., s. 30-32.

³⁴⁵ Ezra, 1: 2-3; 2. Tarihler, 36: 23; “*Koreş için, ‘O çobanımdır, Her istediğimi yerine getirecek’, Yeruslaim için, ‘Yeniden kurulacak’, Tapınak için, ‘Temeli atılacak’ diyen RAB benim. RAB meshettiği kişiye, Sağ elinden tuttuğu Koreş’e sesleniyor. Uluslara onun önünde baş eğdirecek, Kralları silahsızlandıracak, Bir daha kapanmayacak kapıları açacak. Ona şöyle diyor: ‘Senin önün sıra gidip Dağları düzleyecek, Tunç kapıları kırıp Demir sürgülerini parçalayacağım. Seni adınla çağırmanın Ben RAB, İsrail’in Tanrısı olduğumu anlayasın diye Karanlıkta kalmış hazineleri, Gizli yerlerde saklı zenginlikleri sana vereceğim. Sen beni tanımadığın halde Kulum Yakup soyu ve seçtiğim İsrail uğruna Seni adınla çağırıp onurlu bir unvan vereceğim. RAB benim, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım.*” Yeşaya, 44: 28; Yeşaya, 45: 1-5.

Ahameniş İmparatorluğu'nda nadirde olsa, tapınak yakılmasına dair bilgiler vardır. Bunlar savaş zamanı veya ele geçirilen yerlerdeki isyanlar sırasında meydana gelmiştir. Bu girişimlerin hiçbirinde, yerel halka Ahameniş dininin dayatılmadığı kesinkes bilinmektedir.³⁴⁶ Mısır'ı ele geçirmiş olan Ahameniş İmparatoru II. Kamyses'e yöneltilen Apis boğasını öldürme suçunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Olayın yaşandığı tarihte, Kamyses'in Etopya seferinde olduğu bilinmektedir.³⁴⁷ Ahameniş İmparatoru Darius'un Ahameniş politikasını uygulayarak yerel dinleri ellemediği bilinmektedir. Ancak Anadolu'da İyon ayaklanmaları sırasında Didyma Tapınağı'nın yakılmış olması bir çelişki olarak karşımızda durmaktadır. Fakat Atina'nın Kybele Tapınağı'nı yakmalarının ardından gerçekleşmiştir. Herodot'a göre bu tapınağın Atina tarafından yakılmasını, Ahameniş İmparatorluğu Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmaya başlamıştı.³⁴⁸ Bir sonraki olay ise Kserkses'in Atina'yı ele geçirdikten sonra Akropol'ü yakmasıdır. Fakat Atina ile Akropol'ü yakmasından sonra Herodot'a göre Atina halkının kendi tanrılarına kurban kesmesini istemiştir. Ahameniş İmparatorluğu politikası gereği kendisine karşı harekete geçenleri ve özellikle tebaasını isyana teşvik eden bir gücü cezasız bırakamazdı. Bu yüzden Atina'yı yakıp yıkması şaşırtıcı değildir, tüm olay bitip, Atina cezalandırıldıktan sonra, Atina halkının kendi tanrılarına kurban kesmesi isteği ile Ahameniş İmparatorluğu'nun geleneksel din politikası devreye sokulmuştur. Diğer yerlerin aksine Akropol yakılarak ceza verilmesi yine de dikkat çeker.³⁴⁹ Akropol'ün yakılmasının gerçek olması yanında, Yunan yazınında Ahameniş İmparatorluğu'na karşı, onların kötü olduklarını öne sürmek için bütün Yunan tapınaklarını yakıp yıktıkları yönünde mit ortaya çıktı. Yakıldığı iddia edilen birçok tapınağın Ahameniş İmparatorluğu'nun sonuna kadar ayakta kaldığı bilinmektedir. Ahameniş İmparatorları Darius ve oğlu Kserkses zamanında yakıldığı doğrulanmış tapınakların, son aşama da yakıldıkları, ayrıca bu tanrılara adaklar adandığı bilinmektedir. Ahameniş İmparatorluğu'na karşı aşırı direnç gösteren güçlere karşı, tanrılarının yanında olmadığı gösterilmek istenmiş olmalıdır.³⁵⁰

Sasani Devleti döneminde Zerdüşt rahip Kirdir'in yazıtlar bırakmıştır. Bu yazıtlardan birinde, II. Vahram'ın Zerdüşt dinine önem vermesi anlatılır. Zerdüştlüğün ise diğer dinlere bakışımın sert bir tavrı görülür. Ehrimen ve putlar aleyhine söylenenlerin ardından. Yahudiler, Budistler, Hindular, Nazarenliler, Hristiyanlar, Maniler'in devletten yok edildikleri, bunların

³⁴⁶ Alkan, *a.g.t.*, s. 3.

³⁴⁷ Alkan, *a.g.t.*, s. 7.

³⁴⁸ Alkan, *a.g.t.*, s. 9-10.

³⁴⁹ Alkan, *a.g.t.*, s. 15-16.

³⁵⁰ Alkan, *a.g.t.*, s. 16-18.

putlarının ve tanrı evlerinin de yerle bir edildiği anlatılır. Bu yazıt, Zerdüşth rahiplerin diğer dinlere karşı bakış açısını yansıtır.³⁵¹ II. Vahram döneminde kadar diğer dinlerin ve özellikle Hristiyanların devlet içinde rahatça yaşadıkları bilinmektedir. II. Şapur döneminde ise Doğu Roma'nın Hristiyanların hamisi olması, Sasani sarayının Hristiyanlara bakışını değiştirdi. Sasani ve Doğu Roma arasındaki mücadele, Sasani Devleti'nde yaşayan Hristiyanlara belli bir dönem zor günler yaşattı. Aslında Sasani Devleti'nde yaşayan önemli Hristiyan kişilerin Doğu Roma hükümdarı Konstantin lehine faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Mesela Afrahat isimli bir Hristiyan'ın eserinde Konstantin iyi olarak anlatılırken, Şapur kötü olarak anlatılmıştır. Konstantin için İsa'nın yardımını aldığı için yenilgiye uğramayacağını söylemektedir. Bu dönemde Hristiyanların Roma'nın casusları olduğu düşüncesi oluşmuştur. M.S. 410 tarihinde İran'daki Hristiyanlar toplanarak, ruhani bir mecliste kendi hiyerarşilerini ve kendi kilise hukuklarını hazırladılar. Ve devamında İran Hristiyanları kendi bağımsız yapılarını kurmuş oldu ve başındaki kişi de kendisini patrik olarak adlandırmaya başladı. M.S. 484 tarihinde ise Lapat ruhani meclisinde Nasturi'nin esasları kabul edildi. Bu aşamadan sonra Sasani hükümdarları İran Hristiyanlarını destekledi ve diğer Hristiyanları kendi mezheplerine döndürmelerine hoşgörü ile karşılandı.³⁵² Sasani Devleti Hristiyanlara, Yahudilere ve Maniheistlere karşı zorba davranmadılarsa, dış mücadeleler meydan gelirken, bu inanç gruplarını kimi zaman mağdur ettiler.³⁵³

3.2. ASUR VE YUNAN KAYNAKLARINDA ANTİK İRAN DİNİ VE TANRI ANLAYIŞI

Asur hükümdarı Sargon'un Zagros'a yaptığı seferlerden biri hakkında anlatılanlar, Asur tarafından bölge tanrısının nasıl algılandığını göstermektedir. Zagros bölgesindeki insanlar için *"kendi güçlerine inandıkları ve tanrı nedir bilmedikleri"* ima edilir. Burada kast edilenin Mezopotamya'nın tanrıları olduğu düşünülebilir. Çünkü metnin devamında tanrı Asur sayesinde bu seferi yaptığına işaret eder, bu satırlarda Appatarlı Zizi ve Kitpattia'lı Zalayya isimli iki tanrı yer almaktadır. Bu tanrılar için Manna ve Medlerin bölgesinde, Gizilbundi mıntkasının tanrıları olarak söz edilirler. Bu kayıt bölgeye gelen İran halklarına dair ilk kayıtlardan birisidir

³⁵¹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 285.

³⁵² Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 288-292.

³⁵³ Cline, Graham, *a.g.e.*, s. 405; Michael Axworthy, *İran: Aklın İmparatorluğu*, (Çev. Özlem Gitmez), Say, İstanbul 2016, s. 80-81.

ve “tanrı nedir bilmedikleri” olarak tasviri ile Asur algısı sergilenmiştir. Asur Devleti’nin gözünde tanrı nedir bilmez bu adamların üzerine tanrı Asur’un sözüyle sefer düzenlenmiştir.³⁵⁴

Efesli Herakleitos’un(M.Ö. 540-480 c.) eserlerinden günümüze kalan fragmanlardan birinde, Magoslar(Μάγος) tabiri kullanılmaktadır. Anadolu’daki Dionysos misteri yanında, Eski İnançlarından doğmuş bir mistere gönderme yapılıyor olabilir veya Eski İnançlarından birini misterlerle bir tutulmuşta olabilir. Antik Filozof Herakleitos’un eleştirisi içine Eski İnanç unsuru olan Magoslar(Μάγος) da katılmıştır. Eski İnanç rahiplerine Eski Yunanca dilinde “Magos” denilmektedir. Efesli Herakleitos, Eski İnanç dinlerinde de ölümden sonra yaşam fikri oluştuğu için, hangi geleneğin rahibi olursa olsunlar, Eski İnanç rahiplerini hedef tahtasına koymuştur. Fragman şu şekildedir: *“Gece dolaşanlar, Magoslar(Μάγος), Bakkhos rahipleri, Dionysos’un rahibeleri, gizemlere erenler ölümden sonra ceza çekmekle tehdit ediyorlar ve ateşte yanacaklarını kehanet ediyorlar; halkın arasında kabul gören bu gizli ayinler böyle kutsal olmayan tarzda cereyan eder.”*³⁵⁵

Yunan kaynaklarından Eski İnanç dini hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan birisi Herodot’un tarihi eseridir. Herodot’un Eski İnanç dini hakkında verdiği bilgiler şöyledir: *“Perslerin göreneklerine gelince, işte bildiklerim şunlardır: Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler, hatta yapanlara deli derler, bu sanırım, onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus’e kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir: Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardı; yalnız sonradan Aphrodite’ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve Araplardan geçmiştir. Aphrodite’ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mitra derler. Yukarıda saydığım tanrılara karşı saygı törenleri şöyledir: Kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt, giyim kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına genellikle mersin dalından bir taç koyar, kurban hangi*

³⁵⁴ “Uzak dağların üçra bir köşesinde yer alan ve oraların halkının, sakinlerinin kendi güçlerine inandıkları ve tanrı nedir bilmedikleri, yaşadıkları yerleri seleflerinden hiçbir kralın ne gördüğü ne adlarını işittiği ne de armağanlarını aldığı Mannalarla Medlerin bölgesinde sürgü misali çaprazlamasına uzanan Gizilbundi muntikasının tanrıları Appatarlı Zizi, Kitpattia’lı Zalayya - bana armağan olarak dağlık kesimlerin hükümdarlarını boyunduruk altına almayı ve armağanlarını kabul etmeyi bahseden efendim Assur’un kudretli sözüyle ordumun (yaklaştığını) haber aldılar; ışılan parlaklığımdan (melammu) ürktüler ve ülkelerinin ortasında paniğe kapıldılar. Appatar ile Kitpa(ial’dan armağanlar - atlar, boyunduruğa koşulmuş sayısız hayvanlar, sığırlar, küçükbaş hayvanlar- getirdiler ve hepsini Mannaların topraklarındaki Ziridiakka’ da önüme serdiler. Hayatlarını bağışlamam için bana yalvardılar, surlarını yıkmayayım diye ayaklarına kapandılar.” Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 183.

³⁵⁵ Herakleitos, *Fragmanlar*, (Çev. Cengiz Çakmak), Kabalıcı, Ekim 2005, s. 56-57.

tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısal yardımı yalnız kendisi için istemeye hakkı yoktur; bütün Persler için ve özellikle kral için dua eder; bütün Persler için dua ederken kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayakta duran bir Mag, tanrıların soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur, - bu dinsel hava, kendi anlattıklarına göre böyledir; din, bir Mag olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir. Kısa bir duruştan sonra kurbanı keser, etleri toplar ve istediği gibi yapar.”³⁵⁶

Herodot’un verdiği bilgilerden, Eski İran anlayışında tanrı heykeli yapmanın olmadığı yanında tapınak ve sunak yerleri yapmadıkları, hatta bunları bilmedikleri söylenir. Herodot, Yunanlılar gibi tanrılara insan özellikleri vermedikleri için, tanrı heykeli ve tapınak yapanlara deli dedikleri görüşünü ileri sürmektedir. Tanrı için kurban kestiklerinin yanında, ateş, su, hava, toprak için de kurban adadıklarını öğreniriz. Bunlara güneş ve ay da eklenmektedir. Bu unsurları kutsal kabul ettikleri akla uygundur. Bunların tanrı olarak verilmiş olması, Ahameniş geleneği açısından doğrulanamamaktadır. Ancak Eski İran topraklarında bu gelenekleri uygulayanların olduğu düşünülebilir. Aphrodite ile kast edilen, tanrıça İştâr olmalıdır, oysa Ahameniş kitabelerinde tanrıça İştâr’a gönderme yapılmamaktadır. Bu tanrıça Anahita olarak isimlendirilmiş olabilir. Ancak metin tanrı Mitra’ya işaret etmektedir, bunun doğru olduğu akla uygun değildir. O yüzden tanrıça Anahita ile tanrı Mitra’nın karıştırıldığı akla daha uygundur. Eski İran’da kurbanı dair söyledikleri de düşünüldüğünde, anlatılan inanç sistemi Ahameniş geleneğinden ziyade Mag görüşünün bir yansımasıdır. Herodot’un anlattıkları, bir kısmı Ahameniş özelliklerini gösterirken, diğer yandan kraliyet geleneği dışında kalan Eski İran din uygulamalarını göstermektedir. Kral Darius’tan sonra kraliyet yazıtlarında Magus ismi verilen rahipler yer almışsa da bunlar Ahameniş kraliyet anlayışını sergilemektedirler. Likya’nın Ksantos kentinden kalma üç dilli yazıt, Likya dili yanında Yunanca ve Aramice dillerini taşımaktadır. Bu yazıtın Aramice dilindeki kısımda “sunak” kavramının kullanımından kaçınılmasının, Herodot’un verdiği, sunakları olmadığına dair bilgiyi doğruladığı düşünülür. Aramice veya Sami dillerinden birini yansıtan bu yazıttaki dilin, Ahameniş resmi dili olarak kullanıldığı düşünürse, Herodot’un verdiği bilgiyi doğruladığı yönündeki yorum akla uygundur.³⁵⁷

³⁵⁶ Herodotos, *a.g.e.*, s. 75; Ayr. Bkz. Alkan, *a.g.t.*, s. 2-3; Jean Varenne, “İslam Öncesi İran”, (Çev. Kemal Özmen), *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Din ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Der. Yves Bonnefoy), Dost, Ankara 2000, s. 493..

³⁵⁷ Alkan, *a.g.t.*, s. 43.

Herodot ayrıca Maglar hakkında, “Ölüleri nasıl gömdüklerini kendi dinlerinden olmayanlara göstermedikleri için, bir Pers erkek ölüsünün, bir yırtıcı kuş ya da bir köpek tarafından parçalanmadan gömülmediğini kesinlikle söyleyemem. Ama Maglar için böyledir, bunu biliyorum, zira herkesin gözü önünde yapılır. Persler ayrıca gömmeden önce ölüyü balmumu ile sıvarlardı. - Maglar öbür insanlardan ve özellikle Mısırlı din adamlarından çok başkadırlar; bu sonuncular, kurban kesme dışında, ellerini bir canlının kanına bulaştırmazlar; ama Maglar, insan ve köpekten başka her canlıyı öldürebilirler. Hatta birbirleriyle yarışırcaına karınca, yılan ne olursa olsun, yerde ve havada yaşayan her hayvanı öldürürler”³⁵⁸ bilgilerini verir. Antik İran’da ölüm törenlerine yabancıların kabul edilmedikleri söylenir. Antik İran’da ölülerin kulelere konarak, cesedin parçalandığına dair bilgiler mevcuttur. Burada Mag geleneğinin bu şekilde uygulama yaptığına dikkat çekilmektedir. Mag geleneğinde ölülerin kuşlar ve köpekler tarafından herkesin önünde parçalandığı söylenir. Açıkça iki farklı ölü töreninin olduğuna işaret edilmektedir. Magların insan ve köpekten ayrı her canlıyı öldürebilecekleri iddiası dikkat çekicidir. Bu bilginin şüphe ile karşılanması gerekebilir. Herodot’un verdiği bilgiler Antik İran’da farklı dini geleneklerin bir arada sürdüğünü göstermektedir.

M.Ö. 3. yüzyılda Babil’de Marduk tapınağının başrahibi olan Berossos, dünya tarihi hakkında Yunanca eserler yazmıştır ancak bu eserlerden ancak günümüze fragmanlar kalmıştır. Bunun bir örneğini Mezopotamya bölümünde, kahraman Oannes hakkındaki anlatı kısmında vermiştik. Burada ise Herodot’dan bildiğimiz İranlıların tapınak yapmadığına dair bilginin yanında, Ahameniş İmparatorları II. Darius ve II. Artakserkses’in zamanında, İran’da tanrıların heykellerle onurlandırmaya başladığı bilgisini vermektedir.³⁵⁹

Yunan kaynakları arasında M.S. 2. yüzyıl civarında kaleme alınmış “Ünlü Filozofların Yaşantısı ve Öğretisi” isimli eser, Yunan düşünce dünyasının bir yansımasını sunar. Bu eserde aynı zamanda Antik İran din anlayışı hakkında değerli bilgiler mevcuttur. Bunlardan birisi Mag olarak bilinen rahipler hakkındadır. Yunan eserlerinden birinde Zerdüşt ve Maglar, “Platoncu Hermodoros Bilimler Üzerine adlı eserinde Maglardan -Pers Zoroastres bunların başıydı-Troya'nun düşüşüne kadar beş bin yıl geçtiğini söyler; Lidyalı Ksanthos da Zoroastres'ten Kserkses'in Yunanistan seferine kadar altı bin yıl geçtiğini söyler; ondan sonra Pers İmparatorluğu'nun İskender tarafından yıkılışına kadar Ostanos, Astrampsykhos, Gobryes,

³⁵⁸ Herodotos, a.g.e., s. 78.

³⁵⁹ Alkan, a.g.t., s. 36.

*Pazates adında birçok Mag birbirini ardından iş başına gelmiş*³⁶⁰ şeklinde verilmiştir. Bu alıntıya göre Zerdüşt'ün Magların başı olarak algılandığı ortaya çıkmaktadır. Akıl almaz bazı tarihler verilir, bu tarihler muhakkak doğru değildir; fakat Ahameniş hükümdarı Kserkses'den Ahameniş İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar ismi zikredilen Mag isimleri gerçek olabilir. Ayrıca Zerdüşt'ün isminin geçiyor olması, bu alıntıyı ayrıca değerli kılmaktadır.

“Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri” eserinde Maglar hakkında bahsedilen bir pasaj, *“Maglar, sanki tanrılar bir tek onlara kulak veriyormuş gibi, tanrı sunakları, kurban ve dualarla uğraşırlarmış. Tanrıların özü ve yaratılışıyla ilgili açıklamalar yapar, ateşi, toprağı ve suyu da tanrı sayarlarmış; tahta tanrı heykellerini, özellikle de tanrıların erkek ve dişi olduğunu söyleyenleri kınarlarmış*³⁶¹ şeklindedir. Burada Maglar yani Antik İran'da güçlü olan rahip grubu ve bir geleneğin savunucuları, tanrıların bir tek onlara kulak verdiği iddiasında oldukları söylenir. Dini uygulamalar olan, tanrıya sunu işleri, kurban ve dualarla ilgilenen kişilerdir. Tanrıların özü ve yaratılışıyla ilgili açıklama yapanlar olarak sunularak tam bir din görevlisi motifi çizilmektedir. Antik İran'da ateş, toprak ve suyun kutsal olduğu bilinmektedir. Gerçekten Antik İran'da bu elementler kutsal sayılırdı. Fakat bu elementleri tanrı olarak sayıp saymadıkları hakkında şüpheli yaklaşmakta fayda var. Bu yakıştırma, kutsal olarak verilen önemin yanlış anlaşılmasının bir aktarımı olabilir. Tanrılara cinsiyet özelliklerinin verilmesini ve onlara heykeller yapılmasını kınadıkları aktarılır. Bu bilgi doğru olmalıdır, çünkü Antik İran kaynaklarında bunun doğrudan geçtiğini bilmekteyiz.

Yine “Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri” isimli eserdeki açıklamalardan anlaşıldığına göre, yargı işleri ile Mag grubundaki insanlar ilgilenmekteydi. Eserde *“Adalet üzerine tartışır”* denilerek buna gönderme yapılır. Antik İran dininde ölümlerin gömülmediğini bildikleri görülmektedir. Eserde bu durum *“ölüleri yakarak gömmeyi dine aykırı bulurlarmış”* şeklinde açıklanmıştır. Bunun en önemli sebebi kutsal olan toprağın, insanın cesedi ile kirlenmemesini sağlamaktır. Bu yüzden ceset bir kule terk edilir ve ardında bir takım işlemler uygulanırdı. Anne ve kızlar ile cinsel ilişkiye karşı anlatılanlar ise şüphe ile karşılanmalıdır. Muhtemelen bu yargı, istisnai bir durumun yansımından meydana gelmiş olmalıdır. Bu Mag grubunun *“bilicilik ve falcılığa”* önem verdiği söylenir. Maglar yukarıdaki, *“sanki tanrılar bir*

³⁶⁰ Diogenes Laertios, 13

³⁶¹ Diogenes Laertios, s. 15.

tek onlara kulak veriyormuş gibi” alıntısında tanrıların onlara kulak verdiği iddiasının dışında, “*tanrıların kendilerini onlara*” gösterdiklerini de iddia ettikleri söylenir.³⁶²

Yunan düşünürlerinin Antik İran dini hakkında verdiği bazı bilgiler yine Diogenes Leartios’un eserinde yer almaktadır. Aristoteles’in Maglar hakkında söyledikleri, “*Aristoteles Magikon adlı eserinde, Deinon da Historiai adlı eserinin beşinci kitabında bunların şarlatan işi büyücülüğü bilmediklerini söyler*” şeklinde verilmiştir. Burada şarlatan büyücülükten tam olarak ne kastedildiği anlaşılmamaktadır. Fakat Mag rahiplerinin büyü ile ilgilendiklerine bir gönderme yapılmaktadır. Aristoteles’in Magları, Mısırlılardan daha eski saydığı söylenmektedir: “*Aristoteles Felsefe Üzerine adlı eserinin birinci kitabında bunların Mısırlılardan daha eski olduklarını belirtir.*” Deinon ve Hermodoros isimlerindeki düşünürlerin, Zerdüş’tün adının “yıldızlara tapan” anlamına geldiğini ileri sürdükleri söylenir.³⁶³ Eski Fars dilinde Zerdüş’e gönderme yoktur, ancak Avesta ve Pehlevi dillerinde Zerdüş geçmektedir. Avesta dilinde “Zaratuştra” olarak geçerken, Pehlevi dilinde “Zartuş” ya da “Zaratuhaşt” olarak geçmektedir. Zerdüş kelimesinin gerçekten yıldızla ilgisi olabileceği görülmektedir. Fakat yıldızlara tapandan ziyade, aydınlık kavramıyla ilişkili olarak yıldız ile ilişkisinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda “parlak yıldız”, “altın renkli aydınlık” anlamları ön plana çıkmaktadır. Muhtemelen daha olası olan açıklama ise Zerdüş kelimesinin deve ile olan ilişkisidir. Zerdüş kelimesinin “deve sahibi”, “deveci”, “yaşlı deve sahibi”, “sarı deve sahibi” anlamlarına gelebileceği öne çıkmaktadır.³⁶⁴ Bu anlamda Yunanca “Zoroastres” kelimesinin yanlış yorumlandığı akla uygundur.

Antik Yunan düşüncesinde Hintlilerin bilgeleri olarak sunulan, “Çıplak Bilgeler” ile Maglar arasında bir ilişki kurulmuştur: “*Soloilu Klearkhas Eğitim Üzerine adlı eserinde "Çıplak Bilgeler" in Magların soyundan geldiğini söyler.*” Diğer yandan bazılarına göre ise Yahudilerin Magların soyundan geldiği söylenmektedir. Bu görüş ancak Makedonyalı İskender’in Hint seferinden sonra oluşmuş olmalıdır. Bunlar, Antik Yunan düşüncesinde Maglara karşı verilen değer bir yansımasıdır. Antik Yunan düşüncesindeki eleştirel niteliği gösteren alıntı ise, “*ayrıca Maglar hakkında yazanlar Herodotos’u eleştirirler: çünkü güneş ve deniz Magların geleneksel tanrıları olduğu için, Kserkses güneşe ok atıp denizi prangaya vurduramazmış. Ama tanrı heykellerini yıkmakta haklıymış*”³⁶⁵ şeklindedir. Burada Herodot’un

³⁶² Diogenes Leartios, s. 15.

³⁶³ Diogenes Leartios, s. 15.

³⁶⁴ Töre Sivrioğlu, *Avesta Dili Grameri ve Etimolojik Sözlüğü*, Avesta, İstanbul 2015, s. 370.

³⁶⁵ “bazılarına göre Yahudiler de onların soyundanmış” bkz. Diogenes Leartios, s. 15-16

verdiği bilginin, ateş ve suyun tanrı sayıldığı şeklindeki iddia ile ilişkilidir. Burada ateşi güneş temsil ederken, suyu ise deniz temsil etmiştir. Fakat bu geleneğin Ahameniş geleneğinde olduğunu doğrulamak gerekir. Ahamenişler sonrası böyle bir bilginin eleştirilmesi, modern anlamda “anakronizm” dediğimiz olguyu doğurmuş olabilir. Herodot’un verdiği bilgi, bu unsur göz önüne alındığında doğru olabilir veya Antik Yunan’daki bu düşünürler eleştirilerinde haklı da olabilir. Ateşin kutsallığı düşünüldüğünde, güneşin de kutsal sayılmış olması mantıklıdır ama Ahameniş geleneğinde güneşin tanrı kabul edildiğine dair bir gönderme yoktur.

Arsak(Part) Devleti döneminden Susa şehrinde kalma Partça ve Yunanca olan tanrı Herakles heykeli üzerindeki bir kitabede, Yunanca kitabede Herakles ismi ile anılan tanrı, Partça kitabede “Veretrayna” olarak anılır. Aynı şekilde Yunanca kitabede Apollon olarak anılan tanrı, Partça kitabede “Tir” olarak anılmıştır. Partça ve Yunanca olan kitabede, Tanrı Veretrayna(Herakles)’in tunçtan heykelinin, tanrı Tir(Apollon)’in tapınağına konulması anlatılmaktadır.³⁶⁶ Ayrıca Arsak Devleti’nin başkenti olan Nisa kentinde, Diyonisos sahneler ve 12 Olympos tanrısının frizleri ortaya çıkmıştır. Yunan mitolojisinden farklı figürlerin de keşfedildiği Nisa kentinde, Afrodite figürü keşfedilen bir diğer unsurdur.³⁶⁷

3.3. AHURA MAZDA

Ahemeniş İmparatorluğu döneminde “bagastana”³⁶⁸ yani “Tanrıların Yeri” olarak isimlendirilmiş, Behistun kayalıklarında, birçok Antik İran kitabesi yer almaktadır. Bunların en önemlilerinden biri olan Ahemeniş İmparatoru Darius’un Behistun Kitabesi, burada yer almaktadır. Tanrı Ahura Mazda’nın isminin geçtiği ilk belgeler, Ahemeniş İmparatoru Darius zamanında hazırlanmış olanlardır. Ahemeniş İmparatoru Darius hazırlattığı kitabeler çok dilli özelliği taşımaktadır. Ahemeniş İmparatoru Kyros ile beraber, Babil çiviyazısının kullanıldığı bilinmektedir. Ahemeniş İmparatoru Darius’un Behistun kitabesi, Babil çiviyazısı, Elam çiviyazısı ve son olarak Eski Farsça olarak bilinen, Fars çiviyazısı ile yazılmıştır. Bu yazı türü ilk defa Ahemeniş İmparatoru Darius zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Ahemeniş İmparatoru Darius oluşturduğu yazıyı “Ahura Mazda’nın arzusu” ile hazırlattığını

³⁶⁶ “Yunanlıların hesabına göre 462 yılında[M.S. 151], Mithridates’in oğlu, kralların kralı Arsakes Vologeses, Mesene’de daha önce kral olan Pakoros’un oğlu Mithridates’e[Meredates] karşı döğüştü ve kral Mithridates’i Mesene’den kovdu. O, tüm Mesene’yi zapt etti. Mesene’den getirdiği Tanrı Herakles’in[Partça: Veretrayna] bu tunçtan heykelini, bronzdan giriş kapısında oturan Tanrı Apollon’un[Partça: Tir] tapınağına koydu.” Bkz. Wiesehöfer, a.g.e., s. 180.

³⁶⁷ Wiesehöfer, a.g.e., s. 185.

³⁶⁸ Wiesehöfer, a.g.e., s. 33.

söylemektedir.³⁶⁹ Ahameniş kitabelerinin anlatım tarzında tanrı Ahura Mazda sürekli yer almaktadır. En sık geçtiği şekillerden biri, Ahameniş hükümdarlarını inayeti ile destekleyen tanrı Ahura Mazda olarak geçer. Bu Eski Farsça'da “vaşna Ahura Mazda” yani “Ahura Mazda'nın inayeti” olarak ifade edilir.³⁷⁰ Ahameniş hükümdarı Darius döneminden Susa'daki bir temel metninde, inşa edilen sarayın malzemelerin nerelerden geldiği ve hangi uyruklar tarafından inşa edildiği anlatılmaktadır. Bu metnin sonunda Ahura Mazda'nın kendisini, babası Hystaspes ve ülkesini koruması temenni edilir.³⁷¹

Ahemeniş İmparatoru Darius'un Behistun'daki kitabesi kendi soyunu anlatmaktadır. Burada soyu Ahameniş'e dayandırılır ve Ahameniş İmparatorluğu'nun ismi buradan gelmektedir. Ardından ise ailesinin soyluluğuna ve krallık yapmasına vurgu yapılır. Ahameniş hükümdarı burada kendi soyunu Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu II. Kyros'a ve onun atalarına dayandırmaktadır. II. Kyros'un soy zinciri Kyros Silindir ve diğer belgelerden doğrulanmaktadır. Ahameniş hükümdarı kendi soy zincirini bağlayarak, muhtemelen soyluluk anlamında hakkı olmayan tahtın varisi olduğunu kanıtlamak istemektedir. Burada tanrı Ahura Mazda'nın koruyuculuğunu elde ederek hükümdar olduğunu vurgulamaktadır ve ona hükümdarlığı verenin bizzat tanrı Ahura Mazda olduğunu söylemektedir. Bu ideolojik söylem, “*Kral Darius der ki, ben Ahura Mazda'nın koruyuculuğu altında bir kralım. Ahura Mazda bana krallığı verdi*” şeklinde dile gelir. Ahameniş İmparatorluğu'nun ele geçirip hâkimiyet kurduğu toprakların Ahura Mazda'nın iradesi ile hükümdarı olduğunu vurgular ve ele geçirilen ülkeler sayılır. Yine tanrı Ahura Mazda'nın iradesi ile ülkelerin ona itaat ettiğini, vergilerini ödediklerini ve vergilerini verdiklerini söyler. Gündüz ve gece ne emir verdiyse hepsini yerine getirdiklerini vurgular. Ahameniş İmparatorluğu'nun satraplıklardaki politikası, “*Kral Darius der ki, bu topraklarda, güvenilir kişileri ödüllendirdim, kötülerini sorguya çektim (cezalandırdım). Ahuramazda'nın koruması altında ben, kanunlarımı bu topraklarda etkili kıldım. Ben onlara ne dediysem, onlar yaptı*” şeklinde ifade edilir. Ödül ve ceza mekanizmasının vurgulanmasının ardından, tanrı Ahura Mazda'nın koruması sayesinde Ahameniş kanunlarının etkili kılındığı ve kraliyet emirlerine uyulduğu vurgulanmaktadır. Metinde sık sık tanrı Ahura Mazda'nın hükümdarlığı vermesi vurgulanır. Ayrıca hükümdarı kuvvetlendiren ve toprakları ele geçirmesini sağlayanın da tanrı Ahura Mazda'nın olduğu

³⁶⁹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 39; “*Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın lütfuyla hazırladığım yazıttır bu. Ayrıca, Ari dilinde (İran dili) kil tabletlere ve parşömene yazıldı. Ayrıca, kendi heykelimi yaptım. Ayrıca, şeceremi yaptım. Yazıldı ve huzurunda okundu. Sonra bu yazıtı bütün eyaletlere gönderdim. İnsanlar elbirliğiyle üstünde çalıştılar.*” Bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 381.

³⁷⁰ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷¹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 385.

belirtilir. Ahemeniş hükümdarının her faaliyeti tanrı Ahura Mazda'nın koruması altında gerçekleşmektedir. Tekrar tanrı Ahura Mazda'nın koruyuculuğu ile hükümdar olduğu vurguladıktan sonra Kambyes ve Bardiya döneminde neler olduğunu anlatarak, kendisinin tahtı ele geçirmesinin haklı olduğunu göstermek istemektedir.³⁷²

Ahemeniş İmparatoru Darius hükümdar olmasından sonra isyan edenlerin halkı kandırdığı düşüncesini vurgulamak istemiştir. Buna ait Behistun'da birçok yazıt mevcuttur. Yukarıdaki kitabenin devamında, eyaletlerde isyanlar çıktığı vurgulanmaktadır. Bu durum, “*bu eyaletler isyan ettiler. Yalan (drauga) onları isyancı yaptı, böylece bu adamlar halkı aldattı. Bundan böyle Ahura Mazda onları bana teslim etti ve onlara isteğime göre davrandım*” şeklinde ifade edilmiştir. Tanrı Ahura Mazda'nın isyancıları kendisine teslim ettiğini ve onları cezalandırdığını vurgular. Ahemeniş İmparatoru'nun koruması gereken doğru düzenin karşısına “Drauga”(Yalan) konulmaktadır. Yalan düzene uyduğunu iddia eden kişilerin isyan ettiği vurgulanır. Kitabenin devamında kendisinden sonra hükümdar olacaklara, “*bundan sonra kral olacak olan sen, “eğer benim ülkem güvenli olsun” diye düşünecek olursan, kendini Yalandan şiddetle koru ve Yalanın taraftarı olanı cezalandır*” şeklinde nasihatte bulunur. Ahemeniş hükümdarını doğru düzeni koruma görevini sağlamak için ne yapması ile ilgili bir talimattır. Yalandan korunmalı ve yalan olanın cezalandırılması gerekmektedir. Ahemeniş ideolojisi için yalanın en çok faaliyete geçtiği alan isyanlardır. Ahemeniş İmparatorluğu gerçekten de isyanlara karşı amansız bir mücadele içinde olmuş, bu alanda büyük başarılarla imza atmıştır. Ahemeniş ideolojisinde “Drauga”(Yalan)'nın zemine oturtulması isyanların kontrol altına alınmasında etkili olmuştur. Ahemeniş İmparatoru Darius'un tahta çıktığında

³⁷² “Kral Darius der ki, Ahuramazda'nın koruyuculuğu altında krallığa getirildim. Bizim ailemizden Kyros'un oğlu Kambyes, daha önceden krallığa getirilmişti. Kambyes'in kardeşi Bardiya idi. Onlar aynı ana ve babadan idi. Sonra Kambyes, Bardiya'yı öldürdü. Kambyes, Bardiya'yı öldürdüğünde, Bardiya öldü diye insanlara bu durumu bildirdi. Sonra Kambyes Mısır'a gitti. Orada dostça karşılanmadı. Bunun üzerine Persia, Media ve diğer eyaletlerdeki topraklarda büyük bir artış oldu diye yalan söyledi. Ardından, Gaumata adında bir Mag olan bir adam vardı. O, Paishiyavada'da, bir dağda, isyan etti. O, ben Kyros'un oğlu, Kambyes'in erkek kardeşiyim diye insanlara yalan söyledi. Sonra bütün halklar, Kambyes'e isyan etti. Persia, Media ve diğer eyaletler Gaumata'ya doğru gitti. O, krallığı ele geçirdi. Bundan sonra Kambyes öldü.

Kral Darius der ki, Gaumata, Kambyes'in krallığını ele geçirdi. Krallık bizim ailemizden, onun ailesine geçti. Daha sonra Mag Gaumata Kambyes'ten krallığı aldı ve kral oldu.

Kral Darius der ki, hiçbir şey yoktu[...]bir Persli değildi. Ne bir Med, ne de bizim aileden biri Gaumata'dan krallığı aldı. İnsanlar ondan çok korkmuştu. Hiç kimse ben gelene kadar Gaumata'ya karşı gelemedi. Sonra Ahuramazda'ya dua ettim. Ahuramazda beni kuvvetlendirdi. Ahuramazda'nın egemenliği altında birkaç adamla birlikte, Mag Gaumata'yı ve onunla birlikte olan soyluları öldürdük. Nisaya'daki Sika(ya)uvati'de - burası Media'dadır- onu öldürdüm. Ahuramazda'nın himayesinde kral oldum. Ahuramazda bana krallığı verdi.

Kral Darius der ki, halkın gözünde, ailemin düşen itibarını geri getirdi. Gaumata'nın yıktığı tapınakları yeniden diktim. Gaumata'nın onlardan aldığı, sürüleri, köleleri, kraliyet evlerini halk için düzenledim. Persia, Media ve diğer eyaletlerde saraylar yaptım. Eskiden ne alındıysa geri getirdim. Bunları, Ahuramazda'nın himayesiyle altında yaptım. Sarayda evimi kurana kadar çalıştım. Ahuramazda'nın egemenliği altında, çalıştım. Böylece, Gaumata, bizim evimizi harap edemedi.

Kral Darius der ki, benim yaptığım şey budur. Sonra kral oldum.” Bkz. Muzaffer Duran, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu*, T. C. S.D.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012, , s. 90-91; Behistun kitabesi için Ayr. Bkz. Tolman, a.g.e., s. 3; 5; 7.

ülkenin her yerinde isyanları bastırıldığı düşünülürse, bu fikrin mimarı olduğu akla uygun bir düşüncedir. Ahameniş ikiliğine uygun olarak “doğru”nun karşısına “yalan” konulmuştur. Ahameniş kitabelerinde, hükümdarın doğru düzeni gerçekleştirmek için çabaladığı vurgulanmıştır. Kitabede bu durum kendini şu şekilde gösterir: *“Kral Dareios der: sadakatsiz olmadım ve Yalanın taraftarı, yanlışın takipçisi olmadım, ne ben ne de ailem, bu nedenle Ahura Mazda ve diğer tanrılar bana yardım etti. Kendimi Gerçeğe (arta) göre düzenledim. Ne zayıfa ne de güçlüye karşı hata yaptım. Krallığımla işbirliği içinde olanı güzel bir şekilde ödüllendirdim, haksızlık edeni cezalandırdım.”*³⁷³

Ahameniş İmparatoru Darius, yazdığı yazıtta anlatılanlara inanılmasını, halktan gizlenmeyerek, anlattıklarının halka anlatılmasını istemektedir. Halktan gizlemez de onlara Darius’un anlattıklarını aktarırsa, tanrı Ahura Mazda’nın onun dostu olmasını, evlatlarının sayısız olmasını ve çok uzun ömürlü olmasını diler. Metinde tam olarak *“Ahura Mazda senin dostun olsun”* denilmiştir. Eğer hitap ettiği kişi, Ahameniş İmparatoru Darius’un anlattıklarını gizleyecek olursa, anlatan kişi için dilediklerinin tersini diler. Tanrı Ahura Mazda’nın canını almasını ve evladının olmamasını diler. Ahameniş İmparatoru Darius kendi yarattığı ideolojinin yayılmasını istiyordu, bunun içinde kendi tanrısı olan tanrı Ahura Mazda’nın, anlattıklarının aktarılması halinde, aktaranı ödüllendireceği, aktarmayanı ise cezalandıracağı vurgulanır.³⁷⁴

Ahameniş İmparatoru olan Darius’un Nakş-ı Rüstem’deki mezar yazıtı, Ahameniş geleneğinde tanrı Ahura Mazda hakkındaki düşünceleri en iyi yansıtan kitabelerden birisidir. Bu kitabede tanrı Ahura Mazda’nın yaratıcı olması, *“bu yeryüzünü (bumi-) yaratan, ötedeki göğü yaratan, insanı yaratan, insanlar için mutluluğu yaratan, Dareios’u yapan pek çoklarının tek kralı, pek çoklarının tek efendisi Ahuramazda yüce tanrıdır”* sözleri ile ifade edilir. Kitabenin bu kısmından tanrı Ahura Mazda’nın yaratıcı tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hükümdarın bizzat tanrı Ahura Mazda tarafından yarattığını ortaya koyar. Metindeki birçoklarının tek kralı olduğu ifadesinden, dünyadaki çoğunluğun tek kralı olduğu anlaşılmaktadır. Darius’un Nakş-ı Rüstem yazıtı, tanrı Ahura Mazda’nın tekliğini gösteren bir belge olarak yorumlanabilir. Tek tanrı Ahura Mazda, tek bir hükümdar olan Darius’u yaratmış, yarattığı mutluluğu onun aracılığıyla dünyaya cömertçe getirmiştir. Tanrı Ahura Mazda’nın yarattığı evrensel düzeni sürdürmek hükümdarın amaçlarında birisiydi. Ahameniş ideolojisi bunun üzerine inşa edilmekteydi. Tanrı Ahura Mazda’nın yaratıcı kimliğinin anlatımında sonra,

³⁷³ Alkan, *a.g.t.*, s. 9; Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 44.

³⁷⁴ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 35; 140.

Ahameniş hükümdarı Darius'un, kralların kralı olarak soyuna yer verilmektedir. Ardından da Ahameniş hükümdarı Darius, Ahura Mazda'nın inayeti ile ele geçirdiği yerleri sayar. Bu ele geçirilen yerlerin, emirlere uydukları, vergilerini verdiklerini ve Ahameniş hükümdarı Darius'un kanunlarının onları bağladığı ifade edilmiştir. Bu ülkeler tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle ele geçirildiği, onun inayetiyle hazırlanan kanun ve buyruklara bağlandığı vurgulanmaktadır. Kitabenin devamında yeryüzünün keşmekeş olduğu ve bu yüzden tanrı Ahura Mazda'nın bunu görerek, Ahameniş hükümdarı Darius'a yeryüzünü bağışladığı söyler. Tanrı Ahura Mazda bizzat onu hükümdar yapmıştır. Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle yeryüzünü düzene soktuğunu anlatır. Burada Ahameniş İmparatorluğu'nun ele geçirdiği topraklardaki kurduğu sisteme gönderme yapılmaktadır. Bunların yapılmasında tüm dayanak tanrı Ahura Mazda'ya dayandırılır. Tanrı Ahura Mazda'nın hükümdarlığı vermesi, "*Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda bu yeryüzünün keşmekeş halini görünce onu bana bağışladı, beni kral yaptı; ben kralım. Ahuramazda'nın inayetiyle onu yatıştırdım; onlara söylediklerimi arzu ettiğim gibi yerine getirdiler. Eğer şimdi dersiniz, "Kral Dareios kaç ülkeye hâkim oldu?", tahta çıkanların heykellerine bakın, o zaman anlarsınız, siz de öğrenirsiniz: Perslinin mızrağı çok uzaklara gitmiştir; o zaman bilirsiniz: Pers hâkimi Pers ülkesinden çok uzaklara savaş açmıştır*" şeklinde aktarılmıştır. Bu gerçekleşen her şeyin Ahura Mazda'nın iradesi ile olması, yine Ahameniş hükümdarı Darius'un ağzından aktarılmaktadır. Bu aktarım, "*Kral Dareios şöyle diyor: Bütün bu yapılanların hepsini Ahuramazda'nın iradesiyle yerine getirdim. İş yapana dek Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda beni, kraliyet evimi ve bu toprakları tehlikeden korusun: Ahuramazda'dan dileğim bu, Ahuramazda bunu bana bağışlasın!*" şeklinde gerçekleşmiştir. "Kral Darius der ki" paragraf başlarında kullanılarak bir tarz yakalanmıştır. Aynı şekilde tanrı Ahura Mazda'nın inayeti ve iradesi de yazıtların bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın iradesiyle hükümdar icraatlarını gerçekleştirmiştir. Bu, Ahameniş hükümdarı Darius'dan sonra Ahameniş kitabelerinin ideolojik vurgusu haline gelmiştir. Devamında ise tanrı Ahura Mazda'dan istekte bulunmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın kendisini, hükümdarlığını ve Ahameniş hâkimiyetindeki topraklarını korumasını arzulamaktadır. Ahameniş uyrukları, "*Ey insanoğlu, Ahuramazda'nın buyruğu size zıt gelmesin; doğru yoldan ayrılmayın; isyana kalkışmayın!*" şeklinde uyarılmaktadır. Ahameniş İmparatorluğu'na isyan ile tanrı Ahura Mazda'ya zıt gitmek ve doğru yoldan ayrılmak bir tutulmaktadır.³⁷⁵

³⁷⁵ "*Kral Dareios şöyle diyor: Ahuramazda'nın inayetiyle Pers ülkesi dışında ele geçirdiğim ülkeler bunlar; onlara hükmettim; bana "haraç" getirdiler; benim söylediklerimi yerine getirdiler; kanunum (data-) onları bağladı.*" Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II,

Ahameniş İmparatoru Darius'un Nakş-ı Rüstem'deki diğer bir mezar yazıtında Ahameniş ideolojisi ve tanrı Ahura Mazda'nın desteği vurgulanmaktadır. Ahameniş İmparatoru Darius, "*Ahura Mazda'nın inayeti sayesinde öyleyim ki adaleti seviyorum ve haksızlıktan nefret ediyorum. Ne zayıfın güçlüden adaletsizlik görmesini, ne de güçlüünün zayıftan adaletsizlik görmesini istiyorum*" şeklinde düşüncelerini aktarmaktadır. Burada fikirlerini tanrı Ahura Mazda'nın inayetine bağlamaktadır. Ahameniş geleneğinde hükümdarın adaleti sevip, haksızlıktan nefret ettiği vurgusu, tanrı Ahura Mazda'nın bakış açısı olarak sunulmak istenmektedir. Tanrı Ahura Mazda, adaleti sevdiği ve haksızlıktan nefret ettiği için hükümdar da buna uygun hareket etmektedir. Tanrı Ahura Mazda'ya dayandırdığı Ahameniş ideolojisini böyle sunmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın ve Ahameniş hükümdarının adil olduğu vurgulanmak istenmektedir. İyi ve kötü ikiliğinde olduğu gibi, adil ve adil olmayan (ya da haklı ve haksız olan), doğru ve yalan ikilikleri de Ahameniş ideolojisinin temel taşlarıdır. Bu hükümdar Darius'un ağzından, "*adil olan, hoşuma gider. Ben, yalancının dostu değilim*" şeklinde de ifade edilmektedir. Devamında ise Ahameniş hükümdarlık ideolojisinin diğer unsurları ifade edilmektedir.³⁷⁶

Ahameniş İmparatorları Darius ve oğlu Kserkses'e ait iki ayrı kitabe, sadece hükümdar isimleri değişik olarak, aynı şekilde kaleme alınmıştır. Bu da kitabelerin hükümdarın kendi fikirlerini lanse etmesinden ziyade Ahameniş ideolojisini yansıttığını gösterir. Bu kitabelerde, Ahura Mazda'nın yaratıcılığına vurgu yapılmaktadır. Evren "*gözümüzün gördüğü mükemmel eser*" olarak tanımlanmış ve onu yaratanın tanrı Ahura Mazda olduğu vurgulanmıştır. İnsana mutluluğu ve saadeti getiren yine tanrı Ahura Mazda'dır. Hükümdara akıl ve derman bahşedenin de tanrı Ahura Mazda olduğu vurgulanır. Yukarıda da vurguladığımız gibi Ahameniş ikiliklerinden biri olan haklı ve haksız olan vurgusu yapılır. Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle hükümdarın haklı olanın yanında olduğu ve haksız olan tarafla dost olmadığı belirtilir; hükümdarın doğru olanı arzu ettiği vurgulanır. Bu aşamada doğru ve yalan ikiliği devreye girmektedir. Hükümdarın yalanı takip edenin dostu olmadığı özellikle dile getirilir. Hükümdarın öfkesine düşünme aracılığıyla hâkim olduğu, zarar verenin cezalandırıldığı, taraflardan her iki tarafında dinlendiği, akıl melekesi ile doğru işler yapanların ve sadık

s. 394-395; Ayr. Bkz. *Textual Sources For The Study of Zoroastrianism*, (Ed ve Çev. Morce Boyce), The University of Chicago Press, Chicago 1990, s. 105; Tolman, a.g.e., s. 43-45.

³⁷⁶ "*Öfkelenmişim zaman da, öfkemi kendi irademle denetim altında tutuyorum. Onu sıkı sıkıya elimde tutuyorum./ Benimle çalışan adamı, kazanımına göre ödüllendiririm. Zarar veren, verdiği zarara göre, cezalandırırım. Bir adamın zarar vermesini istemiyorum, zarar verdiğinde, cezalandırılmasını bundan daha az istiyorum./Süvari olarak iyi bir süvariyim, okçu olarak hem yaya hem de atlı olarak iyi bir okçuyum. Cirit atıcısı olarak, hem yaya hem de atlı, iyi bir cirit atıcısıyım.*" Bkz. Wiesehöfer, a.g.e., s. 60.

insanların ödüllendirildiği belirtilir. Devamında Ahameniş ideolojisini temel taşları, hükümdarın at binmede, yaya ve atlı okçulukta, mızrakta iyi olduğu; tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle bu alanlarda, kuvvetlendiğini ve hünerli hale geldiği vurgulanır. Başarılarının hepsinin Ahura Mazda sayesinde olduğu belirtilerek kitabe sona erer.³⁷⁷

Ahameniş İmparatoru Kserkses'in, babası Darius'un ölümünden sonra tahta çıkışını anlatan Persepolis yazıtı, "*Kral Kserkses şöyle diyor: Dareios'un başka oğulları da vardı, (fakat)-Ahuramazda'nın arzusu bu yöndeydi- babam Dareios kendinden sonra en yüksek mertebeye beni layık gördü. Babam Dareios tahttan inince (ölünce) Ahuramazda'nın iradesiyle babamın tahtına kral olarak ben geçtim*"³⁷⁸ şeklindedir. Tanrı Ahura Mazda'nın arzusu ile hükümdar Darius'un başka oğulları olmasına rağmen, varis olarak görülmesi işlenmektedir. Bu metinde hükümdarlığın tanrı Ahura Mazda'dan geldiğini göstermektedir.

Ahameniş İmparatoru Kserkses'in Persepolis'te bulunan "Daiva" isimli yazıtı, Ahameniş geleneğinde inanç ve ideoloji anlamında en değerli parçalardan birisidir. Diğer yazıtlarda da görülen, tanrı Ahura Mazda'nın yaratıcı özelliği ile başlamaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın yaratıcı özelliği, "*Bu yeri, göğü, insanı ve insan için mutluluğu yaratan büyük tanrı Ahuramazda*" olarak verilmektedir. Yeri ve göğü yaratanın, insan ve onun için mutluluğu yaratan tanrının Ahura Mazda olduğu belirtildikten sonra, "*Kserkses'i birçok kraldan, birçok efendiden biri yaptı*" denilmektedir. Ahameniş imparatorlarına yönetme yetkisini tanrı Ahura Mazda'nın vermesi böylelikle vurgulanmaktadır. Devamında Kserkses'in soyu, krallar kralı olması, ülkelerin kralı olması verilmektedir. Metnin devamında Ahameniş hükümdarı Darius'un kitabelerindeki gibi, Ahameniş İmparatoru Kserkses'in tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle hükümdarı olduğu ülkeler sayılır. Ahameniş inancı ve ideolojisi açısından önemli olan kısmı şöyledir: "*Kral Kserkses der: Kral olduğum zaman, bu ülkeler arasında birinde isyan*

³⁷⁷ Kitabenin şöyledir: "*Gözümüzle gördüğümüz bu mükemmel eseri yaratmış; insana saadeti getirmiş; kral Dareios'a (Kserkses) akıl ve derman bahsetmiş Ahuramazda yüce tanrıdır. Kral Dareios (Kserkses) şöyle der: Ahuramazda'nın inayetiyle ben haklı olanın tarafındayım, haksız olanın dostu değilim. Kudretli sebebiyle zayıfa yanlış yapılmasını arzu etmem, kudretli zayıflar sebebiyle acı çeker. Ben doğru olanı arzu ederim. Yalanın takipçisi olanın peşinden gidenin dostu olmam. İşbirliği yapan kimseyi işbirliğine göre ödüllendiririm. Öfkenin kabardığını hissettiğim zaman onu düşünme meleke min emrine alırım. Zarar veren kimseyi verdiği zarara göre cezalandırırım. Bir insanın zarar vermesini arzu etmem, zarar veren adamın cezasız kalması da asla arzum değildir. Bir adamın bir başkası hakkında söyledikleri her iki tarafın ifadesini(?) birden duymadan beni ikna etmez. Bir adamın melekelerine göre yaptıkları veya yerine getirdikleri beni tatmin eder, o zaman bahtiyar olur, büyük zevk duyarım ve sadık insanlara cömert davranırım.*

Hem ellerim hem ayaklarım kabiliyetlidir. Ata binmek konusunda iyi bir biniciyim. Ok atma konusunda iyi bir okçuyum, hem yaya hem at sırtında mızrak atma konusunda iyi bir mızrakçiyim, hem yaya hem at sırtında. Ahuramazda'nın bana bahsettiği hünerleri Ahuramazda'nın inayetiyle kullanmak için onları kuvvetlendirdim, yerine getirdiklerimi Ahuramazda'nın bana bahsettiği bu hünerler sayesinde yaptım." Bkz. Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 400-401.

³⁷⁸ Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 402.

vardı. Ahura Mazda bana yardım etti. Ahura Mazda'nın yardımıyla bu ülkeyi yendim ve onu layık olduğu yerine koydum. Ve bu ülkeler arasında, önceden daivaların (sahte tanrı) tapınıldığı bir ülke vardı. Bunun üzerine, Ahura Mazda'nın yardımıyla daivaların tapınacağını (daivadana) yıktım ve şunu ilan ettim: "Daivalara tapınılmamalıdır". Bu yerde önceden daivalara tapınılıyordu, orada ben Ahura Mazda'ya ve Arta'ya çok saygılı bir şekilde ibadet ettim. Ve orada kötü yapılmış diğer bir iş vardı. Ben iyisini yaptım. Yaptığım bu şeyi Ahura Mazda'nın yardımıyla bitirdim. Bu işi tamamlayıncaya kadar Ahura Mazda bana yardım etti. Bundan sonra yaşayan sen, eğer "ben yaşadığım zaman mutlu ve öldüğüm zaman kutsanmış olmalıyım" diye düşünecek olursan, Ahura Mazda'nın kurmuş olduğu yasaya hoşgörü sahibi ol. Ahura Mazda'ya ve Arta'ya saygılı bir şekilde ibadet et. Ahura Mazda'nın kurduğu yasaya hoşgörülü bir adam ve Ahura Mazda'ya ve Arta'ya saygılı bir şekilde tapanlar, her ikisi, yaşarken mutlu, öldükten sonra da kutsanmış olurlar. Kral Kserkses der: Ahura Mazda beni, kral hanemi ve bu ülkeyi kötülükten korusun. Ahura Mazda'dan istediğim bu, Ahura Mazda bunu bana versin."³⁷⁹

"Daiva Yazıtının" bu kısmında görüldüğü gibi, Ahameniş İmparatoru Kserkses'in tahta çıkması ile bir isyanın çıktığı ve tanrı Ahura Mazda'nın yardımıyla isyanın bastırılmasından bahsedilir. İsyen eden ülkeler arasında "Daiva" terimi ile verilmiş, sahte tanrılara tapınılan bir ülkeden söz edilir. Burada Daiva olarak anılan tanrıların tapınacağını yıkarak, tanrı Ahura Mazda'ya ve arta'ya ibadet ettiğini belirtmektedir. Buradaki "arta" teriminin, "doğru" ve "hakikat" terimini karşıladığı düşünülmektedir. Bu terim, Ahameniş İmparatoru Darius'un kitabelerinden itibaren görülen doğru ve yalan ikileminde, doğru ve hakikati karşılaması için geliştirilmiş olmalıdır. Hükümdar Darius'un kitabesinden bilinen "Drauga"(Yalan) kavramının karşıtı olarak, arta yani doğru ve hakikat kavramı geliştirildiği düşüncesi akla uygundur. Buradaki arta kavramına ibadet edilmesi, tanrı Ahura Mazda'dan ayrı bir güce ibadet edilmesi anlamında değil, tanrı Ahura Mazda'nın sağladığı "arta düzenine" saygı ve kutsallık verilmesi ile ilgili olarak yorumlanmalıdır. "Drauga" kavramının karşısına "arta"; Ahura Mazda karşısına ise "Daiva" karşısına sahte tanrılar konulmuştur. Buradaki "Daiva" olarak kast edilen tanrıların, İran geleneklerinden birisindeki tanrılara gönderme yaptığı düşünülmektedir. Ayrıca farklı bir görüş olarak, bu yazıtın, Ahameniş İmparatorluğu'na isyan edenlerin başına gelecekleri anlatmak üzere oluşturulduğu düşüncesi vardır. Bu düşünceye göre isyan edenlerin

³⁷⁹ Kserkses, soyunu şöyle ifade eder: "Ben Kserkses, büyük kral, krallar kralı, pek çok insan soyunu kapsayan ülkelerin kralı, uzak ve geniş bu yerin kralı, Dareios'un oğlu, bir Akhameniş, Perslinin oğlu bir Persli, Aryan soyundan bir Aryan." Bkz. Alkan, a.g.t., s. 13; Ayr. Bkz. Duran, a.g.t., s. 93; Wiesehöfer, a.g.e., s. 82; Kuhrt, a.g.e., c. II, s. 399-400; Kserkses dönemi Persepolis yazıtları için Ayr. Bkz. Tolman, a.g.e., s. 39-41.

tapınaklarının yıkılacağı ve tanrı Ahura Mazda'nın kurduğu doğru düzenin sağlanacağını belirtmektedir. Bir diğer üçüncü görüş olan, Ahameniş İmparatorluğu'nun diğer dinlere saygı duymayarak, tapınakları yaktığı görüşü ise Ahameniş din politikasına uymadığı için dikkate değer değildir. Metnin devamında ise tanrı Ahura Mazda'nın yardımını vurgulanır. Tanrı Ahura Mazda'nın kurduğu yasaya hoşgörülü olunması gerektiği vurgulanır. Tanrı Ahura Mazda'ya ve 'arta'ya tapınmanın, yaşarken mutluluk, ölünce kutsallık getirdiği vurgulanır. Buradan Ahameniş geleneğinin oluşturduğu Ahura Mazda inancında, tanrı Ahura Mazda'nın yarattığı doğru ve hakiki düzen içerisinde yaşayanların ödüllendirileceği yorumu akla uygundur. Ayrıca bu gelenekte ölümden sonraki yaşama inanıldığı anlaşılmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'dan kendisini, hükümdarlığı ve ülkeyi korumasını dileyerek yazıtta son verilir.³⁸⁰

Anadolu topraklarında olan bir Ahameniş kitabesini de burada anmayı doğru bulduk. Türkiye'nin Van şehrinde bulunan Ahameniş yazıtı, Ahameniş İmparatoru Kserkses dönemine aittir. Ahameniş çiviyazısı yani Eski Farsça ile yazılmış yazıtta, Ahura Mazda'nın "büyük tanrı" olarak ifade edilir. Yeryüzünü ve gökyüzünü yarattığı ifade edilir. İnsanları ve insanların refahını yaratanın Ahura Mazda olduğu vurgulanır. Tanrı Ahura Mazda Kserkses'i yaratarak, birçoklarının hükümdarı olmasını sağlamıştır. Sonraki paragrafta, Kserkses'in hükümdarlığı ve soyu anlatılmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın inayetiyle Ahameniş hükümdarı Darius'un saray inşa ettiğinden ve sonrasında yazıt yazılmasını emrettiğinden bahsedilmektedir. Kitabenin sonunda ise tanrı Ahura Mazda'nın hükümdarı ve hükümdarlığı koruması istenmektedir. Tanrı Ahura Mazda bu yazıtta da Yeryüzünün ve gökyüzünün yaratıcısı, insanların yaratıcısı, hükümdarlığın yaratıcısı olarak tasvir edildiği anlaşılmaktadır.³⁸¹

Zerdüştlük dininin kutsal kitabı olan Avesta'nın en eski bölümü olan Gatha kısmı olduğu dilsel özelliklerinden anlaşılmaktadır. Bu bölümün ayrı değerlendirilmesinde Zerdüştlük dininin tek tanrılı dönemini yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu tek tanrı İran dinlerinin en önemli figürü olan tanrı Ahura Mazda'dır. Hint-İran dinlerinde tanrılar olduğu anlaşılan "Ahura"lar, Gatha kısmında Ahura Mazda'nın yardımcısı konumuna dönüşmüştür.³⁸² Zerdüştlük'ün yaşadığı zaman tartışmalı bir meseledir. Zerdüştlük'ün yaşadığı zaman dilimi, M.Ö. 6000 yıllarından M.Ö. 5. yüzyıl arasındaki çeşitli tarihlerde aranmaktadır. Bizce M.Ö. 1000 tarihinden önceki tarihlere abartılıdır. Muhtemelen M.Ö. 8. yüzyıl ile M.Ö. 5. yüzyıl arasında yaşamış olmalıdır. Fakat tam tarih söylemek mümkün gözükmemektedir. Zerdüştlük peygamberin dizayn

³⁸⁰ Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 400; Alkan, *a.g.t.*, s. 13-15.

³⁸¹ Tolman, *a.g.e.*, s. 53.

³⁸² Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 152.

ettiği Antik İnançta, tüm tanrılar tanrı Ahura Mazda'nın altında, tanrı mevkiinden daha aşağı kutsal görevlere konarak, tek tanrılı bir inancın ilkelerini ortaya koymuştur. Ezeli olan tanrı Ahura Mazda diğer varlıkları yaratmıştır.³⁸³

Avesta'nın Gatha'lar bölümünde Zerdüşt inancının iyilik ve kötülük ikilemi görülmektedir. Tanrı Ahura Mazda'nın yanında efendi ile uşak arasında bir ayrımın olmadığı söylendikten sonra tanrı Ahura Mazda'dan saf düşüncenin geçtiği belirtilmektedir. Yanlışın karşısına konulan doğruluk sayesinde hür olacakları ve istekleri ile iyiye döneceklerini söylerler. Bu aşamada tanrı Ahura Mazda, onların yanında olacaktır. Bunların karşısında kötülükten kötü düşüncenin doğduğu vurgulanır. Doğrunun karşıtı olan yalan da kötü düşünceden doğmuştur. Yalan kötü işler yapmaya zorlayan olarak tasvir edilir, bu kötü işlerden ise inançsızlık ortaya çıkmıştır. Bu kötü kuvvet insanları doğruluk ve akıllığa karşı ilgisiz olmalarının sebebi olarak sunulur. İnsana kötülük güçlerini çekici bulması, kendisini ölüme götüreceği söylenir ve yaşam yerine, ölümü seçene 'aptal' denir. Metnin bu kısmında Antik İnançta olan ikilik olgusu görülmektedir. İyiliğin karşısında kötülük; doğrunun karşısında yalan; yaşam karşısında ise ölüm olduğu verilmektedir. Bu bölüm şöyledir: *"Ahuramazda sizin yanınızda efendi ile uşak arasında bir fark yoktur. Onun için hiçbir ayrım yapmadan kendimizi size çevirebiliriz. Ahuramazda'dan saf düşünce geçmektedir. Doğruluk bizi hür yapacak ve isteğimizi iyiye doğru çevireceğiz. Bu emanetler içinde Mazda'nın ilahi kelimeleri duyulur: Ben sizinle olacağım. Bunun karşısında kötülüğün kötü düşüncesi doğmuştur. Kötü düşünceden yalanlar olmuştur. Yalan kötü işler yapmaya zorlamış. Ve kötü işlerin içinde de inançsızlık olmuştur. Ey kötü kuvvet, siz insanların doğruluğa ve akıllılığa karşı olan ilgisizliklerinin sebebisin. Sen onları bilinç birleşmesi içine sokup onların iyilik için olan yollarını kesiyorsun. Senin karanlık güçlerin yaşamı yaratmış olarak görülebilir ama gerçekte onun çekiciliği ölüme götürür. Soruyorum size kim yaşamı ölüme seçecek kadar aptaldır."*³⁸⁴

Avesta'nın Gatha'lar bölümünde Ahura Mazda'nın yaratıcı olması vurgulanmaktadır. Tanrı Ahura Mazda'nın Aşa'yı var etmesi, *"sana soruyorum ey Ahura hakikaten söyle; (kendisinden) sudur/doğması eylemi sayesinde Aşa'nın babası kimdir?"* şeklinde belirtilmiştir. Tanrı Ahura Mazda güneşi, yıldızları ve yolların yaratıcısıdır ve metinde, *"Güneşi, yıldızları ve yollarını oluşturan kimdir?"* şeklinde belirtilmektedir. Ayrıca ayı yaratan, ortaya çıkmasını

³⁸³ Jean Varenne, "Ahura Mazda", (Çev. Kemal Özmen), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. I, Dost, Ankara 2000, s. 30; Aslı Hekimoğlu, *Eski İnançta Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*, Arkeoloji ve sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 17; 19.

³⁸⁴ Azizi, a.g.t., s. 94.

ve geri kaybolmasını sağlayan da odur; metinde, “*Kimin sayesinde ay parıldar ve sonra söner*” ayın hareketleri bu şekilde tanrı Ahura Mazda’ya bağlanmaktadır. Güneşin hareketleri, günün oluşumu da “*kimin sayesinde şafak, gün ortası ve akşamı mevcuttur?*” şeklinde verilmiştir.” Tanrı Ahura Mazda’nın Vogu Manah’ı yaratması, “*ey Mazda, kimdir Vogu Manah’ın yaratıcısı?*” şeklinde belirtilir. Ölüm ve faaliyetin yaratıcısı olduğu, “*hangi sanatkâr uyku(ölüm) ve eylemi yarattı?*” şeklinde verilir. Tanrı Ahura Mazda’nın yarattığı şeyler soru sorularak verilmek istenmiştir. Metinde tanrı Ahura Mazda’nın her şeyin yaratıcısı olması, “*bunlar(sorular) yoluyla ey Mazda, senin Spenta Mainyu vasıtasıyla her şeyin yaratıcısı olduğunu idrak ederek, sana hizmet ediyorum*” şeklinde verilir.³⁸⁵

Roma Dönemi’nde kopya edilmiş olan, “Gadatas Mektubu” ismi verilen kitabenin Ahemeniş din politikası açısından öneminin dışında, kitabede geçen tanrı Apollon’un kimliği açısından da önemli olduğu görülmektedir. Ahemenişlere “hakikati söyleyen tanrı” olarak anılmasından yola çıkarak, Apollon ile Ahura Mazda’nın eşitlendiğini kabul eden görüşler vardır. Fakat bu görüşlere pek itibar gösterilmez. Kitabedeki tanrının Yunan tanrısı Apollon olduğu neredeyse kesindir.³⁸⁶

M.S. 3 yüzyılda yazılmış olan Ünlü Filozofların Yaşamı ve Öğretisi isimli eserde, Maglar hakkında ve Antik İran inancı hakkında önemli bilgiler vardır. Eserde Antik İran’da iyilik ve kötülük ikilemi, “*onlarda iyi cin(daimon) ve kötü cin olmak üzere iki ilke varmış*” şeklinde verilir. Fakat Ahemeniş Ahura Mazda inancı ve Avesta’nın Gatha’lar bölümünden anlaşılan Ahura Mazda inancına uymayan, Ahura Mazda inancı ile karşı karşıyayız. Eserde iyi ve kötü cin olarak adlandırılan Antik İran tanrıları hakkında, “*birinin adı Zeus ve Oromasdes, öbürünün adı ise Hades ve Areimanius imiş. Bunu Hermippos Büyücüler Üzerine adlı eserinin birinci kitabında Eudoksos Periodos adlı eserinde, Theopompos da Philippika’sının sekizinci kitabında söyler*” şeklinde bilgi verilir. Elimizdeki kaynak geç bir tarihe aittir ve kaynak olarak gösterilen eserler ise Helenistik döneme denk gelmektedir. Helenistik dönemden itibaren Antik İran dinlerinden düalistik yapıyı kabul eden bir gelenek önem kazanmıştır. Bu alıntıya göre, Ahura Mazda karşımıza “Zeus” ve “Oromasdes” olarak çıkar. Zeus tabiri Yunan geleneğinin diğer halkların tanrılarını da Yunan tanrı isimleri ile karşılaşmasının bir yansımasıdır. Bunun yanında Ahura Mazda’nın “Hürmüz” isminin bozulmuş formunun kullanıldığı düşünülebilir. İyi cin olarak telaffuz edilen Oromasdes, iyilik, doğruluk, hakikati temsil ediyordu. Ehrimen

³⁸⁵ Mehmet Alıcı, *Kadim İran’da Din: Monoteizm’den Düalizme Mecusi Tanrı Anlayışı*, Ayışığı, İstanbul 2012, s. 40.

³⁸⁶ Alkan, *a.g.t.*, s. 33-34; Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 425-426

ise “Hades” ve “Areimanius” olarak anılmıştır. Tanrı Hades ile isimlendirilmesi yine Yunan muadili ile ilişkilendirilmesinin sonucudur. “Areimanius” ise Ahriman ve Ehrimen kelimelerinin ilk formlarından birinin Yunanca’ya uyarlanmasıdır. Areimanius ise kötü cin olarak tasvir edilir ve kötülük, yalan, hakikatsizliği temsil eder. Bu geleneğin daha önceye dayandığına dair bir bilgi yoktur. Ahemeniş geleneği ve Gatha Zerdüştlüğü ile ilgisi yoktur. Helenistik dönemde ortaya çıkmış ve Antik İnan dinleri üzerinde önemli bir etki bıraktığı anlaşılmaktadır. Antik İnan dinlerinin birbirinden bağımsız olarak, iyilik ve kötülük, yalan ve doğru, ışık ve karanlık gibi ikilemleri kullandığı anlaşılmaktadır. Ahemeniş geleneği ve Gatha Zerdüştlüğü ile ortak bir düşünce olan, insanlar öldükten sonra dirileceği, *“ayrıca Maglara göre insanlar (öldükten sonra) dirilip ölümsüz olacaklarmış ve evren onların yakarışları sayesinde ayakta kalacakmış. Bunu Rodoslu Eudemos da anlatır Hekataios'un bildirdiğine göre de, tanrıların yaratılmış olduğuna inanırlarmış”* sözleri ile ifade edilir.³⁸⁷ Antik İnan dinlerinin geleneklerinde ölümden sonra hayatın kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Plutarkhos bu ikilik konusunda daha detaylı bilgi vermektedir. İyilik ve kötülüğe dair geliştirilen formülü, *“kimileri, sürekli olarak birbiriyle çatışma içinde bulunan iki tanrıyı varsayıyor ve birinin iyinin yaratıcısı ve diğerini kötünün yaratıcı yapıyorlar”* şeklinde sunar. Evrende bir çatışmanın olduğu, bir tanrının iyinin yaratıcısı olurken, diğer tanrının kötünün yaratıcısı olduğu işlenmektedir. Bu ilk verdiği gelenek Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri eserinin verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. İyi cin ve kötü cin kavramları yerine iyiliği yaratıcısı ve kötülüğün yaratıcısı kavramlarının öne çıktığı anlaşılmaktadır. Peygamber Zerdüş’tün öğretisi olarak sunduğu diğer görüşü ise, *“Diğerleri, daha iyi varlığı tanrı ve onun rakibini kötü ruh olarak adlandırıyorlar. Bunu, örneğin, Troya savaşından 5000 yıl önce yaşamış olması gereken büyücü Zerdüş yapıyor. O, bir varlığı Horomazes, diğerini Areimanius olarak adlandırıyor ve aynı zamanda, [...] onun ışığa, diğerinin karanlığa ve cehalete benzediği, ama Mithras’ın her ikisinin arasında ortada durduğunu öğretmektedir”* şeklinde sunar. Burada Ahura Mazda ve Ehrimen, “Horomazes” ve “Areimanius” formları ile ifade edilmektedir. Horomazes, iyi varlığın tanrısı olarak tasvir edilirken, Areimanius kötü ruh olarak tasvir edilmektedir. Ahura Mazda ışığı ve bilgeliği temsil ederken, Ehrimen karanlığı ve cehaleti temsil etmektedir. Antik İnan dinlerindeki ikilik burada da görülmektedir. İkiliğin yanında yeni bir fikrin olduğu da anlaşılmaktadır. Muhtevası tam olarak anlaşılamamakla

³⁸⁷ Diogenes Laertios, s. 15-16

beraber, Mitra'nın iyilik ve kötülüğün, bilgelik ve cehaletin, Ahura Mazda ve Ehrimen'in arasında ortada durduğu belirtilmektedir.

Metnin devamında ise Ahura Mazda'nın ışıktan olması ve Ehrimen'in karanlıktan doğması, “*Horamazes, en arı ışıktandı, ama Areimanos karanlıktan doğmuştu*” şeklinde ifade edilmektedir. Bu iki varlık arasında çatışma olduğu, Ahura Mazda'nı altı tanrı yaratması ardından Ehrimen'de her şeyde bunların karşısını yaratmıştır. Metinde bu durum, “*her ikisi de birbirleriyle çatışma halindeydi. Birincisi, altı tanrı yarattı[...] Areimanos da, her şeyde onların zıttı olan altı tane yarattı*” şeklinde ifade edilir. Bunun ardından ise iyi ve kötünün birbirine karışması anlatılır. Bu durum, “*bunun üzerine, Horamazes, kendisini üç kat büyüttü, onun yeryüzünden uzak olduğu kadar kendisini güneşten uzaklaştırdı ve gökyüzünü yıldızlarla süsledi; onlardan birini Sirius'u diğerlerinin üzerine bekçi ve gözcü olarak dikti. Bundan sonra, yine 24 tanrı yarattı ve onları bir yumurtaya kapadı. Ama Areimanos tarafından sayıca eşit olarak yaratılanlar, onu deldi.[...] İyiyle kötünün karışması buradan gelmektedir*” şeklinde anlatılmaktadır. Fakat bu durumun sonsuza kadar devam etmeyeceği ve bir gün bunların sona ereceği müjdelenmektedir. Yeryüzünün düz ve engelsiz olacağı, bütün insanların mutlu olacağı, aynı yaşam tarzının, aynı hükümet biçiminin ve aynı dile sahip olunacağı şöyle müjdelenmektedir: “*Ancak günün birinde, Areimanos'un bizzat kendisi tarafından yayılan veba ve açlık sonucu yok olacağı ve en ufak edileceği bir zaman gelecektir. O zaman yeryüzü de düz ve engelsiz olacak, bütün insanlar, o zaman mutlu bir şekilde aynı yaşama tarzına, hükümet biçimine ve dile sahip olacaktır.*”³⁸⁸

Sasani Devleti'nin kraliyet anlayışında, tanrı Hürmüz yani Ahura Mazda ile tebaa arasındaki aracı kurum olarak hükümdarlık görülüyordu. Sasani hükümdarı Şapur başarı anlatımında kendisini, “*Ben, Mazda'ya tapınan Tanrı(O.F. Bay) Şapur*” olarak tanıtmaya başlar. Wiesehöfer tarafından tanrı olarak çevrilen “baga-bay-bey” kelimesi aslında, tanrısal yönetme yetkisini kast etmektedir. Buradan da yönetme yetkisinin bizzat Ahura Mazda tarafından verildiği anlaşılmaktadır.³⁸⁹ Nakş-ı Rüstem'de bulunan I. Ardaşir'e ait rölyefte, tanrı Hürmüz at üzerinde ve I. Ardaşir ise tanrı Hürmüz'den egemenlik yüzüğünü alırken tasvir edilmişlerdir. Tanrı Hürmüz'ün Ahriman/Ehrimen üzerine kazandığı savaş gibi, I. Ardaşir'in de düşmanlarını yenilgiye uğratması tasvir edilmiştir.³⁹⁰ Sasani hükümdarı ayrıca

³⁸⁸ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 154-155; Plutarkhos'taki bilgilerin değerlendirilmesi için Ayr. Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. I.*, (Çev. Ali Berktaş), Kambal, İstanbul 2003, s. 358.

³⁸⁹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 221; 235.

³⁹⁰ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 230; Michael Axworthy, *a.g.e.*, s. 68-69.

Nakşı-Racap'daki yazıtında tanrılarla kraliyetin özel ilişkisine vurgu yapar, tanrıların yardımıyla toprak ele geçirdiğini ve tanrıların yardımından dolayı bu topraklarda Vahram ateşi kurdukları söyler. Ayrıca tanrıların yardımından dolayı hayırda bulunmakla övünür. Sasani hükümdarlarının tanrılara ait kurumları destekledikleri vurgulanır.³⁹¹ Sasani Devleti'nde hükümdarın tanrıların onayını alması ve hükümdarlığını tanrıya dayandırmasını gerektiğini gösteren belgelerden birisi de Zerdüşt ruhbanı olan Tansar'ın mektubudur. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, hükümdar olacak kişinin, kabul salonunda tahta çıktığı ve tacını giydiği anlatılır. Zerdüşt ruhbanlarının başı olan Mobad, dini görevliler herbed'ler, devlet yönetiminde önemli yeri olanların karşısında, “*tanrının öğüdünü, en yüksek olanın öğüdünü aldık ve bize mutlu ilhamı yoluyla teveccühünü gösterdi ve en iyi olanın ne olduğunu bildirdi*” derler. Bunun ardından ruhbanların başı Mobad, “*melekler şöyle bir adamı, şöyle bir adamın oğlunu kral olarak onayladılar; ama sizler, tanrının yarattıkları, mesajı alın ki bu size müjde olsun!*” der. Ancak bunu ardından hükümdar olacak kişi tahta oturur ve tacı takılır.³⁹²

Rahip Kirdir'in yazıtlarında, krallar kralı olarak tanımlanan Vahram'ın cömert, hayırsever, içten ve dindar olduğu söylenmektedir. Ardından da tanrı Hürmüz'e ve tanrılara olan sevgisinden Kirdir'in rütbesini artırdığı ifade edilir. Ülkenin her yerinde tanrı Hürmüz ve diğer tanrıların kültlerinin desteklenmesinin arttığı söylenir. Zerdüşt dini ve görevlilerine de verilen önemin arttığı ifade edilir. Ehrimen ve putların hakkında yazıtta, “*Ehrimen ve putların başına büyük darbeler ve büyük zararlar geldi. Ve Ehrimen'in ve putların öğretileri, imparatorluktan kayboldu ve inanılmaz hale getirildi*” denilir. Sasani hükümdarı II. Vahram döneminde Zerdüşt rahiplerinin öneminin arttığı görülmektedir. Görülmeyen bir olay olan, rahibin yazıt bırakma uygulaması da Kirdir'e özgü olmuştur. Bu dönemde, tapınağın saraydaki etkisinin, diğer dönemlere göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.³⁹³ Oysa Kirdir'den sonra rahip etkisi azaldı ve bizzat Şapur tarafından Hristiyanların kovuşturulmasına son verildi. İç savaş ve Roma ile gerçekleşen savaşlar sırasında saray tarafından, rahipler arasındaki çıkar ilişkisinden dolayı rahipler daha ön plana çıkabilmişlerdir. II. Şapur'un Hristiyanlara karşı kovuşturmasında, Zerdüştlük düşüncesine ihtiyacı vardı. Hükümdar ve rahip aynı eylemde birleşmişti. M.S. 5 yüzyılda durumun değişmesi ile Hristiyanlara zorluk çıkarılmadı.

³⁹¹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 237.

³⁹² Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 243.

³⁹³ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 285.

Azınlıklara karşı fikirlerde hükümdarlık ve rahiplik arasında farklı fikirler vardı. Bunun neticesinde her zaman uyumlu davranış yoktu.³⁹⁴

Avesta'da Ahura Mazda'nın sıfatları şöyledir: "Poştibani" (Himaye Eden), "Aferinende" (Yaratan), "Negeh-ban" (Gözcü), "Şenasa va Aref" (Bilen bilgili sezgi ve olgunluğa dayanan arif), Hered-i Mukaddes (Kutsal akıl, fikir), "Çareger" (Her şeye çare bulan), "Rehber" (Lider, kılavuz), "Ahoora" (İyilik), "Mezda" (Tanrı, Hürmüz), "Pak" (temiz), "Fereh-mened va por şokuh" (Akıllı ve ululuk sahibi), "Bina" (Görüş- geren sahibi), "Durbinende" (Uzağı gören), "Negahban" (Koruyan), "Penabahş" (Güven veren), "Çareger" (Çare bulan), "Nekahdarenda" (Saklayan, emanetçi), "Be vucut averden-i behterin şehriyar-i nik" (En iyi padişah ve hükümdarı makama getiren), "Şehriyar, dadger va adil" (Padişah, yardıma koşan adaletli), "Kesi ki nemefirebet" (Kanmayan kişi), "Kesi ki firip nemedihat" (Kimseyi kandırmayan), "Kesi ki firoz meşevet" (Başarı sahibi), "Hamera şekest dehat (Herkesden üstün), "Aferininde-i hame ast-i" (Her şeyi yaratan), "Bahşinde-i hame bahşiş ha" (Her şeyi bağışlayan), "Kesi ki az royi hast va irade niki konet" (İsteyerek kendi iradesiyle iyilik yapan), "Sutmend" (Faydalı), "Buzurg" (Büyük), "Şahitse-i şehriyar-i" (Padişahlığa laik olan), "Dana terin" (En akıllı ve zeki olan).³⁹⁵

Töre Sivrioğlu'nun sözlük çalışması Ahura Mazda konusunun bir özeti niteliğindedir: *"AhuraMazda(Avesta)=Asura(Sanskrit)=Ohrmazd(Pehlevi)=Hürmüz(Farsça)=Hurmuz(Kürtçe). Ahura(efendi/tanrı)Mazda(bilgi) birleşik ismi. Yüce bilgelik/bilgi olarak da çevrilebilir.[...] Sanskrit dilinde Asura tanrı/efendi anlamında kullanılmaktadır. İran dillerinde (s-h) değişimine mukabil Ahura olarak yerleşmiştir. Hintliler de anlam kaymasına uğrayan sözlük zamanla kötücül tanrıları veya demonları tarif ederken İranlılar da olumlu anlamını korumuştur. Ahura Mazda isminin geçtiği en eski belgeler Pers yazıtlarıdır. Başlangıçta Pers hükümdarı Darius'un yazıtlarında bu tanrıya tapınmaktan bahsetmesi nedeniyle, Perslerin Zerdüşt inancına sahip oldukları varsayılmıştır. Ancak Ahura Mazda'ya tapınım Zerdüştçülükle eşitlenmesi tek başına yeterli değildir. Zira Ahura Mazda Zerdüştü olan veya olamayan İranlıların ortak tanrısıdır. Zerdüşt'ün Gathalarından Ahura Mazda'dan başka bir*

³⁹⁴ Wiesehöfer, a.g.e., s. 305-307.

³⁹⁵ Najiba Nizazi Azizi, *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 74-75.

tanrı anılmamakla birlikte bu tek tanrıci anlayış uzun sürmemiş ve Zerdüştiler de zamanla diğer İran tanrılarını kabullenerek panteonu genişletmek zorunda kalmışlardır."³⁹⁶

3.4. ANAHİTA

Roma'lı tarihçi Tacitus'a göre, Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu II. Kyros zamanında, Lidya'nın Hierocaesarea kentinde "Pers Diana"sı olarak adlandırılan tanrıça adına tapınak yapıldığı söylenir. Bu bilginin doğru olduğunu söylemek zor ama bir takım İranlı seçkinler, İran'da Anahita için tapınak kurmuş olabilirler. Bu tapınak arkeolojik olarak doğrulanmamıştır, kimin yaptırdığına dair de doğrudan bir bilgi yoktur. Romalı tanrıça Diana'nın Yunan karşılığı, tanrıça Artemis'tir. Tanrıça Artemis ile tanrıça Anahita arasında ilişki kurulduğu bilinmektedir. Anahita'ya Pers Artemis'i denilmiştir.³⁹⁷

Herodot, Darius'un emrini, "*İki büyük tanrının doğumunu görmüş olan yerde toprağa ve halka hiçbir zarar verilmesin*"³⁹⁸ şeklinde aktarmıştır. Burada kast edilen tanrılar, tanrı Apollon ve tanrıça Artemis'tir. Ahameniş din politikasının yerel dini inançları ellemediğini söylemiştik. Bu genel politikanın dışında, tanrı Apollon ve tanrıça Artemis'in doğduğu topraklardaki halkı ve toprağı ellememe emri altında başka bir sebep olabilir. Tanrıça Artemis ile tanrıça Anahita arasında bağ kurulması ile açıklanabilir. Fakat Darius dönemi kitabelerinde tanrıça Anahita'nın geçmediği düşünülürse, bu önermenin düşük olduğu açıktır. Fakat Kyros döneminde Anadolu'da "Pers Diana"sı olarak isimlendirilen tanrıça adına tapınak yapıldığı rivayeti ile düşünülürse göz önünde bulundurulması gereken bir fikirdir.³⁹⁹

II. Artakserkses'den itibaren tanrıça Anahita ve Mitra Ahameniş kitabelerinde zikredilmeye başlanmıştır. Babil'de tanrı Marduk'un rahibi olan ama Yunanca dünya tarihi ile kitap yazmış olan Berossos (M.Ö. 3. yüzyıl)'un kitabından kalan bilgilerin içerisinde, Antik İran dini hakkında bilgiler mevcuttur. Herodot gibi, tanrılara heykel yapmadıklarını belirtir ama II. Darius ve II. Artakserkses dönemlerinde tanrılara heykel yapılmaya başladığını bildirir. Susa, Babil, Ekbatana, Persia, Damaskos, Baktria ve Sardes'te ilk kez Afrodite Anahita olarak

³⁹⁶ Töre Sivrioğlu, *Avesta Dili Grameri ve Etimolojik Sözlüğü*, Avesta, İstanbul 2015, s. 114-115; "*Ahura Mazda'nın kelime anlamına bakıldığında "Ahura", bilge, efendi; "Mazda" ise akıllı, zeki demektir.*" Najiba Ziyayi Azizi, *Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı(Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, A. Ü. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilimdalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 71

³⁹⁷ Alkan, a.g.t., s. 4; 24; "*Hierokaisareia'nın hikâyesi daha eskiydi: Pers Artemis'i Kyros tarafından şehirlerine adanmıştı.*", Bkz. Gürkan Ergin, *Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 196.

³⁹⁸ Herodot, a.g.e., s. 485

³⁹⁹ Alkan, a.g.t., s. 4; 11.

adlandırılan tanrı heykellerin bu zaman içerisinde dikildiği bilgisini verir. Tanrıça Anahita daha çok, tanrıça Artemis'le eşitlenmişse de Berossos'da Afrodite ile eşitlendiği görülmektedir. Ayrıca bazı Yunan yazarlarında da kimi zaman tanrıça Anahita'nın tanrıça Afrodite ile eşitlendiği görülmektedir. Plutarkhos'ta ise Pasargad şehrinde tanrıça Athena'ya savaş tanrıçası olarak benzettiği bir tanrıçanın tapınağı olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu tanrıça Anahita olabilir, ayrıca Ekbatana'da İranlıların Anahita dedikleri tanrıça Artemis tapınağının olduğunu söyleyerek, Anahita ve Artemis'in eşitlenmesine doğrudan bir gönderme yapar. Strabon ise Kappadokya ve Pontos satraplık bölgesi içerisinde tanrıça Anahita adına tapınaklar olduğu bilgisini vermektedir. Yine Strabon aracılığıyla Ermenilerin İran dinine mensup olduklarını ve tanrıça Anahita'yı onurlandırdıkları bilinmektedir.⁴⁰⁰

Plutarkhos'un Ahameniş İmparatoru II. Artakserkses hakkında yazdığı eserde, hükümdarın tahta çıkışını anlatmaktadır. Pasargad'a giderek tahta çıkması gerekiyordu, Pasargad şehrinde bulunan tanrıça Athena olarak verilen ama muhtemelen tanrıça Anahita'nın tapınağına kutsanmak için girdiği ifade edilir. Burada Ahameniş İmparatoru Kyros'un, Anşan'da tahta çıkmadan önce giydiği elbiseleri giymesi, kuru incir yemesi, antep fıstığı çitirdatması ve bir tas ekşi süt içmesinin zorunlu olduğu ifade edilmektedir. Bu bilgiler doğru kabul edilse bile, tanrıça Anahita Tapınağı'nda en baştan beri kutsanma töreni gerçekleştiği anlamına gelmez. Bu Ahameniş kitabelerinde tanrıça Anahita'nın geçmeye başlaması ile aynı zamanlarda başladığı düşünülebilir.⁴⁰¹ Ahameniş İmparatoru II. Artakserkses zamanında tanrıça Anahita'nın ve tanrı Mitra'nın kitabelerde isminin belirtilmesi, merkezden uzaktaki İranlıların, merkezle bağını güçlendirmek için kült kavramında yeni bir yoruma gidildiği düşüncesi akla uygundur.⁴⁰²

Tanrıça Anahita'nın Anadolu'da tanrıça Artemis ile eşitlendiğini gösteren epigrafik kaynaklar hakkında, "*epigrafik belgelerde, Anadolu'da Anahita kültürünün varlığı ve Artemis'le eşitlenmesi Helenistik ve Roma Dönemi yazıtlarında ortaya çıkmaktadır ve özellikle Lydia'da dağılım göstermektedir. Anahita Lydia'da, Artemis Anahita (Ἀρτέμιδι Ἀναεῖτι), Pers Artemis'i (Ἀρτέμιδι Περσικῆ), Pers tanrıçası (Περσικῆ θεᾶς), Ana (Meter) Anahita (Μήτηρ Ἀναεῖτις) isimleri altında görülür. Bu kült Hierocaesareia, Apollonis, Hypaipa, Katakekaumene, Sardes ve Philadelphia kentlerinde onaylanır*"⁴⁰³ değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme de

⁴⁰⁰ Alkan, *a.g.t.*, s. 24. II. Artakserkses'in tanrıça Anahita ve Mitra'yı yazıtlarında kullanmaya başlaması için bkz. Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 391.

⁴⁰¹ Wiesehöfer, *a.g.e.*, s. 59; Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 406.

⁴⁰² Kuhrt, *a.g.e.*, c. II, s. 391; 406-407.

⁴⁰³ Alkan, *a.g.t.*, s. 24.

tanrıça Anahita'nın tapım gördüğünü ve bu tapımın Anadolu'da da yer edindiğini göstermektedir. Ayrıca Lidya bölgesinde, İranlı aristokrat aileler tarafından tanrıça Anahita'nın kültünü kurdukları bilinmektedir. Fakat görüldüğü gibi doğrudan Ahameniş İmparatorluğu döneminde, tanrıça Anahita'nın kültü ile ilgili Anadolu'da kanıt görünmez. Ahameniş İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra tanrıça Anahita tapımı Anadolu'da görülmektedir.⁴⁰⁴

Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'nın Aban Yeşt isimli bölümde, Anahita hakkında, *"...her yerde bulunan ve göllerin, ırmakların sahibi olan Aredvisura-anahita'ya hamd ve sena ederim. Ahura Mazda, Aredvisura- anahita'yı kendi irade ve varlığıyla yarattı. Ve onu şehir, köy, yeryüzünü ve insanları koruması için görevlendirdi. Ey sular, bitkiler, yeryüzü, hükümdarlar, iyi huylu erkekler, güzel kadınlar, Mihr ve Sorüş, kim bu söylediklerimi kabul ederse onu kendi himayeme alacağım"*⁴⁰⁵ şeklinde bilgi ediniriz. Tanrıça Anahita'nın her yerde bulunan bir tanrıça olduğunu, göllerin ve ırmakların sahibesi yani tanrıçası olduğunu öğreniriz. Tanrı Ahura Mazda, tanrıça Anahita'yı kendi iradesi ve varlığıyla yaratmıştır. Tanrıça Anahita'ya görev verende tanrı Ahura Mazda'dır. Ona, köyleri, şehirleri, yeryüzünü ve insanları koruma görevini vermiştir. Metnin devamında kendisinden dilekte bulunmak için dua edildiği ve kurban kesildiği anlaşılmaktadır.

Avesta'nın Aredvisura niyayeş isimli dua metni için, *"bu dua gündüz vaktinde dere kenarında suya karşı okunur, gece okunması men edilmektedir,"* denilmektedir. Bu dua metnine göre tanrıça Anahita tüm yeryüzü sularının koruyucusudur. Metnin devamında suları veren olarak tanrı Ahura Mazda'ya hamd edilir. Tanrıça Anahita hayvancılık ve tarımda bereket sağlayandır. Onun sayesinde ülkede refah ve barış olur. Ayrıca hamilelik ve doğum ile görevleri olan bir tanrıça olduğu anlaşılmaktadır. Onun ismi yeryüzünü kaplar, çok güçlü olan tanrıça Anahita, yeryüzünde her şeye sahip bir tanrıça olarak tasvir edilir. Duada, suya en güzel şiiirleri sunduğunu söylerken, suya övgüler düzdüğü anlaşılmaktadır. Buradan sonra tanrıça Anahita'dan ibre tanrı Ahura Mazda ve Zerdüş't'e kayar. Onlara doğru yolu gösterdiği için teşekkür edilir; tanrı Ahura Mazda'nın tüm yarattığı tanrılara hamd ve sena edilerek metin sona ermektedir. Dua metni şöyledir: *"Tüm yeryüzü sularını koruyan Aredvisura- anahita'ya hamd ve sena ederim. Bize bu suları veren Ahuramazda'ya hamd ve sena olsun. Aredvisura-anahitaya senada bulunan her kesin Hayvan sürüsü çoğalır ziraatta bereketlenme olur, maddi*

⁴⁰⁴ Alkan, a.g.t., s. 25.

⁴⁰⁵ Azizi, a.g.t., s. 52; 135-136.; Avesta, Yeşt 5/2.

manavî yönden güçlenirler böylece ülkeye barış sağlanır. Bu tanrıyı yâd eden erkekler her türlü nefsanî kirliliklerden korunurlar. Hamile kadınlara doğuma kadar sıkıntılarını hafifletir doğumu kolaylaştırır ve yavrularının beslenmesi için sütlerini çoğaltır. Aredvisura-anahita'nın ismi yeryüzünü kapsamaktadır, öyle ki bütün yeryüzünde bulunan ırmaklar dalgalarıyla dağları yıkıp geçmesiyle birleşsin ancak onun gücüne eşittir. Öyle tanrı ki yeryüzüne her şeye sahiptir. Hayat kaynağı olan suya en güzel şiirleri sunarım. Bu şiirlerle teşekkürlerimizi sunarız Ahooramezda'ya ve Zerdüşt'e bize doğru yolu gösterdiği için. Ellerimi göğe karşı açarak Ahooramezda'dan bize huzur, bereket ve iyilik vermesini dilerim. Onun yarattığı tüm tanrılara hamd ve sena ederim.”⁴⁰⁶

3.5. MİTRA

Tanrı Mitra'nın adı ilk olarak Mitanni ve Hititler arasında yapılan Şattivaza antlaşmasında geçmektedir. Bu antlaşma M.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısı civarına tarihlenmektedir. Tanrı Mitra'nın tekrar Önyasya topraklarında görülmesi aşağı yukarı bin yıl sonra gerçekleşecektir.⁴⁰⁷ Hindistan'ın en eski dini geleneği olan Veda inancının kutsal metinlerinden, “Rig Veda” eserinde, tanrı Mitra yer yer ilahilerde yer almaktadır. Sadece kendisine adanan bir veda ilahisinde, Mitra'nın konuşarak insanları canlandırdığı, yeri ve göğü desteklediği, gözünü kırpmadan insanları izlediği söylendikten sonra sununun Mitra'ya getirilmesi yer verilir. Tanrı Mitra'ya sunu sunanları makul kılıp, onlara yardım etmesi istenir. Bu şekilde bu kişinin başına bela gelmeyeceği bildirilir. Tanrı Mitra tapınılmaya layık olarak gösterilir. “Düzenleyici kral” olarak sunulan tanrı Mitra'nın parlak bir hâkimiyetle doğduğuna işaret edilir. Ateş sunularıyla tanrı Mitra'ya tapınması istenir. Tanrı Mitra insanların destekçisi olarak verilir, şatafatlı ünleri veren odur. Tanrı Mitra aynı zamanda tüm tanrıları destekler, o tanrılara, insanlara yiyecek sağlayandır.⁴⁰⁸ Tanrı Mitra'nın Hint-İran dilli halklarda, erken tarihten itibaren Önyasya ve Hindistan'da saygı gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹

Herodot, Darius'un emrini, “İki büyük tanrının doğumunu görmüş olan yerde toprağa ve halka hiçbir zarar verilmesin”⁴¹⁰ şeklinde aktarmıştır. Burada kast edilen tanrılar, tanrı

⁴⁰⁶ Azizi, , a.g.t., s. 183-184.

⁴⁰⁷ Kuhrt, a.g.e., c. I, s. 388; Sedat Alp, *Hititler Çağında Anadolu*, Tubitak, Ankara 2001, s. 95; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu c. I*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2002, s. 93; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelere Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi, Konya 2002, s. 214; Eliade, a.g.e., s. 238.

⁴⁰⁸ Rigveda, LIX, 1-9; Ayr. Bkz. Korhan Kaya, *Hint Mitoloji Sözlüğü*, İmge, İstanbul 1997, s. 104-105

⁴⁰⁹ Korhan Kaya, *Hint'te Tanrı*, Sujala Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 16-17.

⁴¹⁰ Herodot, a.g.e., s. 485

Apollon ve tanrıça Artemis'tir. Ahameniş din politikasının yerel dini inançları ellemediğini söylemiştik. Bu genel politikanın dışında, tanrı Apollon ve tanrıça Artemis'in doğduğu topraklardaki halkı ve toprağı ellememe emri altında başka bir sebep olabilir. Darius'un Gadatas mektubunda "Perslere bütün gerçeği söyleyen tanrı" olarak tanrı Apollon'un geçiyor olması, tanrıça Artemis'in tanrıça Anahita ile bir tutulmuş olabileceği fikri gibi, tanrı Apollon ile tanrı Mitra'nın da bir tutulmuş olabileceğini akla getirmektedir.⁴¹¹

Bunu destekleyen bir diğer unsur, Ksantos yazıtının Yunanca kısmında "Leto ve çocukları" ibaresinin geçmesidir. Aramca metinde doğrudan "Leto, Artemis ve *hştrpty*" olarak geçer. Aramca olan *hştrpty* Ahameniş dilindeki "gücün efendisi"ni karşılar. "Gücün efendisi" Mitra için kullanıldığı için, Apollon ile Mitra'nın özdeşleştirildiği görülür.⁴¹²

Susa'da bulunan kitabe tanrıça Anahita ve tanrı Mitra'yı hükümdarlığa yardımcı ve koruyucu olarak tasvir etmektedir. Bu metin, "*Artakserkses der ki: Büyük kral, krallar kralı, ülkelerin kralı, yeryüzünün kralı, Ahameniş soyundan, Hystaspes'in oğlu Darius; Kral Darius'un oğlu Kserkses; Kserkses'in oğlu Artakserkses; Artakserkses'in oğlu Darius; Kral Darius'un oğlu [Artakserkses]. Bu Apadana (Sarayı) atalarımca yapıldı. [Büyükbabam Artakserkses'den sonra yandı. Ahura Mazda, Anahita ve Mitra'nın inayetiyle, bu Apadana'yı inşa ettim. Ahura Mazda, Anahita ve Mitra beni korusun]*"⁴¹³ şeklindedir. Ahameniş hükümdarı Artakserkses dönemine ait, Hamadan'dan Eski Farsça, Elamca ve Babil dilinde yazılmış olan kitabede de tanrıça Anahita ve tanrı Mitra'nın isimlerine tanrı Ahura Mazda yanında yer verilmektedir. Ahura Mazda, Anahita ve Mitra'nın inayetiyle Apadana'da inşa faaliyeti yürütüldüğü ifade edilir ve Ahura Mazda, Anahita ve Mitra'nın kendisini ve hükümdarlığı koruması istenir.⁴¹⁴

Tanrı Mitra'nın Avesta'nın Gatha'lar bölümünde önemli bir yer edinmediği bilinmektedir. Fakat Avesta'nın daha sonraki eklemelerinde, tanrı Mitra'ya önemli bir yer verilmiştir. Tanrı Mitra'nın önemi Avesta'nın Yaştlar ismi verilen bölümlerinden anlaşılmaktadır. Mitr Yaşt ismi verilen bölümün ilk paragrafından tanrı Mitra, "*Ahura Mazda, Spitama Zerdüşt'e konuştu, dedi ki: Ey Spitama! Gerçekten de ben geniş otlakların sahibi Mitra'yı yarattığım zaman, onu kendim kadar, Ahura Mazda kadar kurban sunulmaya değer, dua edilmeye değer yarattım*" şeklinde tasvir edilir. Tanrı Ahura Mazda kadar değerli bir

⁴¹¹ Alkan, *a.g.t.*, s. 11.

⁴¹² Alkan, *a.g.t.*, s. 42; 44.

⁴¹³ Tolmen, *a.g.e.*, s. 47; 48.

⁴¹⁴ Tolmen, *a.g.e.*, s. 55.

konuma geldiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁵ Avesta dilinde ‘Mitra’ kelimesi ‘anlaşma, sözleşme’ anlamlarına gelmektedir. Avesta’nın Mihr Yaşt bölümünden insanların, anlaşmalarını, amelleri ve sözleşmeleri idare ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca doğruluğa götüren rehber olduğu söylenmektedir.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 271; Mihr Yaşt, 1/1.

⁴¹⁶ Vesta Sarkhosh Curtisi, *İran Mitleri*, Phoenix, (ev. Fatma Esra Aslan), Ankara 2016, s. 19.

SONUÇ

Sümer kültürü, Mezopotamya kültürünün erken kültürlerinden etkilenmiş ve kendi kültürünü yaratmıştır. Sümer kentleri kurulmuş ve kentlerde tapınak yapıları inşa edilmiştir. Sümer tanrı anlayışı tapınak aracılığıyla ifadesini bulmuştur. Kentler arasında ortak kültürel paylaşım yapıları olmakla beraber, ilk olarak siyasal olarak birbirinden bağımsız kentler varlık göstermiştir. Her kentin tapınağında, kent kurucusu ve kentin koruyucusu olduğu tanrı, tanrının ailesi ve hizmetkârlarının yaşadığına inanılırdı. Kent tanrıları, kentin yöneticisine yönetme yetkisini veren mercidir. Bu tanrıların ön plana çıkanları, Uruk'ta Anu ve İnanna, Nippur'da Enlil, Eridu'da Enki, Ur'da Nanna, Lagaş'ta Ningirsu'ydu.

Zamanla şehirlerin kendi teolojileri oluştu. Uruk, Nippur ve Eridu kentlerinde oluşan teolojiler, kendilerini diğer kentlere de kabul ettirmeyi başardı. Uruk teolojisi, Nippur teolojisinin metinlerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Uruk teolojisinin baş tanrısı olan Anu, Nippur teolojisine ata tanrı olarak girmiştir. İşlevlerinin çoğunu yüce tanrı olan Enlil'e vermiştir. Eridu teolojisi ise muhtemelen Nippur teolojisi ile paralel gelişti. Eridu teolojisinin baş tanrısı Enki'ydi. Enki ve Ninhursag, Enki ve Ninmah, İnanna ve Şukaletuda, İnanna ve Enki gibi metinlerden ortaya çıkmaktadır. Nippur teolojisi Eridu'nun tanrısı Enki'yi kendi teolojisine katmayı başaracaktır. Enki, Nippur teolojisine Anu'nun aksine eylemde olan bir tanrı olarak dahil olacaktır. Enlil'in iradesi ile evreni düzenleme görevlerini gerçekleştirecektir. Enlil, tanrıların efendisi olarak tüm Sümer'de kabul görecektir, Enlil'in şehiri Nippur dinsel bir prestije kavuşacaktır.

Sümer tanrı anlayışında evrenin ortaya çıkması, Enlil'in yer ve göğü ayırması olarak kısaca anlatılır. Annunaki tanrıları ile İgigi tanrıları arasında çıkan çatışma sonrasında, insanlar yaratılmıştır. Çalışmaktan yorulan İgigi tanrılarının başkaldırmasından sonra Enki, İgigi tanrılarını rahat ettirmek ve başkaldırılarına son vermek için, tanrılar yerine çalışması için insanları yaratmıştır. İnsanın yaratılması konusunda Enki ve Ninmah metni Eridu teolojisinin oluşturduğu metindir. Nippur teolojisinin insanın yaratılmasını ise Atrasis isimli metni göstermektedir. İki metinde insanların, tanrılar için çalışmak için yaratıldığını ortaya koymaktadır.

Akad Devleti'nin kurucusu I. Sargon, Sümer inançlarını benimseyecek ve Sami Sümer sentezi başlayacaktır. Sargon Dönemi'nde özellikle Enlil ve İnanna'nın değer gördüğü

anlaşılmaktadır. Akad Devleti'nin hükümdarı Naram-Sin, kendisini diğer tanrılar gibi tanrı ilan etmiş, metinlerde kendi ismini tanrı ismi gibi yazdırmış, kendisi adına kült yapılmış ve kabartmalarda tanrı özelliği ile tasvir edilmiştir. Mezopotamya mitlerinde yarı tanrı insanlar gözüğe de ilk defa bir hükümdar kendisini diğer tanrılar gibi tanrı ilan etmiştir. Üçüncü Ur Hanedanı hükümdarı Şulgi'nin de Naram-Sin gibi kendini tanrı ilan ettiği bilinmektedir.

Tanrı Asur'un ismine ilk defa Üçüncü Ur Hanedanlığı zamanında rastlanmıştır. Tanrı Asur, Asur kentinin kurucu ve koruyucu tanrısıdır. Şamşı-Adad döneminde Güney Mezopotamya mitolojisinin başkarakteri tanrı Enlil ile özdeşleştirilmek istenmiştir. Erbilli İştar, savaş tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Asur döneminde itibaren saray yazıtlarında Asur hükümdarı tanrı Asur'un vekili olarak yer almıştır.

Eski Babil Dönemi'nde, Hammurabi ile beraber tanrı Marduk önem kazanmaya başlar. Tanrı Marduk, Babil'in tanrısıdır. Bu dönemden itibaren Sümer tanrıları Sami isimleri almaya başlayacaktır. İnanna'nın İştar, Enki'nin Ea, Utu'nun Şamaş ismini alması bunlara örnek gösterilebilir. Orta Babil Dönemi'nde Babil'de Kassit Hanedanı hâkim olmuştur. Kasit Hanedanı, Güney Mezopotamya kültürünü benimsemiş ve Güney Mezopotamya tanrılarına tapınım göstermiştir. Bu dönemde Babil Yaratılış Destanı yazılmıştır. Babil Yaratılış Destanı, Babil teolojisinin Eridu teolojisi üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Tanrıların soy ağacı verilir. Apsu ve Tiamat ilk tanrılardır. Sırasıyla Lahmu-Lahamu, Anşar-Kişar, Anu ve Ea onları takip etmektedir. Apsu, 'genç' tanrıların gürültüsünden rahatsız olduğu için, onlara karşı harekete geçer. Tanrı Ea'nın Apsu'yu öldürmesi ile 'genç' tanrılar bu tehlikeden kurtulur. Tanrı Ea'da Apsu'yu kendi evi haline getirir. Tanrı Marduk, Ea'nın oğlu olarak Apsu'da doğar. Tiamat kocası olan Apsu'nun intikamını almak isteyecektir. Tanrılar Taimat'a karşı bir şey yapamayacaktır. Tanrı Marduk, Tiamat'ı kaderlerin efendisi olmak şartı ile kabul edecektir. Kaderlerin efendisi olması, tanrıların kralı ve efendisi olacağı anlamına geliyordu. Tiamat'ı yenerek, tanrıların kralı ve efendisi olacaktır. Tanrıların kaderlerini tayin edecek, yer ve göğü yaratacaktır. Tanrılar yerine çalışması için de insanoğlunu yaratacaktır. Babil ve Babil Tapınağı ise Gök ve Dünya arasında bir köprü aracılığı görecektir.

Orta Babil Dönemi'nin sonunda Babil'in işgal edilmesi ve ele geçirilmesi, tanrı Marduk'un şehri terk etmesi olarak anlatılmıştır. Bu dönemde Babil'e hakim olan tanrı Erra olmuş ve Babil'e yıkımı getirmiştir.

Orta Asur Dönemi'nden itibaren Marduk'un Asur'da da önemli bir tanrı olduğunu görürüz. Asur'da tanrıların kralı olarak tanrı Asur görülmüştür. Her şeyin yaratıcısı ve hükümdarlığa yönetme yetkisini veren odur. Yeni Asur Dönemi'nde Sanharip'in hükümdarlığında, Asur ve Marduk birbiri ile özdeşleştirilmek istenmiştir. Bu amaçla Babil Yaratılış Destanı'nın Asur versiyonu kaleme alınmıştır. Tanrı Asur, tanrıları tehlikeden kurtaran tanrı konumuna gelerek tüm tanrıların efendisi olmuştur. Tanrı Asur'un evreni ve insanı yaratması, tanrıların kaderini tayin etmesi Enuma Eliş'in Asur versiyonu ile anlatılmıştır.

Gerek Babil'de gerek Asur'da tanrıların efendisi altında konumlandırılan tanrılar tapınım görmeye devam etmiştir. Her kent kendi tanrısına gerekli özeni göstermiş, tapınakların ve heykellerin bakımını gerçekleştirmişlerdir. Tanrılara yapmaları gereken sunuları yapmaya devam etmişlerdir. Kent tanrıları yanında insanların yardım etmesini dilediği ve beladan kurtarması için dua ettiği kişisel tanrısı vardı.

Ahameniş İmparatorluğu, Babil Devleti'ne son verdiğinde son Babil hükümdarı Nabonidus'du. Babil tapınağında yazılmış olan Kyros Silindiri'ne göre Nabonidus tanrı Marduk'u ihmal etmiş, tanrı Sin'in tapımını yaygınlaştırmayı amaçlamıştı. Bu yüzden de tanrı Marduk dünyayı gezmiş, tanrı Marduk'un elinden tutarak ona Babil'in yönetimini vermişti. Kyros Silindiri'nin içeriği hakkında iki yorum vardır. Bir Nabonidus'un gerçekten tanrı Sin tapımını ön plana çıkardığı, bu yüzden Marduk tapınağının Kyros ile işbirliği yaptığı yönündedir. Diğer yorum ise Nabonidus üzerine anlatılanların Kyros'un iddiasından başka bir şey olmadığı üzerinedir.

Eski İran'da Ahameniş ve Zerdüşt inancı hakkında erken yazılı kaynağa sahibiz. Ahameniş tanrı anlayışını Ahameniş kral kitabeleri ve Herodot'un eserinden öğrenmekteyiz. Ahameniş kral kitabeleri Batı İran dili olan Eski Farsça ile yazılmıştır. Zerdüşt inancının erken tanrı görüşü hakkında ise Doğu İran dili olan Avesta ile yazılmış olan Avesta'nın Gathalar bölümünden öğrenmekteyiz. Ahameniş kral kitabelerinin tanrı anlayışı hakkında verdiği bilgileri iki ayrı dönem olarak incelemek gerekir. II. Artakserkses öncesi ve sonrası olarak farklı anlayış yapıları görülmektedir. II. Artakserkses öncesi metinler, II. Darius ve II. Artakserkses zamanına kadar yazılmış kaynaklardır. Bu dönem kral kitabeleri, Ahura Mazda'nın tek başına hükümdarlığı Ahameniş hükümdarlarına verdiğini göstermektedir. Ayrıca evreni yaratanın, yeri ve göğü yaratanın, insanı ve insanın mutluluğunu yaratanın Ahura Mazda olduğu bilgisini verir. Tek bir tanrının olduğu görünümü vardır. Zerdüşt'ün Gatha'ları da tek tanrı olarak Ahura

Mazda'dan bahsetmektedir. Ahura Mazda her şeyin yaratıcısıdır. Eski İran'da iki farklı geleneğe tek tanrı inancı olduğu anlaşılmaktadır.

Herodot, Eski İran tanrı anlayışında tanrı heykeli, sunak ve tapınak yapmanın olmadığını bildirir. Herodot'dan Eski İran'da tanrılara insan özelliği verilmediğini öğreniriz.

II. Artakserkses sonrası Ahameniş kral yazıtlarından Ahura Mazda yanında Anahita ve Mitra'da krallığı veren tanrılar olarak yer almaktadır. Halk tarafından tapınım gören Anahita ve Mitra Ahameniş kral yazıtlarında yer almaya başlamıştır. Berossos, II. Darius ve II. Artakserkses'den önce tanrılara heykel yapılmazken, bu dönemden sonra tanrılara heykeller yapılmaya başlandığını söyler. Ahameniş tanrı anlayışının bir değişime uğradığı anlaşılmaktadır.

Hellenistik Dönem'den Arsaklar dönemine kadar Eski İran inançları hakkında, Yunan kaynakları bilgi vermektedir. Bu kaynaklardan farklı inanç geleneklerinin bir arada varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ahura Mazda karşısında, Ehrimen ilk defa ortaya çıkmaktadır. Eski İran inançlarında, ikili yapı görülmektedir. Doğrunun karşısında yanlış, iyiliğin karşısında kötülük, adil olmanın karşısında haksızlık, ışığın karşısında karanlık yer almıştır. İkili yapı anlayışına uygun olarak, Ahura Mazda'nın doğruluğu, iyiliği, adil olmayı ve ışığı temsil ettiği düşünülmüştür. Ehrimen'in ise Ahura Mazda'nın karşıtı olarak, yalanı, kötülüğü, haksızlığı ve karanlığı temsil ettiği düşünülmüştür. Ahura Mazda ve Ehrimen arasında bir çatışma sürmektedir. Ahura Mazda'nın bu çatışmanın bir gün biteceğini müjdelediğine inanılır. Ehrimen ve onun temsil ettiği yalan, haksızlık, kötülük ve karanlık yok olacaktır. O gün geldiğinde, tüm insanların mutlu bir şekilde yaşayacağına inanılır.

Arsak Dönemi, Eski İran'da Yunan ve İran gelenekleri bir arada görülmektedir. İran ve Yunan tanrıları birbiri ile eşleştirilmiştir. Yunanca ve Partça olan bir kitabede Herakles, tanrı Veretrayna ile bir tutulmuşken, Apollon ise tanrı Tir ile bir tutulmuştur.

Sasani kabartmalarında devletinde yönetme yetkisi Hürmüz ismi ile anılan Ahura Mazda'dan gelmekteydi. Tanrı ve insanlar arasında kralın aracı konumunda olduğu düşünülmüyordu. Sasani kabartmalarında Ahura Mazda ile Ehrimen'in savaşı ile hükümdarın savaşları arasında bir paralellik kurulmuştur. Sasani hükümdarları tanrıdan yardım aldıklarını vurgularlar. Diğer dinlere karşıda aynı tavır vardır ve devletten silindikleri iddia edilir. Sasani Devleti'nde dış politika gereğince dinlere karşı soruşturmalar yaşanmıştır. Ama bir dini tamamen ortadan kaldırmak gibi bir faaliyete girilmemiştir. Genel olarak diğer dinlerin

yaşamısına müsaade edilmiştir. Sasani Devlet yönetiminin din anlayışı ile rahiplerin din anlayışı bu konuda ayrılmaktadır.

Avesta'nın Gatha'lar bölümünden sonra yazılan kısımlarda artık tek tanrı düşüncesi görülmez. Ahura Mazda diğer İran tanrılarının yaratıcısı olduğu bir konuma getirilmiştir. Zerdüştlük inancının en üstün tanrısı Ahura Mazda'dır. Örneğin Ahura Mazda, tanrıça Anahita'yı şehir, köy, yeryüzünü ve insanları koruması için yaratmıştır. Anahita yeryüzündeki suları koruyan, hamilelik ve bereket tanrıçasıdır. Mitra ise Ahura Mazda tarafından kendisi kadar kurban sunulmaya layık bir tanrı olarak yaratılmıştır. İnsanların, anlaşmalarını, amelleri ve sözleşmeleri idare eden tanrıdır.

Mezopotamya'da inançlar birbiri ile erken tarihten itibaren etkileşime girmiştir. Sümer inanç sistemini, Sami halkları(Akad, Asur, Babil) reddetmemiş, kendi anlayışlarıyla, Sümer inanç yapısını sentezlemişlerdir. Evrenin yaratılması, insanların yaratılması ve hükümlerine tanrının yetki vermesi gibi inançlar arasında ortak temalar mevcuttur. Mezopotamya'da tanrılar insan özellikleri ile düşünülmüştür. Bu yüzden tanrılar insan şeklinde tasvir edilmiştir. Tanrılar yemek yer, konuşur, yürür olarak algılanmıştır. Tanrılarının, aile ve hizmetçileri ile beraber kendi tapınaklarında yaşamakta olduğuna inanılırdı. Yer ve gök birbirinden ayrılarak meydana gelmiştir. Sümer'de Enlil'in babası Anu ve Ki yer ve göğü oluşturur. Babil'de ise tanrı Marduk, Tiamat'a karşı savaşından sonra, cesedi ikiye bölerek gök ve yeri meydana getirir. Asur'da tanrı Asur evrenin yaratıcısıdır. M.Ö. 7. yüzyılda Enuma Eliş'in Asur versiyonu yapılarak tanrı Marduk'un evreni yaratmada ki rolü tanrı Asur'a verilmiştir. İnsanın yaratılması, tanrılarının çalışmaktan bıkararak, kendileri için çalışacak varlık yaratma isteğiyle meydana gelmiştir. Sümer'de insanlığın yaratıcısının tanrı Enki olduğu kabul edilmiştir. Enuma Eliş'te ise tanrı Marduk'un tanrılarını rahat ettirmek için aklına gelen bir fikirdir. Tanrı Marduk'un fikri ile tanrı Ea insanlığı, tanrılar yerine çalışması için yaratacaktır. Tüm Mezopotamya'da yönetme yetkisi tanrılardan gelmektedir. Hükümdarlar tanrılarının vekilidir. Akad Devleti hükümdarı Naram-Sin ve Üçüncü Ur Hanedanı hükümdarı Şulgi bu yapının dışındadır. Çünkü onlar kendilerini, diğer tanrılar gibi tanrı ilan etmişlerdir.

Eski İran tanrı anlayışı ile Mezopotamya tanrı anlayışları birbiri ile farklıdır. Mezopotamya'da panteon yapıları varken, Ahameniş geleneğinde ve Gatha'lar geleneğinde tek bir tanrı söz konusudur. Mezopotamya'nın çok tanrılı ve tanrılara insan özellikleri verilmişken, Ahameniş ve Gatha'lar geleneklerinde tek tanrı olarak Ahura Mazda kabul edilir ve tanrıya insan özellikleri vermezler. Tanrının heykeli yapılmazdı. Mezopotamya'da yer ve göğün

birbirinden ayrılarak meydana geldiğine inanılır. Eski İran'da ise evreni, yeri ve göğü yaratan Ahura Mazda'dır. Mezopotamya'da insanlar, tanrılar için çalışmak için yaratılmıştır. Ahameniş geleneğinde ise insanın ve insanın mutluluğunu yaratanın Ahura Mazda olduğu anlatılır. Mezopotamya'da hükümdarlığı tanrı ve tanrılar verir. Hükümdarın her yaptığı işte onayları ve yardımları vardır. Eski İran'da da hükümdara yönetme yetkisini Ahura Mazda vermektedir. Hükümdarlar yaptıkları işlerde, tanrının yardımının yanında olduğunu iddia etmişlerdir.

Eski İran anlayışında tek tanrı Ahura Mazda anlayışından, iki karşıt tanrı Ahura Mazda ve Ehrimen anlayışına geçilmiştir. Avesta'nın Gatha'lar sonrası metinlerinde ise diğer tanrıların Ahura Mazda tarafından yaratıldığı bir anlatı ortaya çıkmıştır. Ahura Mazda, tek tanrı olmaktan tanrıların efendisi olduğu bir konuma getirilmiştir. Ahura Mazda karşıtı olan Ehrimen ile sürekli bir mücadele halindedir. Bu mücadelenin bir gün biteceğini müjdelemektedir. Eski İran inancındaki bu değişim Mezopotamya anlayışından farklıdır. Mezopotamya'da kent tanrıları, kentin en önemli tanrılarıken Sümer Panteonuna dahil olmuşlardır. Tanrıların Efendisi, Uruk teolojisinden tanrı Anu'dur. Nippur teolojisi Uruk teolojisini de içine katmış ve Anu'nun oğlu olarak Enlil tanrıların efendisi/kralı olmuştur. Orta Babil Dönemi'nde Enuma Eliş ile beraber tanrıların efendisi/kralı Marduk olmuştur. Asur'da ise tanrıların efendisi/kralı tanrı Asur olmuştur. Tanrıların efendisi kaderlere hükmeden tanrılardır. Eski İran ve Mezopotamya'da tanrıların değişimleri farklı olarak gelişmiştir.

KAYNAKÇA

Alkan, Mehmet, *Akhamenidler Döneminde Anadolu'da Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2006.

Alıcı, Mehmet, *Kadim İran'da Din: Monoteizm'den Düalizme Mecusi Tanrı Anlayışı*, Ayışığı, İstanbul 2012.

Alp, Sedat, *Hititler Çağında Anadolu*, Tubitak, Ankara 2001

Altungök Ahmet, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi-*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

Andre-Salvini, Beatrice, *Babil*, (Çev. Elâ Uluatam), Dost, Ankara 2006.

Arrian, *İskender'in Seferi*, (Çev. Meriç Mete), İdea, İstanbul 2005.

Avesta, Zerdüşterin Kutsal Kitabı, (Çev.), Avesta, (Çev. Fahriye Adsay, İbrahim Bingöl), İstanbul 2012.

Axworthy, Michael, *İran: Aklın İmparatorluğu*, (Çev. Özlem Gitmez), Say, İstanbul 2016.

Azizi, Najiba Nizazi, *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Babil Yarattığı Destanı-Enuma Eliş-, (Çev. Selim F. Adalı-Ali T. Görgü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Ball, Warwick, *Tek Dünyaya Doğru Antik İran ve Batı*, (Çev. Ahmet Aybars Çağlayan), Ayrıntı, İstanbul 2015.

Baran, Abdülkadir, "Karya Bölgesi'nde Persler", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu'da Persler-, Ocak Şubat 2012, s. 90-103.

Barjamovic, Gojko, "Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlar(M.Ö. 2000-1600), (Çev. Azer Keskin), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 26-52.

Bottero, Jean, "Mezopotamya: İktidarın Teknik İşlevi ve Bilim: Enki/Ea-Panteonun Dizgisinin Görünümü", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. II, Dost, Ankara 2000, s. 757-766.

Bottero, Jean, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Dost, Ankara 2012.

Bottero, Jean, *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Adam*, (Çev. Orhan Suda), YKY, İstanbul 2013.

Bottero, Jean, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (Çev. Ali Berktaş), YKY, İstanbul 2015.

Bottero, Jean, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, (Çev. Anita Tatlıer), YKY, İstanbul 2016.

Callieri, Pierfrancesco, “Persopolis”, *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu’da Persler-, Ocak Şubat 2012, s. 52-67.

Cancik-Kirschbaum, Eva, *Asurlar(Tarih, Toplum, Kültür)*, (Alm. Çev. Aslı Yarbaş), İlya, İzmir 2004

Cline, Eric H., Mark W. Graham, *Mezopotamya’dan İslam’ın Doğuşuna Antikçağ İmparatorlukları*, (Çev. Ekin Duru), Say, İstanbul 2017.

Cossin, Ellana, “Kozmogoni: Mezopotamya”, (Çev. Mehmet Emin Özcan), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. I, Dost, Ankara 2000, s. 582-588.

Cossin, Elana, “Mezopotamya: Din Sorunu”, (Çev. Pınar Aka), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. II, Dost, Ankara 2000, s. 754-757.

Cossin, Elena, “Tanrısal Egemenlik ve İktidar Bölüşümü: Mezopotamya Mit ve Şiirleri”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. II, Dost, Ankara 2000, s. 1053-1062.

Curtis, Vesta Sarkhosh, *İran Mitleri*, (Çev. Fatma Esra Aslan), Phoenix, Ankara 2016.

Çelgin, Güler, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı, İstanbul 2011.

Daryaee, Touraj, “Sasani Döneminde Bid’atçılığa Genel Bir Bakış”, (Çev. Muhammet Yücel), *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017; 5(1), s. 217-221.

Delil, Nefel, *Roma-Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti ve Toprak-Sınır Mücadeleleri*, T.C. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2018.

Dezso, Tamas, “Asurluların Anadolu Seferleri”, (Çev. Azer Keskin), *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Asur’un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 128-158.

Droysen, *Büyük İskender*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), M.E.B, Ankara 1945.

Duran, Muzaffer, *Anadolu’daki Pers Satraplık Organizasyonu*, T. C. S. D. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. I*, (Çev. Ali Berktaş), Kabalcı, İstanbul 2003.

Ergin, Gürkan, *Anadolu’da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Errington, R. Malcolm, *Hellenistik Dünya Tarihi*, (Çev. Gülşah Günata), Homer, İstanbul 2017.

Friedrich, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arekeoloji ve Sanat, İstanbul 2000.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev. Fatih Aytuna), İnkılâp, İstanbul 2016.

Grouset, Rene, *Başlangıcından Günümüze 1071'e Ermeni Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras, İstanbul 2005.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (çev. Lütfi Şimşek), Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2003, s. 83-84.

Hekimoğlu, Aslı, *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Herakleitos, Fragmanlar, (Çev. Cengiz Çakmak), Kabalıcı, Ekim 2005.

Herodotos, Tarih, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012

Hrouda, Barthel, *Mezopotamya*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Alfa, İstanbul 2016.

İren, Kaan -Çiçek Atay, "Pers Satrabının Gölgesinde Çok Kültürlü Bir Kent Daskyleion", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu'da Persler-, Ocak Şubat 2012, s. 68-75.

Jursa, Michael, *Babilliler*, (Çev. Firuzan Gürbüz Gerhold), İstanbul 2015.

Kabadağ, Fatma, *I.-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri*, T.C. C.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2006.

Karakterir, Eray, "Pers Kralı II. Kyros'un(Büyük Kyros)(M.Ö. 559-530) Soyağacı, Ailesi ve İsmi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 2, sy. 3, Aralık 2016, s. 68-83.

Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelere Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi, Konya 2002.

Kaya, Korhan, *Hint Mitoloji Sözlüğü*, İmge, İstanbul 1997.

Kaya, Korhan, *Hint'te Tanrı*, Sujala Yayıncılık, İstanbul 2019.

Kramer, Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalıcı, İstanbul 1999

Kramer, Samuel Noah, *Sümer Tarihleri, Karakterleri ve Kültürleri*, (Çev. Özcan Buze), Kabalıcı, İstanbul 2016.

Kramer, Samuel Noah, Jean Bottero, *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev. Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim, İstanbul 2015.

Köroğlu, Kemalettin, Selim Ferruh Adalı, "Önsöz", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. X-XV.

Ksenophon, Kyros'un Eğitimi(Kyrou Paideia), (Çev. Furkan Akderin), Alfa, İstanbul 2007.

Ksenophon, Anabasis: Onbinlerin Dönüşü, (Çev. Oğuz Yarlıgış), Alfa, İstanbul 2015.

Kuhrt, Amelia, *Eskiçağ'da Yakınoğu MÖ 3000-330*, (Çev. Dilek Şendil), c. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Kuhrt, Amelia, *Eskiçağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330*, (Çev. Dilek Şendil), c. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Kuhrt, Amelia, "Pers İmparatorluğu", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25, Ocak-Şubat 2012, s. 22-37.

Kutsal Kitap(Tecrat, Zebur, İncil)-Yeni Çeviri-, Kitabı Mukaddes Yayınları, İstanbul 2016.

Küçüker, Sultan Deniz, *Geç Klasik ve Erken Hellenistik Dönem Makedonya Diplomasisi*, T. C. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Tez, Ankara 2007.

Leartios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamı ve Öğretileri*, (Çev. Candan Şentuna), YKY, İstanbul 2003.

Lintz, Yannick, "Anadolu'da Pers Sanatı", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu'da Persler-, Ocak Şubat 2012, s. 152-159.

Lopez-Ruiz, Carolina, *Tanrılar Doğduklarında: Yunan Kozmogonileri ve Yakındoğu*, (Çev. Hamidiye Koyukan), İthaki, İstanbul 2012.

McCants, William F., *Kültür Mitleri: Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, (Çev. Merve Tabur), İthaki, İstanbul 2012.

Moorwood, James, John Taylor, *Pocked Oxford Classical Greek Dictionary*, Oxford University Press, New York 2002.

Nissen, Hans J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Çev. Z. Zühre İlkelen) Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2015.

Cassabonne, Oliver, "Akhamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler", *ArkeoAtlas*, sy. 6, 2007, s. 20-35.

Özüdoğu, Şükrü, "Likya'daki Persler", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25-Anadolu'da Persler-, Ocak Şubat 2012, 104-119.

Radner, Karen, "Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış", (Çev. G. Bike Yazıcıoğlu), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferrruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 2-22.

Rigveda, (Çev. Korhan Kaya), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

Rolinger, Robert, "Hayalet İmparatorluk Medler", *ArkeoAtlas*, sy. 6, 2007, s. 8-18.

Sarıkaya, Sevgi, "Astyages ve Kroisos'un Sonu: Medler, Persler, Lidyalılar", *Aktüel Arkeoloji*, y. 5, sy. 25, Ocak-Şubat 2012, 38-51.

Sarıkaya, Sevgi, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus*, sy. IV, 2016, s. 75-90.

Schachner, Andreas, "Orta Asur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları", (Çev. B. Nilgün Öz), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı*, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferrruh Adalı), YKY, İstanbul 2018, s. 84-101.

Sivrioğlu, Töre, *Avesta Dili Grameri ve Etimolojik Sözlüğü*, Avesta, İstanbul 2015.

Tekin, Oğuz, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim, İstanbul 1998.

Tekin, Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim, İstanbul 2007.

Tekoğlu, Recai, “Yazının Tarihi ve Anadolu’ya Gelişi”, *Aktüel Arkeoloji*, sy. 36, Kasım-Aralık 2013, s. 18-22.

Textual Sources For The Study of Zoroastrianism, (Ed ve Çev. Morce Boyce), The University of Chicago Press, Chicago 1990.

Tolman Herbert Cushing, *Ancient Persian Lexicon and Text*, American Book Company, New York-Cincinnati-Chicago 1908.

Tosun, Menbure, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1989.

Ünal, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu c. I*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2002.

Varenne, Jean, “Ahura Mazda”, (Çev. Kemal Özmen), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Ed. Yves Bonnefoy), c. I, Dost, Ankara 2000, s. 29-30.

Varenne, Jean, “İslam Öncesi İran”, (Çev. Kemal Özmen), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Din ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Der. Yves Bonnefoy), Dost, Ankara 2000, s. 493-505.

Van De Mieroop, Marc, *Hammurabi*, (Çev. Bülent. O. Doğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

Van De Mieroop, Marc, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (Çev. Sinem Gül), Homer, İstanbul 2018.

Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), Telos, İstanbul 2013.

Wiesehöfer, Josef, “Persler: Doğunun Şahları”, *Magma*, sy, 27, 2017.

<https://legacy.y-english.org/cnosn/academia/020.html>.

<http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>

https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/6g9kk4/map_of_territorial_expansion_of_achemenidpersian.

<https://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSGFtbXVyYWJp>

EKLER

1. EK: LİPİT-İŞTAR KANUNUNDA TANRILARIN GEÇTİĞİ BÖLÜM

Lipit-İştar'ın hazırlanmış olduğu kanun içinde Anu tanrılarının atası olarak gösterilirken, Enlil memleketlerin kralı olarak gösterilir. Bu metne göre İsin şehrini Anu kurmuştur; Lipit-İştar'ın hükümdarlığını ise Anu ve Enlil vermiştir. Lipit-İştar Enlil'in sözüne uygun olarak ülkede adaleti tesis ettiğini vurgulamıştır. Metinde tanrılardan bahsedilen kısım şöyledir:

- “1) Vaktaki büyük Anum,*
- 2) tanrılarının atası (ve)*
- 3) Enlil*
- 4) memleketlerin kralı*
- 5) kesin hükümleri yapan boy,*
- 6) Nin-in-sina'ya*
- 7) Anum'un kızı[...]*
- 12) [...]ona verdi,*
- 16) Anum tarafından kurulmuş olan*
- 14-15) etrafı toprak duvarla çevrili*
- 16) İsin şehrini*
- 18) Sümer ve Akkad'da*
- 17) uygun saltanat yıllarını*
- 19) ona verdikleri zaman,*
- 21-22) akıllı çoban*
- 20) Lipit-İştar,*
- 24) tanrı Nunamnir tarafından*
- 23) adı seçildiği (tayin edildiği) zaman*
- 25-26) memlekete adaleti koymak için*
- 27-28) ağızından şikâyetleri yok etmek için*
- 29) düşmanlığı ve kötülüğü silahla geri çevirmek (karşı koymak) için*
- 30-31) Sümer ve Akkad'ların bedenlerini hoş etmek için*
- 32) (huzur getirmek için)*
- 33-34) Anu ve Enlil*
- 36) memleketin prensliğini*
- 35) Lipit-İştar'ı*

- 37) *tayin ettiklerinde*
38-39) *O zaman (ben) Lipit-İştar,*
40-41) *Nippur'un mütevazi çobanı*
42-43) *Ur'un sadık çiftçisi*
43) *Eridu'yu*
44) *terketmeyen*
45) *Uruk'un*
46) *uygun beyi,*
48) *İsin kralı*
49) *Sümer ve Akkad kralı*
50) *Tanrıça İnanna'nın*
49) *kalbine uygun (olan) ben,*
52) *Enlil'in sözüne*
51) *uygun olarak*
54) *Sümer ve Akkad'da*
53) *adaleti*
55) *tesis ettim (koydum). ”⁴¹⁷*

⁴¹⁷ Tosun, Yalvaç, *a.g.e.*, s. 60-61; “*Enlil'in oğlu*” bkz. Tosun, Yalvaç, *a.g.e.*, s. 62; “*Sümer ve Akkad'da Tanrı Utu'nun doğru sözlerinden (ona uygun olarak) gerçek adalete bağlı olunsun Enlil'in ağzından çıkan (sözlere uyarak) Ben Enlil'in oğlu Lipit-İştar*” Bkz. Tosun, Yalvaç, *a.g.e.*, s. 70.

2. EK: HAMMURABİ YASASININ GİRİŞİ

Kol. I 1) Vaktaki, üstün Anum

2) Anunnaki'lerin efendisi

3-4) göğün ve yerin efendisi

5) Enlil,

6-7) memleketin kaderini tayin eden,

8-10) Ea'nın büyük oğlu olan Marduk için

11-13) bütün insanlık üzerine Enlil'liği (hükümdarlığı) onun için tayin etti (ve)

14-15) İgigi'ler içinden (arasından) onu büyüüttü

16-17) Babil şehrini üstün adıyla andı;

18-19) Onu cihanda üstün yaptı.

20-26) (orada) temelleri gök ve yet gibi sağlam olan ebedi bir krallık sağladı.

27-28) O günde

29-90) öğülmüş (methedilmiş) prens

31) tanrı korkusu olan ben Hammurabi'yi'

32-34) memlekette adaleti tecelli ettirmem için

35-36) şikayet ve kötüyü yok etmem için

37-39) kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için

40-43) güneş gibi kara başların(insanların) üzerinde yükselmem için

44-45) memleketi aydınlatmam için

46-49) insanların bedenini hoş etmek için, (onların refahı için), Anum ve Enlil adımı andılar

50-53) Enlil'in çağırdığı çoban Hammurabi'yim ben.

54-56) Bolluk ve zenginlik yağın

57) NIBRU'DUR-AN'Kİ için her şeyi mükemmel yapan.

58-62) Ekur'un saygılı koruyucusu,

63) muktedir kral,

64-65) Eridu şehrini yerine döndüren,

66-Kol.II 1) Eabzu kültürünü pak eden,

2-4) dünyanın dört bucağını adımlayan (dolaşan),

5-6) Babil'in adını büyüten,

7-9) efendisi Marduk'un gönlünü hoş eden,

- 10-12) *Esagila için ömrü boyunca (onun) yanında duran,*
 13-15) *Sin'in yarattığı krallık tohumu,*
 16-17) *Ur şehrini geliştiren,*
 18-19) *alçak gönüllü, muti'*
 20-21) *E.kig.nu.gal,e bolluk getiren,*
 22) *hakim kral,*
 23) *kuvvetli Şamaş'ın itaatkârı,*
 24-25) *Sippar'ın temellerini sağlamlaştıran (kuran)*
 26_2g) *tanrıça Aa'nın, Gigunnu,larını yeşile döşeyen (örten),*
 29-31) *gmk makamına benzeyen Ebabbar mabedinin mimarı,*
 32-38) *Larsa'nın kurucusu (olan) kahraman,*
 34-36) *yardımcı Şamaş için Ebabbar tapınağını yeniden yapan*
 37-38) *Uruk'u yapan, canlandıran efendi,*
 39-41) *halkına bolluk suyu temin eden,*
 4243) *Eanna'nın başını yükselten,*
 4447) *Anum ve İştâr için zenginlik yığan,*
 48) *memleketin koruyucusu,*
 49-51) *İsin'in dağılmış halkını toplayan,*
 52-54) *E.gal.mah tapınağının bolluğunu arttıran,*
 55) *kralların ejderi,*
 56-57) *Zababa'nın ikiz eşi,*
 58-59) *Kiş yerleşme yerini yeniden kuran,*
 60-62) *E.me.te.ur.sag tapınağını, nur ile çeviren,*
 63-65) *İştâr'ın büyük farzlarını arttıran*
 66-67) *Hursagkalamma mabedini idare eden*
 68) *düşmanı (mahveden) ağ,*
 69-70) *onu, ona dostu Irra temin etmiştir.*
Kol.III 1-3) Onun arzusu Kuta'arn (önemini) arttırmaktır.
 4-6) *Meşlam için her şeyi genişleten,*
 7) *vahşi boğa,*
 8-9) *düşmanı süsen,*
 10) *Tutu'nun sevgilisi,*
 11-12) *Borsipa'yı sevindiren,*
 13) *(tanrıyı) öven,*

- 14-15) Ezida'yı hiç ihmal etmeyen,
 16) kralları tanrısı
 17) hakim
 18-19) Dilbat'ın işlenmiş toprağına
 20-23) kuvvetli tanrı Uraş için arpa yağın,
 24-26) asânın ve tacın alameti olan bey,
 27-30) Mama'nın ona arzusunu mükemmelleştirdiği
 3f-33) Kiş şehrinin sınırını belirleyen,
 34-35) Nintu için parlak ziyafetleri tekrarlayan
 36) akıllı,
 37) mükemmel,
 38-42) Lagaş ve Girsu için otlak ve su içecek yer sağlayan,
 43-46) Eninnu 16r (tapmafr) için büyük yiyecek kurbanları temin eden,
 47) düşmanı yakalayan,
 48-49) Telitum'un gözdesi
 50-52) Zabalam'ın orakel'larını tamamlayan,
 53-54) Iştar'ın kalbini sevindiren,
 55-57) Adad'ın dualarını bildiği yüksek prens,
 58-61) Bit-karkaradaki kahraman Adad'ın kalbini sakinleştiren,
 63-64) E.un.gal.gal'deki alametleri koydurtan,
 65-67) Adab'a hayat veren kral,
 68-69) E.mah (tapınağını) yöneten
 70) Kralların kralı
 71-72) karşı konulamayan muharip,
 Kol. IY 1-3) Maş.kan.şabrim şehrine hayat bahşeden,
 4-6) Meş.lam'a bereket akıtan,
 7-8) hakim, yönetici,
 9-10) hikmet'in kaynağına ulaşan kimse,
 11-13) Malku halkını sıkıntıdan koruyan,
 14-17) Ea ve Dam.gal.nun.na için onları yerleşme yerlerini bolluk içinde kuran,
 18-20) krallığını büyüten,
 21-22) (o) ebediyet için temiz kurbanlar tayin etti.
 23) Kralların birincisi,
 24-26) Fırat (vadisinin) yerleşme yerindekilerine boyun eğdirten,

- 27-28) yaratıcısı tanrı Dagan'ın kudreti ile
 29-31) Mera ve Tutul halkını gözeten,
 32-33) övgüye değer prens,
 34-35) Tişpak'ın yüzünü aydınlatan,
 36-37) Nin.azu'ya temiz sofraya kuran,
 38-39) halkını sıkıntıdan kurtaran
 40-41) Babil'in içinde temelleri(ni) emin bir şekilde sağlamlaştıran
 45) ahalinin çobanı,
 46-47) Onun işleri İştâr'ın nazarında iyidir.
 48-50) Akkad meydanının ortasında E.ul.maş'da İştâr'ı yerleştiren
 51-53) doğruyu belirten,
 54) halkı yönelten,
 55-58) koruyucu, iyi tanrısını Assur şehrine döndürten,
 59) homurdananları susturan,
 60-63) Ninive ve E.meg.meş'de İştâr'ın adını yükselten kral,
 64-65) büyük tanrılarının duacısı ve övücüsü,
 66-68) Sumu-la-il'in soyundan'
 69-70) Sin-muballit'in kuvvetli varisi,
 Kol. V 1-2) Krallığın ebedi tohumu,
 3) kuvvetli kral
 4-5) Babil'in güneşi
 6-9) Sümer ve Akkad memleketleri üzerine nur çıkartan (yağdıran),
 10-12) dört cihana boyun eğdirten kral
 13) İştâr'ın sevgilisiyim ben.
 14-16) Marduk, insanları doğru idare etmek (ve)
 17-19) memleketin idaresini ele almakla beni görevlendirdiği zaman,
 20-23) memleketin diline doğruluk ve adalet koydum.⁴¹⁸

⁴¹⁸ Tosun, Yalvaç, a.g.e., s. 181-185.

3. EK: I. TİGLAT-PİLESER'İN YILLIKARINDAN BİR ALINTI

“Tahta çıkışından beşinci saltanat yılıma kadar, Aşağı Zap suyunun öteki yanındaki uzak dağlık bölgelerden Fırat'ın öteki yanına, Hititlere ve batıda Yukarı Deniz'e kadar, baştan sona 42 ülkeyi ve hükümdarını fethettim. Onları tek bir otoriteye boyun eğdirdim, onlardan rehineler aldım (ve) onları haraca bağladım. Düşmanlarımı elverişli topraklarda atlı savaş arabalarıyla, engebeli arazide yaya olarak kovaladığım zaferlerimin (günlüklerinde) görünen sayısız yabancı ülke seferi (bunun) dışındadır. Düşmanlarımın ülkeme ayak basmasına engel oldum.

Tiglat-pileser, eşsiz yayı kuşanmış, avcılıkta usta olan yiğit adam:

Tanrılar Ninurta ile Palil asil kollarım için bana amansız silahlarını ve üstün yaylarını verdiler. Beni seven tanrı Ninurta'nın buyruğuyla Mitanni ülkesindeki çölde olağanüstü azılı dört boğayı katlettim ve Hatti ülkesinin önündeki Araziku şehrinde -güçlü, demir ok başlarıyla ve keskin oklarla (onları katlettim). [...]

Beni seven tanrı Ninurta'nın buyruğuyla yaya olarak azgınca saldırıp 120 aslan öldürdüm. Bundan başka hafif atlı savaş arabamdan 800 aslanı devirdim. Okumu her nişan aldığımda her türlü vahşi hayvanı ve göklerin kanatlı kuşlarını yere indirdim.

Tanrı Assur' un düşmanlarını tamamen egemenliğim altına aldıktan sonra tanrıçam Assurlu İştâr'ın harap olmuş tapınağını, tanrı Amurru tapınağını, tanrı Bel-lapira tapınağını, On Tanrı tapınağını, şehrim Assur'un tanrılarının tapınaklarını yeniden inşa ettim (ve) tamamladım. Tapınakların girişlerini açtım (ve) efendilerim büyük tanrıları içeri getirdim. Yüce varlıklarını memnun ettim. Ülkemin bölgelerindeki, atalarımın zamanından beri zor dönemlerde terk edilmiş, harabeye dönmüş, yıkılmaya yüz tutmuş sarayları, büyük kült merkezlerini yeniden inşa ederek tamamladım.

Ülkemin zayıflamış surlarını onardım. Assur'un her yerinde sabanların sürülmesini sağladım ve (dolayısıyla) atalarımdan daha çok tahıl topladım.

Efendim, tanrı Assur'un desteğiyle egemen olduğum topraklardan elde ettiğim ganimetlerden at, öküz (ve) eşek sürüleri bir araya getirdim. Ayrıca beni seven tanrılar Assur ile Ninurta'nın yüksek sıradağlarda bana vermiş oldukları nayalu-geyiği, ayalu-geyiği, gazel, dağ keçilerini denetim altına aldım ve sürüye soktum. Koyun sürüleri gibi hepsine numara verdim. Her yıl efendim, tanrı Assur' a verdiğim kusursuz kurbanlarla birlikte yeni doğmuşları onlara gönüllü bağışladım.

[...]

*Tiglat-pileser, ulu prens, nereye (gitmeyi) dilerse tanrılar Assur ile Ninurta ona daima kılavuzluk elti ve tanrı Assur'un bütün düşmanlarını tek tek takip edip bütün asileri mahvetti.*⁴¹⁹

⁴¹⁹ Kuhrt, *a.g.e.*, c. I, s. 470-472.

4. EK: ARDAHŞİR'İN ÖĞÜDÜ

“Krallık otoritesi ve dinin birbiriyle mükemmel uyum içindeki iki kardeş olduğunu bil. Hiçbiri bir diğeri olmadan yaşayamaz; çünkü din, krallık otoritesinin temeli, krallık da dinin bekçisidir. Krallık otoritesi bir temele, din de bir koruyucuya ihtiyaç duyar. Çünkü koruyucusu olmayan şey kaybolur; temelleri olmayan ise yıkılır. Senin için içimdeki en büyük korku, toplumda aşağı konumda olan insanların dinin araştırılması, yorumlanması ve öğrenilmesinde seni geçmeleri, senin de krallık otoritesinin sana verdiği güçten dolayı rehavete kapılman ve onları küçümsemendir. Böyle olursa bir zamanlar suçladığın, kaba davrandığın, mallarına el koyduğun, sindirdiğin ve küçümsemediğin aşağı sınıfların üyeleri ve ayaktakımı arasında gizli dini liderler ortaya çıkar.

Şunu bil ki bir devletin içinde aynı anda gizli bir dini lider ve bir siyasal otorite bir arada oldukça, dini lider daima siyasal liderin gücünü aşındırarak kendinde toplar. Çünkü din temeldir, krallık otoritesi de onun üzerine dikilmiş sütun gibidir. Temeli kontrol eden, yapının bütünü üstünde, sütunu kontrol edene göre daha iyi bir denetim sağlar.

Şunu bil ki senin hükmün uyruklarının yalnızca bedenlerinedir, kalpler üzerinde kralların hiçbir hükmü yoktur. Bilmelisin ki insanları zorla kontrol altına alsan bile onların zihinlerini kontrol altına alamazsın. Malından mülkünden edilmiş zeki bir insan sana karşı kılıcından daha keskin dilini kınından çıkaracaktır. Ve eğer onu [dilini] dinde entrikalar çevirmek için kullanırsa seni en büyük kötülüklere uğratabilir. Çünkü dinin terimlerini kullanarak tartışacak, din adına öfkeleniyormuş gibi yapacak ve din için ağlayarak, o dinde Tanrıya yakaracaktır.

İbadet edenler, çileciler ve dindarlar dini kraldan daha önde tuttuklarını, dini daha çok sevdiklerini ve din için ondan daha çok tasalandıklarını düşünmemelidir. Kral böyle bir şeye izin vermemelidir.”⁴²⁰

⁴²⁰ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (çev. Lütfi Şimşek), Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2003, s. 83-84.

5. EK: AVESTA'NIN ABAN YEŞT BÖLÜMÜ

Aban Yeşt (5. Yeşt):

5.1. *Ahooramezda Zerdüşt'e söyler: Aredvisura- anahita (Bayan tanrıçası)'ya sena et, çünkü o her yeri gezer. Ve benim ayinime bağlıdır. Yardıma koşan vedünyada tek övmeye layık olan o dur.*

5.2. *Ey Zerdüşt yakınlarına öğret, Aredvisura- anahitaya senada bulunan her kesin Hayvan sürüsü çoğalır ziraatta bereketlenme olur, maddi manavi yönden güçlenirler böylece ülkeye barış sağlanır. Bu tanrıyı yâd eden erkekler her türlü nefsanî kirliliklerden korunurlar. Hamile kadınlara doğuma kadar sıkıntılarını hafifletir doğumu kolaylaştırır ve yavrularının beslenmesi için sütlerini çoğaltır.*

5.3. *Aredvisura- anahita'nın ismi yeryüzünü kapsamaktadır, öyle ki bütün yeryüzünde bulunan ırmaklar dalgalarıyla dağları yıkıp geçmesiyle birleşsin ancak onun gücüne eşittir. Öyle tanrı ki yeryüzüne her şeye sahiptir.*

5.4. *Aredvisura- anahita öyle bir tanrı ki binlerce göl ve ırmağa sahiptir. Her göl ve ırmağın büyüklüğü ve yüksekliği izle giden atçının 40 günlük yol mesafesidir. Ahooramezda bu tanrıyı (Aredvisura- anahita'ya) kendi irade ve varlığıyla yarattı. Ve onu şehir, köy, yeryüzünü ve insanları koruması için görevlendirdi.*

5.5. *Ahooramezda Zerdüşt'e söyler: kim bu söylediklerimi kabul ederse onu kendi himayeme alacağım. Zerdüşt orada bulunan yakınlarına bu bilgileri iletir ve yakınları aynı sesle şöyle derler: “ biz bu tanrıyı şikâyetiyle nazıyla kabullenir ona hamd ve sena ederiz. Yeter ki bizi himayesine alsın.”*

5.6. *Ahooramezda Aredvisura- anahitadan Zerdüşt'ü her türlü kötülükten ona gelecek olan zarardan korumasını ve dini yayma konusunda yardımcı olmasını ve başarıyı yakalamasını istedi. Ve Zerdüşt'ü takip edenlerde her zaman başarılı olacaklardır.*

5.7. *Hoşeng peşdadi Aredvisura- anahita'ya senada bulunur, en büyük hükümdar olması için ve yoldan çıkan insanları yok olmasını ister, bayan tanrıçası tarafından Hoşeng'in duası kabul edilir ve başarılı oluyor.*

5.8. Aynı benzer olay eski İran hükümdarları Cemşit, Fireydun, Kerşasep, Keykavus, Key Hesrev, Efrasiyap büyük kahraman Tus, içinde geçmektedir, hamd ve sena da bulunan bu hükümdarın istekleri Aredvisura- anahita tarafından kabul edilir.

5.10. Eji Dahak yedi ülkeye hükümdarlık etmeyi ve orada yaşayan insanların onun emrinde olmasını ister, Aredvisura- anahita'ya övgü ve dua da bulunurlar fakat bayan tanrıça tarafından istekleri kabul edilmez ve başarısız oluyor.

5.11. Ahooramezda şöyle der: Aredvisura- anahita kaynağı güneş olup gökten yere doğru akan suya benzer. Güneşin doğuşundan batışına kadar dua ve övgüde bulunun ve ırmaklardan göllerden şifa dileyerek için.

5.12. Ahooramezda Zerdüşt için şöyle diyor: “ Zerdüşt ırmak ve göl kınarlarında Aredvisura- anahita'ya hamd ve sena da bulunur ve isteklerini dile getirir, bayan tanrıçası onu başarılı kılacak.”⁴²¹

⁴²¹ Azizi, a.g.t., s. 156-158.

GÖRSELLER

Görsel 1: Naram-Sin⁴²²

⁴²² <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Naram-Sin.jpg>

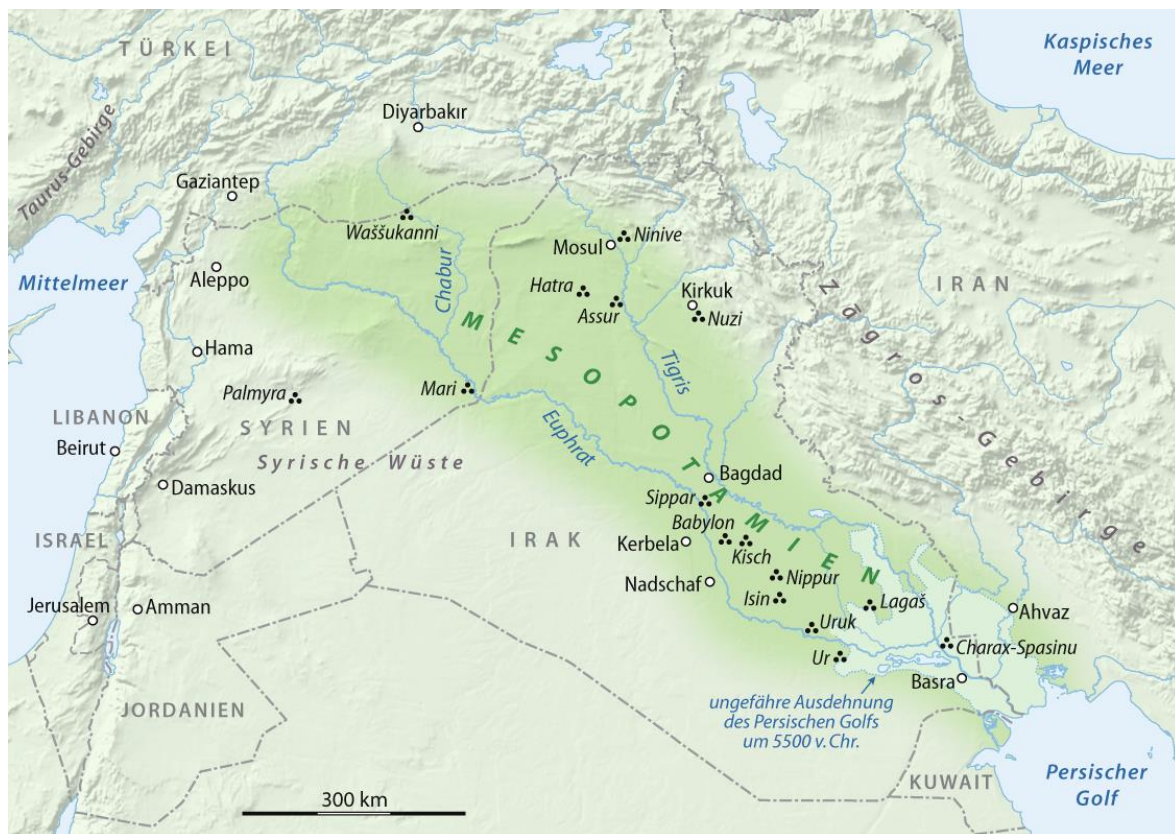

Görsel 2: Hammurabi Kanunlarında Tanrı Marduk Kabartması⁴²³

423

<https://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSGFtbXVyYWJp>

HARİTALAR

Harita 1: Mezopotamya Haritası⁴²⁴

Harita 2: Ahameniş Haritası⁴²⁵

⁴²⁴ <https://legacy.y-english.org/cnosn/academia/020.html>

⁴²⁵ https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/6g9kk4/map_of_territorial_expansion_of_achaemenidpersian/